

ISSN 1392-6845

Naujasis ŽIDINYS

2023

2

Žaidai

NAUJASIS ŽIDINYS-AIDAI

Laiškas redaktoriui

NERIJA PUTINAITĖ

Apie Stalino mirtį, atgimstančias diktatūras ir nedidelę viltį 1

Kritika

TOMAS DAUGIRDAS

Apie dirbtinį intelektą ir žmogiškumą 4

Nustebimai

GUODA AZGURIDIENĖ

Saugumas, kurio nebuvo 6

Gailių klano premija 2023

SIMAS ČELUTKA. Laudacija Karoliui Kaupiniui 8

Filosofija

POVILAS ALEKSANDRAVIČIUS. Žodžiams reikia jėgos: Iš kur ateis mus gelbstinti galia? 11

Esė

GEORGE ORWELL. Anglų kalba ir politika 18

Konversatoriumas

VIKTORIJĄ ŠEINĄ, SAULIŲ VASILIAUSKĄ ir AISTĘ KUČINSKIENĘ kalbina **EMILIJA BLOKUTĖ.** Dekonstruoti kanoną 26

Šešėlių frontas

BERNARDAS GAILIUS. Slaptosios informacijos biurai: Ankstyvosios žvalgybos tarnybų vizijos 32

Istorija

ZIGMAS VITKUS. Gojko Mitičius ir kovų už laisvę pasakojimai VDR filmuose apie indėnus 40

Kultūros istorija

EWA MANIKOWSKA. Nuostabus XVIII a. dailininko gyvenimo ir epochos kultūros liudijimas 46

Muziejų istorijos: sapnai ir kasdienis gyvenimas

AISTĖ PAULINA VIRBICKAITĖ. Meniškaipilietiškaikunigiška: Juozo Tumo-Vaižganto butas-muziejus 53

APŽVALGA

Julius Sasnauskas OFM. Kas griaua imperijas? 58

Jūratė Čerškutė. Keli Vilniaus knygų mugės epizodai 61

Indrė Urbelytė ir Živilė Paipulaitė kalbina Deima Žuklytė-Gasperaitienė. Ribų tarp etninės ir šiuolaikinės kultūros nėra 63

KNYGŲ AIDAI

Ugnė Žemaitytė. Šviežiai išminti „Takeliai_žolėje“ 68

Akvilė Rėklaitytė. Poezijos atradimai. Apie Gvido Latako poeziją 70

Deividas Varanius. Juodi trupiniai juodame kelyje 72

Naglis Kardelis. Lietuviškai prabilę slapti žodžiai 74

Akvilė Naudžiūnienė. Panerių atminties ir užmaršties trajektorijos 77

Knygų mugė 79

Skilčių logotipai: *Kritika* – Dictionnaire Encyclopédique des amusements des sciences mathématiques et physiques. Paris. 1792. Graviūra; *Nustebimai* – Gimnastikos pratimas. 1900. Graviūros fragmentas; *Jūratės Čerškutės apžvalga* – Eglė Kuckaitė. Gangreit. Šyšokas. 2020. Popierius, tušas.

Viršelyje – Antanas Kazakauskas. Žmogus paukštis. 1966. Popierius, autocinkografija. 48 × 62,8. Autoriaus šeimos nuosavybė.

Ketvirtame viršelyje – Antanas Kazakauskas. Be pavadinimo. XX a. septintas dešimtmetis. Popierius, tušas, koliažas. 47,5 × 67,3. Autoriaus šeimos nuosavybė.

Šiame NŽ-A numeryje publikuojame ir daugiau Antano Kazakausko darbų iš Karolinos Jakaitės sudarytos autoriaus monografijos „Antanas Kazakauskas: Viskas užprogramuota“ (2022).

LAIŠKAS REDAKTORIUI

Apie Stalino mirtį, atgimstančias diktatūras ir nedidelę viltį

Nerija Putinaitė

Violetos Boskaitės nuotrauka

Mielas redaktoriau,

Prieš septyniasdešimt metų, 1953 m. kovo 5 d., mirė diktatorius Josifas Stalinas. Neslėpsiu nuo skaitytojų, kad būtent Tu paraginai mane parašyti šia proga. Proga, tiesą sakant, keistoka. Mirus Stalinui nesugriuvo nei Sovietų Sąjunga, nei represinis režimas. Staliną norisi ne minėti, o užmiršti.

Jo mirtis pirmiausia primena nežmonišką ir nužmoginantį režimą, valstybę pavertusią technokratinę mašina, mitusia žmonių baimėmis, gyvenimais ir skausmu. Net ir skaitydami apie mirties paskelbimą ir dvi savaites trukusį intensyvų mirusiojo minėjimą, neaptiksime jokios bent kiek asmeniškesnės žinutės. Kovo 6 d. *Tiesa*, kaip ir kiti sovietiniai laikraščiai, paskelbė apie Stalino mirtį, Stalinui skiriamą visą numerį. Pranešime apie mirtį pažadama: „Nemirtingas Stalino vardas visuomet gyvens tarybinės liaudies ir visos pažangiosios žmonijos širdyse“. Kaip tuo metu įprasta, pateikiama ir medicininė išvada apie ligą ir mirties priežastį, pasirašyta grupės garsiausių (iš nerepresuotųjų) SSRS medikų:

„Įvykęs kraujoplūdis į smegenis, vėliau bendrajai būklei žymiai pablogėjus, pradėjo vykti pakartotiniai sunkaus, aštraus širdies-kraujagyslių nepakankamumo priepuoliai (kolapsas). [...] Kovo penktos dienos antroje pusėje ligonio būklė ėmė ypatingai greitai blogėti: kvėpavimas pasidarė paviršutiniškas ir smarkiai padažnėjęs, pulso dažnumas pasiekė 140–150 tvinksnų per minutę, pulso pripildymas krito. 21 valandą 50 minučių didėjant širdies-kraujagyslių ir kvėpavimo nepakankamumo reiškiniams, J. V. Stalinas mirė.“

Kūnas buvo pašarvotas Sąjungos namų Kolonų salėje. Kaip sakoma pranešimuose, „karšta meilė, didi pagarba mirusiam vadui ir mokytojui atsispindi atėjusių į Kolonų salę žmonių veiduose“. Lietuvoje (Vilniuje) simbolinė Stalino gerbimo vieta buvo sukurta jo paminklo papėdėje, aikštėje prieš geležinkelio stotį.

Vėlesniuose *Tiesos* numeriuose ėmė rodytis proginiai straipsniai-pasižadėjimai, parašyti ir lietuvių liaudies atstovų, proginiai eilėraščiai. Pirmasis – Eduardo Mieželaičio, išryškinant Stalino nuopelnus lietuvių tautai ir liūdesį derinant su optimizmu ir ryžtu: „Stalinas mums Vilnių išvadavo...“; „Vilniaus sesė – Klaipėda supranta, / Kas ją išvadavo iš mirties“; „Ne erelis tai – Jo vardas skrenda / Virš kalnų, virš marių, virš laukų...“; „Prisiekiame prie didžiojo karsto / Su Stalinu mes nesiskirti“.

Stalino laidotuvių metu sustingo visa Sovietų Sąjunga, niekas ne tik nedirbo, bet ir nejudėjo. Gulago kaliniai taip pat prisimena, kad lageryje visi buvo išrikiuoti kolonoje ir tam tikrą laiką turėjo stovėti. Šis sąstingio momentas yra vienas įstabiusių ir Sergejaus Loznicos dokumentiniame filme *Valstybinės laidotuvės*.

Užtruko daugiau kaip metus stumdymosi valdžios viršūnėje, kol tapo aišku, kad režimas bus švelninamas. Laikotarpis pareikalavo ir tokių aukų kaip Lavrentijus

Berija, su kuriuo susidorota stalininiais metodais. Tik praėjus beveik trejiems metams po Stalino mirties Nikita Chruščiovas, Stalino aplinkos žmogus, perskaitė pranešimą „Apie asmenybės kultą ir jo padarinius“, kuris simboliškai žymi stalinizmo pabaigą. Tai reiškė ir režimo atsinaujinimą, kai menčiau taikyta fizinė prievarta, tačiau imtasi žmogaus vidaus ir jo vertybinių nuostatų inžinerijos.

Stalino sukeltos kančios žmonėms ir tautoms yra neišsemiamos. Jis visą šalį pavertė kalėjimu, o administracinis aparatas veikė kaip baimės ir nerimo mašina. Industrializacijos pasiekimai ir sovietiniai ūkio pertvarkymo projektai buvo pastatyti ant milijonų žmonių kaulų. Jis buvo negailestingas priešams ir naikino kitaminčius, ar tuos, kuriuos tokiais laikė. Jo sukurtoje sistemoje niekas negalėjo jaustis saugus.

Gilią baimę liudija ir paties diktatoriaus paskutinės gyvenimo valandos. Stalino apsaugininkai buvo jos persmelkti, tad gana vėlai pastebėjo, kad vadą ištiko priepuolis. Pavaldiniai dėl tos pačios priežasties dėsė kviesti gydytojus, o pastarieji – imtis kokių nors priemonių. Tokiomis aplinkybėmis Stalinas kažin ar būtų išgyvenęs, net jei jo priepuolis būtų silpnėjęs.

Mielas redaktoriau, tuo laišką apie Stalino mirtį būtų galima ir baigti. Baisus blogis pasireiškė istorijoje, bet jis atslūgo. Galima būtų optimistiškai pridėti, kad esame demokratinė valstybė, kurios piliečiai jau turi demokratinės patirties, atpažįsta diktatorių iš tolo ir niekada nesileis, kad kuris nors užliptų ant sprando. Kad ir koks blogas būtų dabartinis Rusijos režimas, jis nelygintinas su stalininiu. Ir vis dėlto mintis neapsiverčia, jei taip galima sakyti, remtis optimistiniais motyvais kalbant apie diktatorių, o ypač – apie galimybes jiems rasti.

Pirma, niekaip neišeitų plėtoti temos, kad visi diktatoriai kažkada miršta, turint galvoje ir dabartinį kaimynystės diktatorių. Laukti kurio nors diktatoriaus mirties gali tekti labai ilgai. Svarbiausia, diktatoriai turi ne vien natūralų polinkį mirti, bet ir įstabų gebėjimą atgimti. Net jei ir kitu žmogišku pavidalu. Diktatorių gali atsirasti ne iš karto. Jis gali pasirodyti kaip simpatiškas individas ir vystytis palengva, visuomenei pritariant ir su tuo taikstantis. Kol galiausiai tampa aišku, kad diktatorių gimė ir kelio atgal nebėra.

Antra, nepavyktų kalbėti, kad diktatoriai yra iš prigimties žiaurūs maniakai, kuriems paklūstama tik iš baimės. Kad jie – tam tikra gamtos patologija. Jei taip būtų, jie negebėtų aplink save suburti artimų ir tolimesnių palaikytojų bei šalininkų grupuočių. Jie būtų vienišiai. Tačiau visuomenės nelaukia jų mirties. Diktatoriai yra veikėjai, kuriuos didelė dalis visuomenės myli, prie jų yra prisirišę, net jei ir patiria skriaudas ir prievartą. Esama daugybės pasakojimų, kai mirus Stalinui verkė bei sielojosi ir tie žmonės, kurie buvo išgyvenę režimo represijas, praradę artimuosius.

Trečia, nepavyktų kalbėti ir apie tai, kad diktatoriai – vien absoliučios valdžios ištroškę asmenys, kurių pagrindinis tikslas yra vien išsilaikyti valdžioje, naikinti konkurentus ir represuoti priešininkus. Diktatoriai dažniausiai veikia vedami, kaip jie mano, vienintelės teisingos programos ar idėjos, kuri pakeistų pasaulį ir žmonių gyvenimus. Jie šiai idėjai aukojasi. Dėl to jie mano turį teisę uzurpuoti valdžią, naikinti konkurentus ir idėjai nepritariančius individus, net jei tų individų būtų gausybė.

Diktatorių, bent jau iš pradžių, gali pasirodyti gana patraukli asmenybė, turinti aiškias idėjas apie tai, koks turi būti pasaulis. Jis – tikras lyderis, keliantis pasitikėjimą, kad gali pagerinti pasaulį.

Diktatoriaus viešpatavimas ir jo sukeltos nelaimės žmonėms skatintų svarstyti apie radikalų blogį, pasireiškiantį pasaulyje. Tačiau kaip atpažinti diktatorių pačioje pradžioje, kol jis dar nėra tapęs diktatoriumi, o tik siekia tikslų ar žengia pirmuosius žingsnius? Kaip atpažinti mažąjį blogį, galintį tapti didžiuoju? Čia susiduriame su tam tikra žmonių prigimtinė blogo atpažinimo yda. Griežtėjanti tvarka valstybėje ir visuomenėje, besirandančios naujos ir vis griežtėjančios taisyklės, didėjančios baudos už jų pažeidimą, žmonės ir jų veiklas stebinčios ir kontroliuojančios tarnybos ar informacinės technologijos nemažai kam gali pasirodyti labai patrauklūs politiniai pokyčiai. Galbūt jie iš tiesų

reikalingi, net jei valstybėje žmonėms darosi vis sunkiau „kvėpuoti“? Tam tikrų grupių, organizacijų išskyrimas ir izoliavimas kaip kliūčių valstybės gerovei ir sėkmei taip pat gali būti vertinamas kaip neišvengiamas. O jei šios organizacijos yra pleištas į valstybės pamatą? Tačiau kažkurią neįstabią akimirka, kurios nefiksuos nė vienas žmogus, riba gali būti peržengta. Ji gali būti peržengta ir bet kurioje demokratijoje.

Mielas redaktoriau, kaip sovietmečio tyrėjas, šioje vietoje paklaustum, gal vis dėlto esama kokio recepto, kaip pastebėti tą momentą, kai pavojingai priartėjama prie tos ribos? Sąžiningai į šį klausimą negalėčiau atsakyti, o jei ir mėginčiau, tai veikiau būtų apsimetinėjimas.

Diktatūrų radimasis ir gyvybingumas leidžia teigti, kad žmonių blogio atpažinimo geba labai ribota. Mes nesugebame pastebėti besirandančio blogio užuomazgų ir painiojame gerį su blogiu. Blogį sugebame identifikuoti tik tada, kai jis suvešėjęs ir kai kova su juo pareikalauja daug pastangų, nelaimių, žmonių susitelkimo, sugriautų gyvenimų ir skausmo.

Vakarietiškos demokratijos yra sudėjusios tam tikrus saugiklius, kurie remiasi žmogaus orumu, žodžio laisve. Tačiau net ir žodžio laisvė nėra absoliuti, o kas patenka į žmogaus orumo apibrėžimą, yra diskutuojamas dalykas. Sovietinis režimas buvo išradęs nemažai propagandos lygio priemonių, kurios leido manipuluoti vienu ir kitu, ir kitais galimais saugikliais.

Todėl mane ne vien liūdina, bet ir neramina mūsų visuomenėje vykstantis tam tikras sovietinio gyvenimo normalizavimo procesas. Socializmą su žmogišku veidu kūrę kūrėjai yra aptariami taip, tarsi savo talento nebūtų skyrę kurti sovietinei tikrovei, kuri būtų patraukli visuomenei. Tipiniai socrealizmo muzikiniai popsiniai kūriniai jau yra įtraukti į vertingą visų laikų lietuviškosios kultūros Aukso fondą. Technokratinės lietuviškosios nomenklatūros atstovai aptariami ir gerbiami kaip Lietuvai daug nusipelnę lyderiai. Nors pirmiausia jie ir buvo sovietinės tvarkos atramos ir garantai. Tačiau šis laiškas ne apie tai.

Manau, kad į diktatūras linkęs pasaulis visai nenugarma į blogio vandenyną dėl vis pasitaikančių išskirtinių žmonių, kurių radimasis man yra paslaptis. Jie tvarkingai tvarkomos visuomenės pagrindus klibina savo požiūrių tvarka, kvestionuoja nekvestionuojamus autoritetus ar abejoja polinkiu visą gyvenimą atremti į kurią vieną idėją, kad ir kokia ji patraukli būtų. Jie abejoja tuo, kas kitiems tapę akivaizdu. Jie taip pat gali klysti, tačiau jų klaidos gelbsti pasaulį nuo didžiųjų klaidų. Vienas tokių ryškių žmonių buvo ir Tavo, mielas redaktoriau, a.a. senelis. Taip pat viliuosi, kad Apvaizda gelbsti mūsų pasaulį nuo visiško griuvimo į prarają, o dalį žmonių – nuo pražūtingų apsisprendimų. O mums visiems, kurie nesijaučiame ką nors labai išmanantys apie tai, kodėl vieni ar kiti dalykai nutinka pasaulyje, manau, svarbiausia atminti, kad diktatūros nėra praeitis, o ateities diktatorius galbūt yra tas vakar laidoje gerai pakalbėjęs kietas vyrukas (ar moteriškė).

Tuo laišką ir baigsiu linkėdama kuo geriausias kloties.

Vilnius, 2023 m. kovo 5 d.

APIE DIRBTINĮ INTELEKTĄ IR ŽMOGIŠKUMĄ

Tomas Daugirdas

Mūsų gyvenime vis plačiau pasitelkiamas dirbtinis intelektas, įvairios technologijos, ir tai bent nemaža dalimi atvejų yra pažangos ir tobulėjimo ženklas. Kovą Klaipėdos universiteto ligoninė paskelbė, kad Lietuvoje atlikta pirmoji operacija, pasitelkus dirbtinį intelektą. Savivaldybių rinkimai iš naujo paskatino grįžti prie klausimo apie internetinį balsavimą. Dirbtiniam intelektui jau galime užduoti bet kurį klausimą, ir gauname gana pakenčiamą atsakymą. Kita vertus, galime pastebėti, kad techniniai sprendimai, kurie tarsi naikina žmogiškąją klaidą, žmogų įkalina savotiškose techninėse džiunglėse, kuriose laisvės vis mažėja.

Mokslininkai žmones, kuriuos gąsdina dirbtinio intelekto visagalybė, nuolat ramina, kad dirbtinis intelektas tėra tik tai, kas į jį žmogaus sudėta. Jis niekada nepradės veikti savarankiškai ir pats iš savęs. Jis niekada netaps monsturu, kuris imtų kovoti su žmonėmis ar reikšti savarankišką valią juos užvaldyti. Dirbtinis intelektas neturi nei blogų ketinimų, nei geros valios, moraliai jis neutralus. Pačiam dirbtiniam intelektui uždavus klausimą, ar jis užvaldys žmones, jis taip pat atsakė ramindamas: „Ne, dirbtinis intelektas (DI) negali užvaldyti žmonių ar kaip nors kontroliuoti žmonių elgesio ar sprendimų. [...] Nors DI gali būti naudojamas tam, kad padidintų efektyvumą ir pagerintų sprendimų kokybę, tačiau jis negali imtis sprendimų ar veiksmų be žmogaus programavimo ar priežiūros. Taigi nors dirbtinis intelektas gali turėti didelę įtaką mūsų gyvenimui, jis nepakeis žmogaus laisvės ir kontrolės“. Tačiau net tokiame atsakyme matome pri(si?)pažinimą – didinti efektyvumą ir sprendimų kokybę. Ką tai reiškia?

Šiandien gausybė įstaigų ir organizacijų naudoja dirbtinį intelektą, kad atsakytų į žmonių užduodamus klausimus. Su standartiniais klausimais tai veikia gana gerai. Tačiau jei klausimas suformuluotas ne iki galo tiksliai ar jei situacija kiek mažiau standartinė, dirbtinis pašnekovas atves vis prie to paties atsakymo. Dažnai net ir susirašinėjimas su gyvu žmogumi, kur dar tai įmanoma, taip pat neveda prie geresnio rezultato. Tad gal problema tėra vis dar nepakankamas dirbtinio intelekto išvystymas?

Dirbtiniam intelektui palengva pavedamas net ir menkiausių problemų sprendimas. Kurti programas net ir tokiems sprendimams reiškia dideles intelektines ir finansines sąnaudas. Veikia gausybė įvairių sistemų, kurios tampa vis sudėtingesnės, turi būti nuolat atnaujinamos ir tobulinamos. Svarbi yra ir šių sistemų apsauga, kurią taip pat nuolat reikia atnaujinti, kad į jas niekas neįsilaužtų ar jų nesunaikintų. Su technologijų ir dirbtinio intelekto sprendimais susiduriame kiekviename žingsnyje. Efektyviai veikiančios sistemos tveria pasaulį, kuriame mes kaip žmonės esame pratinami prie kuo didesnio efektyvumo, ir vis labiau tampame šio pasaulio sraigteliais. Kiekviename žingsnyje turime paklusti jo tvarkai.

Iš mūsų kaip gyvų žmonių reikalaujama maksimalaus efektyvumo sprendžiant kasdienes problemas ar laikantis taisyklių, kurių vis gausėja. Baudos už pažeidimus skiriamos greitai ir efektyviai. Pavyzdžiui, už greičio viršijimą, neatliktą techninę apžiūrą gali būti nubautas to net nenujausdamas, nes mieste yra ne viena kamera, kuri fiksuoja automobilius. Jei greitai nesumokėsi baudų, kokių nors mokesčių ar neatliksi kitų finansinių įsipareigojimų, skolos gana efektyviai ir greitai bus perduotos antstoliams. Šie labai efektyviai priskaičiuos ir savo darbo kaštus. Galima su nostalgija prisiminti laikus, kai taisyklių pažeidimų fiksavimas nebuvo toks efektyvus. Pradžioje žmogų pasiekdavo popieriniai laiškai, po to galėdavo net sekti susirašinėjimas.

Kai kurie nusižengimai, kad ir kelyje, dažniausiai būdavo fiksuojami gyvų žmonių ir gana retai. Dirbtinis intelektas labai palengvina kurti ir formuoti griežtų ir smulkmeniškų taisyklių valdomą pasaulį. Jis užtikrina kontrolę ir taisyklių laikymosi stebėseną. Jis padeda išvengti nukrypimus ir iškraipymus sąlygojančio žmogiškojo faktoriaus. Mes kaip žmonės tokiame pasaulyje vis mažiau reiškiamo kaip gyvi žmonės.

Lietuvoje politikai, o ir šiaip bendrapiliečiai, regis, yra apsėsti šio efektyvaus, taisyklėmis ir jų laikymusi grįsto pasaulio. Politikai leidžia gausybę įstatymų, kurie koreguoja ir įtvirtina vis naujas valstybinio gyvenimo taisykles. Bent dalis visuomenės tuo atveju, kai neveikia vie-

na ar kita taisyklė (jos nesilaiko gyvi žmonės), linkusi manyti, kad reikia skirti didesnes baudas ir griežtinti jų išieškumą. Vieną kartą už smulkų nusižengimą didelę baudą gavęs žmogus neabejotinai kitą kartą vengs prasižengti. Vaikai praleidinėja pamokas, o tėvai juos dangsto, kai kada net išsiveždami pailsėti savaitei į kokius šiltus kraštus. Ką daryti? Bausti tėvus piniginėmis baudomis, – automatiškai atsakys kuris nors pilietiškai nusiteikęs visuomenės atstovas. Lietuviai labai nenoriai ženklina savo augintinius, kuriuos privalomai ženklinoti nurodo prieš kelerius metus priimtas įstatymas. Reikia didinti bausmes ir jas išieškoti, – automatiškai atsakys kurios nors visuomeninės organizacijos atstovė. Tiesą sakant, dirbtinis intelektas galėtų nemažai prisidėti prie to, kad būtų fiksuojami piliečių namuose besislepiančios gyvūnai, kad ir į lauką neinantys katinai. Tam padėtų ir gausesnės stebėjimo kameros. Šias žinias galima susieti su veterinarinių klinikų duomenimis apie ženklinimą (iš jų pareikalavus tuos duomenis teikti). Ir štai, taisyklių nesilaikantis pilietis vieną dieną gautų nemažą baudą. Tokia situacija nėra neišivaizduojama pasaulyje, kuris palengva tampa vis efektyvesnis.

Be taisyklių pasaulis neabejotinai sugriūtų. Tačiau kiek ir kokių taisyklių turi būti? Ar tikrai visos politikų ar kitų organizacijų priimtos taisyklės yra teisingos ir reikalingos? Ar jos atitinka žmogaus poreikius ir tikslus? Galbūt tai, kad nemaža dalis visuomenės vienos ar kitos taisyklės nesilaiko, reiškia ne reikalą griežtinti bausmes, o taisyklę atšaukti? Tai yra klausimai, į kuriuos tegali atsakyti žmogus, ne dirbtinis intelektas. Ir atsakymai į šiuos klausimus tegali būti grįsti žmogišku santykiu.

Efektyviame taisyklių pasaulyje renkama ir saugoma gausybė informacijos apie kiekvieną žmogų: kokiais maršrutais jis važiuoja taksi ar visuomeniniu transportu, kokius maisto produktus perka, ką rengiasi. Tai mes žinome ir tarsi numojame ranka, nes susiduriame su didesnėmis problemomis. Sistemų, kuriomis naudojames, gausybė, jų veikimo atsiminti beveik neįmanoma. Kiekvieną kartą tenka gilintis į galiojimo instrukcijas, tam sugaištant daugybę laiko ir patiriant stresą. Žmogus yra dažniausiai paliktas vienas jų akivaizdoje. Vyresnio amžiaus žmogus, mokėdamas internetu mokesčius, kiekvieną kartą iš naujo gali susidurti su neaiškia situacija, nes retai naudojantis sistemos veikia pasimiršta. Jaunesniems – komandiruočių ar kitų darbinių dokumentų pildymas kiekvieną kartą gali tapti dideliu iššūkiu dėl kintančio sistemų sudėtingumo. Ką ir kalbėti apie kasdienę biurokratiją, kurioje nuolat daugėja taisyklių ir kitų reikalavimų. Vienai ar kitai sistemai sutrikus ar blogai veikiant, tampa paralyžiuotos ir kitos sistemos, gausybė veiklų tampa neįmanomos. Tikėtina, kad tokių sutrikimų su laiku vis daugės, nes efektyvumą kuriančios sistemos taps vis sudėtingesnės ir reikalaus vis daugiau žmonių energijos joms aptarnauti ir jomis nau-

dotis. Technologijos, dirbtinio intelekto vystymasis teikė pažadą stipriai palengvinti žmogaus gyvenimą. Tai neabejotinai atnešė naudos, tačiau nemenkai ir ap sunkino žmogaus gyvenimą. Dirbtinio intelekto veikiamame pasaulyje ir patys žmonės ima veikti kaip dirbtinis intelektas, pamiršdami žmogaus žmogiškąsias dimensijas.

Martino Heideggerio 1953 m. skaityto pranešimo „Technikos klausimas“ mintys šiandien skamba stipriai archaiškai. Filosofas mėgino techniką sieti su „pažinimu“, nes kurdami ar gamindami vieną ar kitą dalyką iš tiesų pažįstame. Tokį veikimą jis vadino esmės išslaptinimu. Laisvę apibrėžė kaip sritį „to likimo, kuris išstumia žmogų į išslaptinimo kelią“. Heideggeris kalbėjo apie į amatininkiškumą panašų žmogaus veikimą, ir tai veikiausiai jam reikė tam tikrą priebėgą žmogui jau ir anuomet stipriai pasikeitusiame pasaulyje. Jis vengė pripažinti, kad technologijos ne vien kuria žmogui naudingus ir parankius daiktus, bet ir negrįžtamai perstruktūruoja visą žmogaus gyvenamą pasaulį, jame palikdamos labai mažai laisvės ir priebėgų. Jos nuasmenina ir nužmogina valstybės ir žmogaus, žmogaus ir pasaulio ir net žmonių tarpusavio santykius. Tiesa, žmogus ir šiandien gali pasitraukti kur nors į menkai apgyventą teritoriją, kaimą, užsiimti paprastais darbais. Tačiau technologijų kultūra ir čia jį pasivys, pavyzdžiui, kai jis turės pasirinkti elektros tiekėją ir sekti kainų svyravimus. Kuris nors labiau technologiškai išprusęs žmogus gali paleisti virusą į vieną ar kitą dirbtinio intelekto buveinę. Tačiau ir tai pasaulio nepakeis.

Popiežius Benediktas XVI 2009 m. paskelbė encikliką „*Caritas in Veritate*: Apie visapusią žmogaus vystymąsi meilėje ir tiesoje“. Čia jis mėgino rasti būdą, kaip nepaneigti technologijų vystymosi naudos, bet drauge atkreipti dėmesį į pasaulyje besiskleidžiančią technokratinę kultūrą, kuri panardina žmogų tik į tą prasmę, kurią jis pats sukūrė. Technicistinė mąstysena, kaip nurodoma enciklikoje, tiesą pradeda tapatinti su padaromybe. Žmogaus „laisvė tikrai tokia išlieka tik tada, kai į technikos žavesį atsakoma sprendimais, išplaukiančiais iš moralinės atsakomybės. Iš to kyla būtinybė mokyti moralinės atsakomybės naudojantis technika“.

Kokiu būdu popiežiaus moralinį raginimą gali išgirsti šiuolaikiniai sprendimų priėmėjai? Kaip galima sugrąžinti žmogų ir žmogiškumą į vis labiau technizuotą pasaulį, apimantį politiką, biurokratiją, darbinius ir net asmeninius santykius? Žmogiškumas reiškia išimtis, nestandartinius sprendimus, nuolaidas žmogaus silpnumui ir netobulumui. Jis griauna tobulo efektyvumo kultūrą, todėl nėra patrauklus pasaulyje, iš kurio tikimasi, kad veiks kaip gerai suteptas mechaninis laikrodis. Savęs kaip žmogaus netobulumas ir mirtingumas yra patirtis, su kuria susiduria kiekvienas žmogus, ir kuri vienintelė gali padėti kurti žmogiškumo properšas efektyvumo apžavėtame pasaulyje. ❧

SAUGUMAS, KURIO NEBUVO

Guoda Azguridienė

Žmogui būdinga gyventi apsimuturiavus iliuzijomis. Kad kitiems labiau sekasi – juos labiau myli ir jiems mažiau skauda, jie gauna atlyginimą mažiau dirbdami ar apskritai už nieką. Kad kitur dangus mėlynesnis, žolė žalesnė, visuomenė draugiškesnė, protingesnė ir visai kitaip šaunesnė. Ir kad kadaise gyventi buvo ramiau, aiškiau ir paprasčiau. Be abejo, svarbiausia, saugiau. Bet nebuvo.

Atskirai paėmus neabejotina, kad kartais kitam geriau sekasi, kitur pigesnis vynas ir daugiau šviečia saulė, bet iš principo pasaulis surėdytas gana proporcingai ir vienus gerumus atsveria kiti blogumai. Taigi mūsų pretenzijas gyvenimui ar kūrėjui pagrįsti būtų sunku. Kadangi šiuolaikinis vakarietis savo minčių nei į likimą, nei į kūrėją labai nekreipia, tas menkai pagrįstas pretenzijas jis pateikia politikams. Prezidentui, vyriausybei, merui ar ministrui. Juo asmenybė ryškesnė ir atviriau bendraujanti, juo labiau maga jam tuos savo norus pateikinti. Prieš rinkimus jų pasitaiko ypač juokingų (antai kai kurie politikai žada garantuoti piliečiams orumą), bet pakalbėkime apie pačią rimčiausią – pretenziją į garantijas ir saugumą.

Nenuostabu, kad saugumas yra didžiausias troškimas daugeliui žmonių – tai glūdi instinktuose. Tačiau kaip to saugumo siekį ir lūkestį formuluojame protu? Antai amerikiečiai balsavo už Donaldą Trumpą trokšdami sienos su Meksika, Vokietijos radikalai įgarsino norą gyventi tik tarp savų, o britai jį net įgyvendino priimdami Brexitą; Rusijoje noras sugražinti Sovietų Sąjungą tapo viena iš Ukrainos užpuolimo priežasčių. Visais atvejais iš iniciatorių skambėdavo mintis, kad vienaip ar kitaip atsitvėrus gyvenimas tampa stabilus, saugus ir teisingas.

Bet istorija sako ką kita. Kiekvienos šalies gyvenime būna santykinio stabilumo tarpinių, bet ilgoje laiko skalėje visada raudonais brūkšniais eina karai, marai, sukilimai, revoliucijos, valdžios teroras prieš savo piliečius, teroristų išpuoliai ir kiti kataklizmai. Jokio garantuoto stabilumo ir saugumo.

Maža to, žmonės visada susidurdavo su gamtos stichijomis. Jie labai stengėsi iš jos iškovoti saugumo ir stabilumo gabalėlį sau –

stogą virš galvos, šiltesnį būstą, maisto atsargų, ginklus ir pan. Kai gamta didžiąja dalimi buvo pajungta arba „sutvarkyta“ pasitelkus technologijas (tiltai, užtvankos, vandens, šilumos ir elektros tiekimas, žemės ūkis ir maisto pramonė), susifokusuota į visuomenės gaivalus.

Taigi chaosas yra mūsų gyvenimo nuolatinė realybė. Kartais jis tik mirguliuoja fone, atnešdamas mums tokius siurprizus kaip smarkiai pabrangęs šildymas ir maistas, liga, atleidimas iš darbo, dėl aviatorių streiko sužlugusios atostogos ar dėl sausros nudžiūvę gėlynai. Tačiau kartais trenkia visa jėga, kaip kovido pandemija, Rusijos atvira agresija ar žemės drebėjimas Turkiijoje. Sutikime, padarinių nėra ko lyginti, bet mąstymo eiga ta pati. Mes galvojame, kad pasaulis sugedo. Bet jis visada toks buvo. Žmogus visada kovojo su grėsmėmis aplink jį ir anksčiau ta kova anaipol nebuvo lengvesnė.

Kada galėjo būti tie saugūs laikai? Kai žmonės urvuose slėpėsi nuo laukinių žvėrių, kai skėrių būrys galėjo sunaikinti metų maisto atsargas, kai žudyti ir grobti žmones į vergovę buvo norma? Kai dėl atviros kanalizacijos miestuose žmonės masiškai mirdavo dėl užkrečiamųjų ligų? Ar kai dėl industrinės revoliucijos buvo toks darbo jėgos perteklius, kad dirbti tekdavo bet kokiomis sąlygomis? Gal manoma, kad Lietuvos kaime gyvenimas buvo saugus ir idiliškas? Kokia buvo parodomąjio sovietinio stabilumo ir visuotinio užimtumo kaina, net neaptarinėsiu. Tad kurioje istorijos vietoje glūdi tas saugumo ir stabilumo rojus, lieka paslaptis. Jis yra tik mūsų iliuzija, *wishful thinking*.

Jei šie žmogaus psichikos mechanizmai veikia taip intensyviai, gal jie padeda mums išgyventi, tačiau tikrai nepadeda tvarkytis su grėsmėmis. Iliuzijos yra mažiausiai konstruktyvus mąstymo būdas.

Tačiau gal visa tai galioja tik didžiosioms stichinėms nelaimėms ir grėsmėms? Gal apčiuopiamesnius kasdienybės reiškinius išmokome valdyti? Ką žinome valdyti galime: gyvename namuose su šildymu ir elektra, vandens tiekimu, turime skiepus ir sveikatos apsaugą, socialinę paramos sistemą, lėktuvus ir traukinius. Tačiau kas atsitinka, kai užsninga ke-

lius, oro uoste sutrinka informacinės sistemos, audra nutraukia elektros tiekimą arba negalime patekti pas norimą gydytoją? Mus tai rimtai išmuša iš vėžių, ir ne tik dėl to, kad negauname norimos paslaugos, bet ir dėl to, kad pajuntame garantijų praradimą. Tarsi mus apgavo – neištesėjo kas pažadėta. Ir kas taip bjauriai su mumis pasielgė? Aišku, kad valdžia. Kuri turėjo (nežinia) ką padaryti, bet neleisti, kad taip nutiktų. Iš čia garsusis kvietimas „Darykite ką nors!“, kurio įkvėptieji tik dar daugiau priskaldo malkų.

Pasaulinis vyksmas yra tikimybinis, ne determinuotas. Todėl jokių garantijų tiesiog būti negali. Tuo tarpu žmogus, manydamas, kad tos garantijos gali ir netgi privalo būti, stengiasi išsirūpinti sau kuo daugiau tikrumo dėl ateities. Kiti žmonės ir ypač žiniasklaida tokius norus labai palaiko, nes supranta – kiekvienas to saugumo norėtų. Turėdamas galią svertą kaip rinkėjas, žmogus moka savo balsu už iliuzijos palaikymą – pažadą suteikti garantijas. Atskiram žmogui kainuoja tik tiek – balsą rinkimuose. O realiai demokratinėse valstybėse už visas garantijas moka mokesčių mokėtojas. Ta prasme aš moku už jus, jūs už mane ir mes visi kartu stipriai susistiprinam saugumo iliuziją, kurdami sistemas, kurios garantijų nesuteikia, o dažnai ir šiaip prastai veikia.

Pakalbėkime apie saugumo gaminimo instrumentus. Tarkime, kad pasaulio stochastinę prigimtį suvokiame ir suprantame, kad tam tikrų įvykių negalime išvengti. Tokių, kaip užpiltas butas, avarijoje sugadintas automobilis, liga, senatvė ar vaikų mokslų išlaidos. Tokiems dalykams išmokome stebuklingą žodį „draudimas“. Draudimas yra rinkoje funkcionuojantis ir save išlaikantis rizikų valdymo instrumentas. Jis remiasi tuo, kad įvykis neatsitinka visiems apdraustiesiems vienu metu, todėl daugumos įmokas galima nukreipti to nedaugelio, kuris patyrė įvykį, išmokoms. Deja, bet draudimas galimas ne visų bėdų atveju, o viešajame diskurse šis žodis vartojamas ten, kur draudimu nėra nekvepia.

Draudimo mechanizmą galima pritaikyti tik esant tam tikroms būtinoms sąlygoms. Pirmą, įvykis turi tikrai būti tikimybinis – negalima iš anksto žinoti, ar jis įvyks. Antra, apdrausti galima tik panašios rizikos asmenis. Trečia, visos dalyvių įmokos turi padengti visas išmokas visą laikotarpį.

Draudimo principą lengviausia suprasti nelaimingų atsitikimų atveju: gaisro, avarijos, traumos, audros pasekmių ir pan. Bet jis visai netinka senatvės, eilinės ligos, smulkių automobilio gedimų atveju. Automobilių draudikai sprendžia šią problemą įvesdami franšizę, privatus sveikatos draudimas paprastai riboja išlaidas stomatologijai ir kitoms sritims, kur poreikis beveik garantuotas.

Tačiau nei pensijų, nei viešasis sveikatos draudimas šios sąlygos neatitinka iš esmės. Tai, kad Sodros pensija ir sveikatos finansavimas iš ligonių kasų vadinami

draudimu, įneša daug painiavos. Žmonės mano, kad jie už tai sumokėjo – kaip kad yra privačiame draudime, nes tai, kaip minėta, yra atsiperkanti veikla, tik kaip tokia ir funkcionuojanti. Žmonės dažnai mano, kad jų įmokų pinigus kažkas pasisavino, kad juos apgavo. Atskirais atvejais taip gali būti, bet labai retai. Tai sisteminis trūkumas. Nes senatvė yra ne tikimybinis, o determinuotas įvykis – t. y. ji tikrai ateis, jeigu iki to laiko nenumirsim. Todėl senatvės rizika negalima pasidalinti.

Rinkoje egzistuoja toks produktas kaip kaupiamasis draudimas, kurį galima taikyti pinigams kaupti esant planuojamai rizikai, bet kaupia juos sau atskiras žmogus.

Tuo tarpu atskiro žmogaus Sodros pensijų ir sveikatos įmokos su išmokomis ne tik nesueina, bet ir negali sueiti – jų suvesti nesiekama. Nes šios abi sistemos yra perskirstomosios – vieni gydos, kiti moka. Vieni dirba, kiti gauna pensiją. Po to tie, kurie dirbo, gauna pensiją iš tuo metu atėjusios naujos dirbančiųjų kartos. Niekam šioje sistemoje neįdomios atskiro gavėjo ar mokėtojo pastangos tų rizikų išvengti (sveikatos atveju) ar išmokėti išmoką tuo būdu, kuris patogus gavėjui (pavyzdžiui, anksčiau ir didesne suma, nes reikia dantų implantams).

Kad ir iš kurio kampo žiūrėtumėm į pensijų, sveikatos ir netgi švietimo sistemas, jos vienoms grupėms naudingos kitų sąskaita. Nes perskirsto ne tik tarp kartų, bet ir tarp ligų, mokyklų tipų, skirtingo dydžio pensijų gavėjų. Kuriuos tuo metu politikai išgiršta, pagal tuos sistemą ir „pataiso“. Dėl to nuolat gyvename pensijų, sveikatos ir švietimo reformų laikotarpiu. Daugelis mano, kad būtent dėl to jos prastai veikia ir negarantuoja mums tų gėrybių, kurių mes taip norime – saugumo senatvėje, gydymo susirgus, išsilavinimo baigus mokymo įstaigą. Aišku, prastos ir nuolat keičiamos sistemos situaciją tik pablogina, bet ir kitose šalyse nėra rasti šių garantijų teikimo mechanizmai. Ir pensijų, ir sveikatos apsaugos sistemos yra didžiulėse skolose, o krįstanti švietimo kokybė ir segregacija bado akis net pačiose brandžiausiose demokratijose. Mokslininkai jau ne vieną dešimtmetį laužo galvas, kaip išeiti iš šių spąstų, bet atsitrenkia į garantijų iliuzijos sieną. Ryškiausiai matomas pavyzdys – geltonosios liemenės Emmanueliui Macronui bandant bent kiek pakelti privilegijuotų sektorių darbuotojų pensijos amžių Prancūzijoje.

Kas belieka žmogui, jei tuščios iliuzijos jo neįkvepia? Naudotis kitais dviem dorėjimosi su ateities neapibrėžtumu būdais – rizikų diversifikavimu ir savo galimybių gerinimu, rizikai ištikus. Tai apima ne tik ir ne tiek skirtingo turto ir pajamų įgijimą, kiek gebėjimą prisitaikyti prie pasikeitusių sąlygų. Pavyzdžiui, gebėjimą imtis visai naujo darbo (kaip tai dažnai nutinka emigrantams). Mokyti visą gyvenimą. O svarbiausia gebėjimų dalis yra mentalinė – operatyvinėje proto dalyje laikyti mintį, kad saugumo garantijų nėra ir negali būti. ❧

LAUDACIJA KAROLIUI KAUPINIUI

Simas Čelutka

Gyvename tikrumo stokos laikais. Ukraina mus šiek tiek pabudino, gražino tam tikras koordinatas, kažkas lyg ir susidėliojo, bet tiek viešajame, tiek asmeniniame gyvenime dažnas iš mūsų nesame tikri, kas iš tiesų yra svarbu ir prasminga, į ką verta telkti dėmesį, ką verta aptarinėti, kur ieškoti orientyrų. Politikoje, žiniasklaidoje ir kultūroje naujienų srautas teka tokiu greičiu, kad tampa visiškai nebeaišku, kas yra iš tiesų reikšminga. Gilesnę analizę jau seniai išstūmė jausmingos reakcijos, sarkastiški apsišaudymai, spustelėjimai „patinka“, „myliu“ arba „juokinga“. Kasdienės patirties algoritmai šiandien sudėlioti taip, kad žmogaus vertę apsprendžia išoriniai pasiekimai, nuotraukų-atvirukų blizgesys, sekėjų skaičius ir gebėjimas parodyti, kad tu sėkmingiau gyveni nei kiti, kad tau visur pavyksta suspėti. Greitojo laiko kultūroje norime žaibiškai tapti didžiosiomis asmenybėmis, nes niekam neturime pakankamai laiko, o vadinamąja vidutinybe, kuri tiesiog atsakingai dirba savo darbą ir augina padorius vaikus, niekas nenori būti, nes paprastumas ir nuoširdumas nepatenka į vakaro naujienas ar portalų antraštes, netampa sektinu pavyzdžiu, negeneruoja pakankamai klikų. Šiandien nebepakanka būti padoriu ar pakankamai geru – reikia būti sėkmingu ir ypatingu. O paskui stebimės, iš kur tos depresijos, savižudybės, vienišumo epidemijos ir neapykantos protrūkiai.

Todėl ypač džiugu, kad šiais trumpalaikių išpūdžių ir dirbtinai išpūstų lūkesčių laikais dar pasirodo tokie kūrėjai kaip Karolis Kaupinis. Žvelgdami į jo kūrybinį kelią, kuris, viliuosi, dar tik prasideda, įsitikinsime, kad būtent tikrumo siekis yra vienas esminių jo kelrodžių. Žiūrėdamas jo filmus ar skaitydamas tekstus jauti, su kokia atsakomybe jis kuria mizansceną, rašo pastraipą ar formuluoja mintį. Viešumoje Karolis pasirodo retai, nes joje reikia pasirodyti tik tada, kai iš tiesų turi ką pasakyti ar parodyti. Geriau mažiau, negu daugiau. Mums itin trūksta žodžių ir vaizdų higienos, nes nebepajėgiame suvirškinti jų begalinio srauto. Karolis nenori būti eilinis šios kakofonijos dalyvis, kurio žodžiai ar kūriniai tuojau pasimirštų kasdienybės triukšme.

¹ Karolis Kaupinis, „Tarpinė būsena“, 2017-02-14, in: <https://www.bernardinai.lt/2017-02-14-tarpine-busena/>.

Aš labai norėčiau, kad jis rašytų dažniau, bet gal būtent dėl savo retumo jo tekstai, ypač tokios esė kaip „Tarpinė būsena“¹ ir „Kol aš rašau“², yra tokie išskirtiniai pastarųjų metų lietuviškosios eseistikos perlai. Karolis akivaizdžiai vadovaujasi principu: rašyk tik tuo atveju, jeigu tikrai negali nerašyti. Arba, dar tiksliau tariant, jeigu tikrai turi ką pasakyti. O ar mes tikrai turime tiek daug ką pasakyti, kad kasdien kalbėtume viešai? Ar mes pakankamai mokomės, gilinamės, ar esame pakankamai subrendę ir susiformavę? Mums vertėtų iš naujo įvertinti tylą, nes būtent tylą neretai yra patikimiausias kelias į tikrą refleksiją, tikrą patirtį ir tikrus žodžius.

Tyla glaudžiai susijusi su kitais Karoliui svarbiais dalykais – nesusireikšminimu ir kruopščiu, atsakingu savo darbo darymu ir pareigų atlikimu. Kadaise esu parašęs tekstą apie tremtinę Dalią Grinkevičiūtę kaip tyliojo, nesusireikšminančio heroizmo pavyzdį. Karoliui toks tylusis, savęs nesureikšminantis herojus yra Tadas Vyšniauskas, radijo technikas mėgėjas, kuris 1991 m. Sausio 13-osios, Lietuvos valstybingumo gynybos, sagoje suvaidino neeilinį vaidmenį. Šis žmogus ir toliau gyvena tyliai, be jokios savireklamos ar parodomąjo patriotizmo. Kai reikėjo, jis padarė tai, ką turėjo padaryti. Panašiai ir Karolio kūryboje: Feliksas Gruodis, Kazio Pakšto prototipas filme *Nova Lituania* (2019), nors ir ne toks tylus, pirmiausia vis vien yra atsakingas, kruopštus tyrinėtojas, ne vien teoriškai, bet ir praktiškai ieškantis tinkamos vietos atsarginei Lietuvai. Desperatiškas Gruodžio nuoširdumas ir rimtumas atrodo komiški, ypač mūsiškėje cinizmu ir sarkazmu persunktoje eroje, bet filme Gruodis iškyla tarsi tas praejusių epochų juokdarys, lenkų Stańczyko atitikmuo, kuris supranta tikrąją dalykų padėtį, bet jo niekas negirdi, arba girdėti nenori. Kiek tokių tiesasakių negirdime šiandien?

Karolis nuolat sugrįžta prie kertinio etinio imperatyvo – žmogaus žodžiai turi atitikti jo veiksmus. Jį aki-vaizdžiai erzina mūsų kultūroje įsitvirtinusi pakazūcha. Tai ne tik įvairių pažiūrų politikai ar visuomenės

² Karolis Kaupinis, „Kol aš rašau“, 2018-10-02, in: <https://www.bernardinai.lt/2018-10-02-kol-as-rasau/>.

veikėjai, garsiai skalambijantys apie tradicines vertybes, kurias patys savo kasdieniais poelgiais akivaizdžiai pamina. Tai ir Antano Smetonos prototipas iš *Nova Lithuania*, kuris, kylant geopolitinėms audroms, užuot skyręs daugiau lėšų šalies gynybos stiprinimui, nori pastatyti naują stadioną. Kad žmonės matytų, jog kažkas neva vyksta. Tai taip pat ir *Triukšmadario* (2014) pagrindinis veikėjas, kaimo mokyklos direktorius, kuris desperatiškai bando užmaskuoti faktą, kad mokinių skaičius nesustabdomai mažėja ir mokyklos neišvengiamai laukia uždarymas. Gyvenime tik nedaugelis išdrįsta priimti tiesą tokią, kokia ji yra. Kur kas patogiau ją neigti, maskuoti ir permesti atsakomybę ant kito pečių. Iš čia kyla ir autoriteto krizė. Apie nūdienos autoritetus Karolis rašo: „Tokius žmones reikia rinktis labai atsargiai. Net jeigu sekate tik *feisbuke*. Pagrindinis kriterijus – tai, ką jie sako, neturi būti smarkiai nutolę nuo to, ką jie daro. Visada vertingesnis toks žmogus, kuris mažiau deklaruoja, bet padaro maždaug tiek, kiek pasakė galįs padaryti, nei žmogus, sušunkantis „pirmyn“, bet pirmas dedantis atgal. Išlaikyti balansą tarp to, ką teigi, ir to, ką darai. Tai irgi yra tarpinė būsena“³. Devyniasdešimtųjų kiemo slengu persakant tą pačią mintį, pagarbos vertas tik tas, kuris atsako už bazarą.

Žodžių ir darbų atitikimą ryškiausiai išbando kritinės situacijos. Ligšiolinį Karolio kiną galima apibūdinti kaip bejėgystės ir desperacijos anatomiją. *Triukšmadaryje* kaimo mokyklos direktorius yra bejėgis papūsti prieš mokinių mažėjimo tendenciją, bet desperatiškai bando. *Budėjime* (2017) tėvas ir sūnus desperatiškai bando atitolinti mirštančios motinos gyvenimo pabaigą, sukurti jai bent šiekį tokį komfortą, bet jų pastangos atrodo absurdiškai – jie bejėgiai kažką pakeisti. *Nova Lithuania* ministras pirmininkas bejėgiškai stebi valstybingumo saulėlydį, vilties blyksnį jam sugeba įskelti tik Gruodis, kuris lygiai taip pat supranta šią objektyviai beviltišką situaciją, tačiau ieško išeičių, kad ir kaip absurdiškai jos skambėtų. Dabar laukiame naujojo Karolio filmo, kurį egzistenciškai įrėmims Sausio 13-oji ir kiti to lemtingo laikmečio įvykiai. Kaip suprasti šį politinį stebuklą? Kaip iš bejėgystės perejome į kitą būklę – haveliškąją begalių galios būklę? Nežinau, ar tai bus vienas iš klausimų, kuriuos Karolis kels būsime filme, bet nuojauta kužda, kad taip turėtų būti.

Man atrodo, kad Karoliui rūpi vienas pamatinis klausimas: kodėl kritinėse situacijose dauguma paklūsta ir nusilenkia, bet kai kurie, kad ir mažuma – pasipriešina? Iš kur atsiranda tie, kurie ieško alternatyvos, kaip Gruodis, ar tie, kurie aukoja savo gyvybę, kaip Sausio 13-osios gynėjai? Būtent šis klausimas Karolį kreipia į istoriją, nes istorija yra langas į tai, ką gali ir kaip konk-

rečiomis aplinkybėmis elgiasi žmogus. Istorija Karoliui yra ne abstrakcija, ne viršžmogiškų procesų visuma, o atvira erdvė, konkrečių asmenų veiklos arena, kurios koordinatas braižo ir perbraižo būtent asmenų apsisprendimai, o ne beasmenės, anoniminės jėgos. Todėl man atrodo, kad Karoliui turėtų būti artima ši Hannah

Karolis Kaupinis. 2023. Viliaus Kairio nuotrauka

Arendt mintis: „Kalbant politiškai, dauguma žmonių teroro sąlygomis paklus, bet *kai kurie nepaklus*. Panašiai ir pamoka šalyse, kuriose priimtas „galutinis sprendimas“, yra ta, kad „tai galėjo nutikti“ daugelyje vietų, *bet nenutiko visur*. Žmogiškai kalbant, nieko daugiau nereikia ir nieko daugiau negalima pagrįstai prašyti, idant ši planeta išliktų tinkama žmonėms gyventi“⁴.

Man imponuoja žmonės, kurie visada tarsi balansuoja ant lyno. Kai kurie juos vadina paribio žmonėmis. Ne ta prasme, kad jie gyvena geografiniame ar socialiniame paribyje, o ta, kad jų veikla, kūryba, pasaulė-

nalumą, iš anglų kalbos vertė Vilius Bartninkas, Vilnius: Aidai, 2015, p. 315.

³ Karolis Kaupinis, „Tarpinė būsena“.

⁴ Hannah Arendt, *Eichmannas Jeruzalėje: Ataskaita apie blogio ba-*

žiūra visada yra *ant ribos* – jų neįmanoma be išlygų padėti į kažkokią lentynėlę. Pats Karolis apie tai rašo ir šią būklę vadina tarpine būseną. Tad štai Karolio negalima suredukuoti į vieną ar kitą ideologiją, pasaulėžiūrą ar kino mokyklą. Jis yra nuolatiniam „tarp“, *inter-esse*. Bet net ir tas „tarp“ nėra statiškas ar vienareikšmiškas – tai nėra sausas ir sustabarėjęs „centrizmas“. Atvirkščiai – tai aktyvus, nepailstantis aukso vidurio ieškojimas. Toks ieškojimas, kuris, kaip moko dorybių etika, kartais reikalauja ryžtingo posūkio į vieną ar kitą pusę. Kartais aukso vidurys yra būtent radikalumas, ypač susiduriant su blogiu. Retkarčiais kaip tik viskas būna visiškai aišku ir skaidru, ir tokius momentus taip pat būtina atpažinti. Vieną tokių momentų kaip tik išgyvename šiandien, Rusijos karo prieš Ukrainą akivaizdoje. Šiuo atveju atgrasu ir neetiška slėptis po „ne viskas taip vienareikšmiška“, „viskas iš tikrųjų žymiai sudėtingiau“ klišėmis. Karolio žodžiais tariant, „tie tarpinės būsenos mėgėjai dažniausiai nesiima aktyvios veiklos, nes visur mato dvi puses. [...] Laiku nepasipriešinę blogiui mes vėliau rizikuojame atsidurti tokioje situacijoje, kur tik nedaugelis iš mūsų drįs nusileisti ir nepadaryti kompromisų su sąžine“⁵. Tarpinė būsena neturi tapti fetišu, kuris veikia kaip patogi ir apgaulinga rafinuotumo, o iš tiesų – pasyvumo ir konformizmo piliulė. Kartais kaip tik reikia drąsaus, gal net ne iki galo apmąstyto judesio. Apsisprendimo, kurį padarė Bronius Krivickas, bet nepadarė Kostas Kubilinskas. Drąsos svarbą Karolis dar labiau pabrėžia savo geriausiame tekste „Kol aš rašau“. Drąsa jam yra esminis blogio įveikos ir gėrio įtvirtinimo veiksnys. Kai filme *Nova Lituania* premjeras Gruodžiui sako: „Tai beprotybė“, pastarasis atsako: „Nėra tos beprotybės, kuri nebūtų prasidėjusi kaip racionalus sprendimas. Ir priešingai: nėra gerų sprendimų, kurie nebūtų prasidėję kaip beprotybė“.

Jei gyvenime Karoliui rūpi žmogaus žodžių ir darbų atitiktis, tai konkrečiai kine jam rūpi pusiausvyra tarp formos ir turinio. Šiandien ši pusiausvyra daugeliu atvejų yra prarasta. Vieni režisieriai visą dėmesį sutelkia į formą. Suprask, svarbiausia yra techninė kinematografijos pusė, o istorija, turinys, idėjos – visa tai palyginti nesvarbu. Tuomet ir platus apsiskaitymas,

⁵ *Ibid.*

kultūrinis išprusimas netenka reikšmės. Bet esama ir kito kraštutinumo, kai menininkai koncentruojasi kone išimtinai vien į turinį, kuris, beje, neretai būna politizuotas, ideologizuotas, lozunginis, atitinkantis vieno ar kito visuomeninio segmento vertybinių konsensų. Tokį kiną žiūrint kyla klausimas, ar siunčiama žinutė nebūtų efektyviau nusiųsta parašius straipsnį ar feisbuko postą; taip pat kyla abejonė, ar verta šimtus kartų kartoti daugmaž tą patį naudojantis ta pačia, nieko naujo nepridedančia forma.

Karolis atsakingai ieško šios subtilios pusiausvyros tarp formos ir turinio. Turinio prasme jis, ko gero, yra vienas giliausių kino kūrėjų Lietuvoje, turintis platų humanitarinį išsilavinimą, jaučiantis ne tik asmeninį egzistencinį, bet ir visuomeninį, politinį mūsų kasdienybės, taip pat ir mūsų istorijos, pulsą. Kartu jam rūpi ir forma – tai justai iš jo pastangų mokytis kino amato meistrystės, pagauti tą kino meno unikalumą apibrėžiantį santykį tarp vaizdo, žodžio, garso ir judesio. Tai justai ir matant jo nuoširdžias pastangas suprasti kaip veikia, iš ko padaryti tie kūrybos įrankiai, su kuriais jis susiduria – ar tai būtų operatoriaus darbas, ar scenarijaus rašymas, ar, pavyzdžiui, Tado Vyšniausko darbas su radijo technika. Svarbiausia, kad Karolis tokiam išgilinimui negaili laiko, neužskuba, kur kiti galbūt linkę užskubėti ir greičiau pagaminti produktą. Penkiolikos minučių *Triukšmadarį* Karolis kūrė dvejus metus. Jis kantriai ieško savo specifinės kalbos, kuria savitą, su niekuo nesupainiojamą prasmės pasaulį, kuriame svarbios ne tik idėjos, bet ir jų perteikimas, kiną vis dėlto atskiriantis nuo teksto – net ir tokio gero teksto, kokį tik pats Karolis gali parašyti. Kurdamas formą Karolis neleidžia sau nieko daryti banaliai, nuspėjamai, pripuolamai ar trafaretiškai, net jei galutinis rezultatas pilnai jo ir netenkina. Kad ir kaip būtų, būtent idėjinis kūrybos sluoksnis daro Karolio kiną tokią išskirtiną.

Karoli, noriu palinkėti Tau ilgai išsigryninti savo unikalią kūrybos kalbą ir sukurti savo prasmės oazę, į kurią dar daug kartų mus pakviesi. Linkiu ir toliau puoselėti tą nuoširdumo, tikrumo, tylos, atsakingo kalbėjimo ir etinio dėmesingumo vektorius, kuris svariai turtina mūsų kultūros lauką. Ir nepamiršk rašyti – mums (mažų mažiausiai man) labai reikia ne tik Tavo filmų, bet ir tekstų. Tegul ši premija įkvepia Tave toliau siekti kūrybinių aukštumų. ❏

ŽODŽIAMŠ REIKIA JĖGOS

Iš kur ateis mus gelbstinti galia?

Povilas Aleksandravičius

Šiandieninė pasaulio būklė verčia kelti radikalų klausimą: ar nesame ant išnykimo slenksčio?¹ Kur glūdi žmonijos gyvybiniai resursai? Ką daryti? Pasiūlymų, kaip išgelbėti pasaulį, yra daug. Beveik kiekvienas intelektualas mielai pasidalins mintimis šia tema, kad ir nuolankiai atsidusdamas: „O juk užtektų tik įgyvendinti šią idėją...“ Bet idėja, tūkstančiai nuostabių idėjų, lieka neįgyvendinta. Mums trūksta ne idėjų, o gyvybinės jėgos, kuri jas lydėtų. Mus kamuoja ne teorinio mąstymo trūkumas, o dvasinės energijos stoka. Turiu patikslinti, ką turiu omenyje, kalbėdamas apie gyvybinę jėgą. Žmonijai niekada nepritrūks energijos pratęsti savo egzistenciją. Ji visada ras išeitį, kaip išlikti, gal net ir po atominio karo. Juk gyvybinė jėga gali būti žudanti jėga: gali išlikti gyvas, nužudydamas kitą, kai tas kitas ima trukdyti; gali netgi sustiprinti savo gyvastį ir tapatybę, nuplauti nešvarią sąžinę, įvardindamas priešą ir jį sunaikindamas. Šiuos niūrius žmogiškos prigimties mechanizmus kruopščiai ištyrė René Girardas, aprašydamas atpirkimo ožio paieškos ir ritualinio paaukojimo procesą². Kitas prancūzų antropologas, Henri Bergsonas, išryškino „karo instinktą“, įrašytą biologinėje žmonijos prigimtyje³. Savo darbuose Bergsonas pabrėžė, kad gyvybinio polėkio (*élan vital*) energija gali būti kuriantis energija, bet ji taip pat pasižymi tendencija užsidaryti savo kūrinyje ir tarsi imti suktis jo viduje, stengtis palaikyti jo vienintelio gyvybę⁴. Užsidariusi viename iš kūrinių, pavyzdžiui, vienoje iš gyvybės rūšių, gyvybinio polėkio energija imasi kovoti tik už savos rūšies išlikimą kitų rūšių sąskaita. Gyvybinė energija natūra-

liai tampa kito žudymo energija, ir išlikti pačiam – tai nužudyti kitą. Žmonijos istorija liudija, kad antagonistinis gyvybinės energijos pasiskirstymas yra jos dėsnis: grupės (tautos) kariauja prieš kitas grupes ir kitos grupės sunaikinimą tapatina su savo išlikimu. Taip buvo pirmųjų laikais, tai vyksta ir šiandien prieš mūsų akis⁵. Kariaujančios gyvybinės energijos žmonijai niekada nepritrūks, net jeigu, kaip rašo Bergsonas, „[A]rtėja diena, kai, mokslui šitaip progresuojant, vienas iš priešų [...] ras priemonę visiškai sunaikinti kitą. Galbūt iš pralaimėjusiojo neliks žemėje nė pėdsako“⁶.

Tačiau gyvybinė energija gali ir neužsidaryti tame, kas jau sukurta, o kurti toliau. Ji gali būti ne kariaujanti, o gimdanti. Knygoje *Minia ir galia* Elias Canetti cituoja nežinomą poetą, kuris 1939 m. rugpjūčio 23 d. esą ištarė tokius žodžius: „Dabar jau per vėlu. Jeigu būčiau tikras poetas, būčiau pajėgęs padaryti, kad karas nekiltų“⁷. Poetinis žodis išsiskiria tuo, kad pažadina ritmą, pulsuojantį jėgą. Kas yra šis ritmas ir jo jėga, kuriuos jaučiame, kai vibruoja poetinis žodis? Tai – kūrybinė energija, besireiškianti visose meno srityse. Subtiliai išgyvenama kūrybinė energija ir emocija yra eilėrašcio, paveikslo, simfonijos, architektūros šedevro sukūrimo ir suvokimo varomoji jėga. Tačiau kūrybinė energija, kuri reiškiasi per ritmą ir jėgą, yra būtina ir visose kitose žmogaus gyvenimo srityse. Tik pagavus ritmą ir jėgą, kūrybinę emociją, yra įmanoma atnaujinti profesiją, darbą, mokslą ir pažinimo procesą, spręsti socialines problemas, megzti asmeninius santykius ir kurti bendruomenes.

¹ Straipsnis parengtas pagal pranešimą, skaitytą Europos humanitariniame universitete vykusioje tarptautinėje konferencijoje „Mąstymas krizėje“, 2022-06-28–29.

² René Girard, *La Violence et le Sacré*, Paris: Grasset, 1972.

³ Henri Bergson, *Les deux sources de la morale et de la religion*, Paris: PUF, 2008.

⁴ Henri Bergson, *Kūrybinė evoliucija*, iš prancūzų kalbos vertė Petras Račius, Vilnius: Margi raštai, 2004; Povilas Aleksandravičius, „Socialinio atvirumo kilmė ir prasmė Bergsono ir Popperio mąstyme“, in: *Problemos*, 2019, t. 95, p. 55–66.

⁵ Claude'as Lévi-Straussas atkreipia dėmesį, kad „primityviosios bendruomenės“ yra linkusios kaip vertus gyvenimo ir netgi kaip „žmonės“ suvokti tik savo narius: „Žmonija jiems baigiasi sulig genties, kalbinės grupės, kartais net kaimo riba; negana to, dauguma vadinamųjų

primityvių bendruomenių save apibrėžia žodžiu, reiškiančiu „žmonės“ (arba kartais ir subtiliau – „gerieji“, „dorieji“, „tikri“), tuo būdu leisdamos suprasti, kad kitos gentys, grupės ar kaimai neturi teigiamų (ar net išvis žmogiškų) savybių ir juos geriausiu atveju sudaro „blogieji“, „piktieji“, „beždžionės“ arba „glindos“. Neretai prieinama iki to, kad iš svetimojo atimami ir šie menkiausi realūs bruožai, paverčiant jį tiesiog „vaiduokliu“ ar „šmėkla“ (Claude Lévi-Strauss, *Rasė ir istorija*, iš prancūzų kalbos vertė Jūratė Navakauskienė, Vilnius: Baltos lankos, 1992, p. 14–15). *Dviejuose moralės ir religijos šaltiniuose* Bergsonas parodo, kad civilizacijai vystantis šis antropologinis mechanizmas nepakito.

⁶ Henri Bergson, *Les deux sources de la morale et de la religion*, p. 305.

⁷ Elias Canetti, *Masse und Macht*, Hamburg: Claassen Verlag, 1960.

O dabar iškelkime klausimą: kai globaliai žvelgiame į šiuo metu pasaulyje kuriamus meno kūrinus (muziką, literatūrą, architektūrą...), profesinio gyvenimo raidą, mokslo pasiekimus ir technologijas, tūkstančius įvairiausio tipo bendruomenių, filosofiją ir religijas, socialinę evoliuciją – ar visame tame veikiančios kuriančiosios energijos užtenka, kad būtų sustabdytas karas (vietoje karo galima paminėti kokią nors kitą fundamentalią globalią problemą, tarkime, klimato kaitą)? Ne. Todėl ir kalbame apie dvasinės energijos stoką. Šiandien mums būtina tokia kuriančioji energija, kuri būtų pajėgi sustabdyti karą (arba, tarkime, klimato kaitą). Šis teiginys yra tolygus klausimui: kaip turėtų pasikeisti mąstymas, kad keistųsi pasaulio tvarkos pamatai? Kaip turėtų pasikeisti mąstymas, kad žmonės – daug žmonių – sugebėtų pasipriešinti įprastinei ir stipriausiai savo prigimties tendencijai, instinktui kariauti, ir kad

mūsų prigimtis imtų plėtotis tarsi iš naujo, sukurdama kitokią tvarką?

Ar realu to tikėtis? Šiame straipsnyje nurodysiu keletą kanalų, per kuriuos paprastai į pasaulį ateina nauja energija, ritmas, mąstymas ir tvarka. Tačiau prieš įvardindamas šiuos kanalus, turiu pasakyti, kad nėra jokio pagrindo tvirtinti, jog per juos kažkas ateis, nes kol kas pokyčių ženklų nematyti. Problema ta, kad jeigu mūsų mąstymas ir pasaulio tvarka nesikeis, mes esame pasmerkti. Dabartinis pasaulio vyksmas veda į elementarų žmonijos susinaikinimą – per karą, klimato kaitą, technologinį transhumanizmą arba visa tai vienu metu. Kitaip tariant, norint išvengti pražūtis ir taip sukurti naują žmonijos tvarką, turi įvykti kai kas neįmanoma. Ar tai, kas dabar atrodo neįmanoma, gali tapti įmanoma? Ar pasaulyje gali rasti tai, ko dar nebuvo, ir viską pakeisti? Ar įmanoma radikali naujovė? Teigiamas atsakymas į šiuos klausimus yra vienintelė mūsų viltis. Tai, kas yra neįmanoma, mums yra būtina, jei norime gyventi toliau⁸.

Mūsų idėjos ir kalbos yra išpūdingos, ypač filosofų, tačiau joms reikia jėgos. Tas pats žodis gali būti ištartas tuščiai arba su didele jėga, galinčia keisti pasaulį. Iš kur ateina ši jėga? Tyla, didžiosios asmenybės, katastrofa, istorijos eiga, naratyvinis racionalumas – štai tie kanalai, per kuriuos į žmonijos mąstymą gali įeiti radikali naujovė ir perkurti pasaulio tvarką.

Mūsų idėjos ir kalbos yra išpūdingos, ypač filosofų, tačiau joms reikia jėgos. Tas pats žodis gali būti ištartas tuščiai arba su didele jėga, galinčia keisti pasaulį. Iš kur ateina ši jėga? Tyla, didžiosios asmenybės, katastrofa, istorijos eiga, naratyvinis racionalumas – štai tie kanalai, per kuriuos į žmonijos mąstymą gali įeiti radikali naujovė ir perkurti pasaulio tvarką.

I. TYLA

Visada ir viską turėtume pradėti nuo tylos, visa turėtų būti lydima tylos ir grįžti į tylą. Įvairius tylos pavidalus ir turinius yra analizavęs Maxas Picardas klasika tapusiame veikale *Tylos pasaulis*⁹, juos reflektavo prancūzų istorikas Alainas Corbinas¹⁰. Čia išskirsiu tik vieną pamatinę tylos fenomeno prasmę.

Tyla nėra žodžių nebuvimas, bet kitoks buvimas, kuris yra visų žodžių, reprezentacijų, veiksmų jėgos šaltinis. „Tyla iš savęs pačios suteikia daiktams jėgą, kuri priklaus-

⁸ Šios minties – neįmanomo tapimo įmanomu – plėtotę žr. Povilas Aleksandravičius, Camille Riquier, „Du bon usage de la fin du monde: Bergson ou l’humanité tenue à l’impossible“, in: *Esprit*, 2021, Nr. 480, p. 83–92; Povilas Aleksandravičius, Camille Riquier, „Bergson et il buon uso della fine del mondo“, in: *Vita e Pensiero*, 2022, Nr. 4, p. 73–79.

⁹ Max Picard, *Die Welt des Schweigens*, Erlenbach-Zürich/Konstanz: Rensch, 1948.

¹⁰ Alain Corbin, *Histoire du silence de la Renaissance à nos jours*, Paris: Flammarion, 2018.

Antanas Kazakauskas. Be pavadinimo. XX a. septintas dešimtmetis. Popierius, tušas. 43 × 60. Autoriaus šeimos nuosavybė

so jų autonomiškam buvimui. Autonomiškas buvimas daiktuose yra sustiprinamas tyloje.¹¹ Tyla yra nieko nebuvimas, pripildytas kito lygmens buvimo. Šis ypatingas buvimas yra bet kokios būtybės ar reiškinio prasidėjimo instancija. Klausdami, iš kur ateina jėga, kuri turėtų lydėti visas mūsų reprezentacijas, siekiame užčiuopti kilminę energiją, duodančią impulsą būti, t. y. kurti. Žmogaus sąmonės aktas gali būti stiprus tik tada, kai yra sąmoningai išsaknijęs savo kilmės instancijoje. Šią instanciją galime interpretuoti iš įvairių mokyklų perspektyvų, vadinti ją būtimi (Heidegger) ar gyvybiniu polėkiu (*élan vital*, Bergson), galbūt Buda ar Kristumi, bet tik tyla yra jos patirties sąlyga *sine qua non*. Praradus ryšį su šia kilmine instancija, mūsų žodžiai praranda efektyvią prasmę, o veiksmai tampa įprastiniais automatizmais. Neišlaikius sąmoningo santykio su pirmine energija, sąmonė tampa instinktyvaus veikimo priemone. Belieka prisiminti Pascalio posakį: *Tout le malheur des hommes vient d'une seule chose, qui est de ne savoir pas demeurer en repos, dans une chambre* („Visas žmonių nelaimingumas kyla iš vienintelio fakto – jie nepajėgūs ramiai pabūti kambaryje“)¹².

Kaip pakeisti mąstymo arba gyvybinės tendencijos pobūdį, kaip instinktus ir automatizmus transformuoti per kontaktą su gyvybine energija? Tai galime padaryti per vidinio ritmo pokytį, kuris įmanomas tik tyloje. Geriausiai šį ritmą jaučia ir perduoda menininkai bei mistikai. Bet kaipgi neprisimimus Ludwigo Wittgensteino, kuris savo *Tractatus logico-philosophicus* parodė, kokiū būdu tyla yra kalbos esmė? Šiandien daug kalbama apie novatorišką humanitarinių mokslų, ypač filosofijos, įprasminimą pasaulyje ir jų vietą universitete. Mano įsitikinimu, humanitariniai mokslai ir filosofija atgaus prasmę ir įgaus jėgos, kai bus sujungti su mąstymu kaip dvasine praktika – šią temą meistriškai gvildeno Pierre'as Hadot¹³. O tylos praktika yra raktas į mąstymo, kaip dvasinės praktikos, paradigimą. Galbūt mūsų idėjos įgaus pasaulį transformuojančios jėgos, kai jas lydės mąstančiojo vidinė transformacija, kurios sąlyga *sine qua non* yra tyla. Žmogaus sąmonėje ir, drįskime tarti, bendroje žmonijos sąmonėje glūdi energijos rezervuaras. Jis nėra reprezentacijos rezultatas, bet, atvirkščiai, reprezentacijų šaltinis. Jeigu nemokame su juo užmegzti kontakto, tai todėl, kad nemokame tinkamai tylėti. Būtina plėtoti tylos filosofiją, kuri skleistųsi kaip dvasinė praktika.

¹¹ Max Picard, *op. cit.*, p. 3–4.

¹² Blaise Pascal, *Mintys*, vertė Anicetas Tamošaitis, Vilnius: Aidai, 1997, p. 51 (mintis 139).

¹³ Lietuviškai yra išleistas jo veikalas *Antikos filosofija – kas tai?*, iš prancūzų kalbos vertė Aušra Grigaravičiūtė, Vilnius: Aidai, 2005.

¹⁴ Henri Bergson, *Mąstymas ir judantysis*, iš prancūzų kalbos vertė Povilas Aleksandravičius, Vilnius: Phi knygos, 2021.

¹⁵ Šioje perspektyvoje būtų tikslinga apmąstyti Hannah Arendt natalumo (*natality*) sąvoką: kiekvienas žmogus gimdamas į pasaulį atneša

II. DIDŽIOSIOS ASMENYBĖS

Pristatydamas šį jėgos kanalą vėl remsiuosi Bergsono filosofija, kuri geriausiai atskleidžia mąstymo kaip dvasinės praktikos esmę ir netgi pati įveda į dvasinę praktiką. Joje yra aprašyta vidinė žmogaus transformacija, kurios metu išlaisvinama kuriančioji energija. Ši transformacija vyksta, kai žmogus įsismelkia į jame tekančią trukmę (*durée*), sutampančią su universalaus gyvybinio polėkio (*élan vital*) trukme, taigi pasaulio kūrimo aktu. Mes kalbame apie žmonijos krizę ir baiminamės jos baigties, siūlome daugybę idėjų, kaip išeiti iš krizės, galbūt netgi žinome, ką reikėtų daryti. Bet tik susiliejimasis su asmenybe transformuojančiu ir pasaulį kuriančiu gyvybiniu polėkiu gali duoti jėgos toms idėjoms realizuoti.

Vėlyvuosiuose tekstuose, ypač veikaluose *Du moralės ir religijos šaltiniai* ir *Mąstymas ir judantysis*¹⁴, Bergsonas aprašo trukmės intuicijos patirtį kasdieniame praktiniame gyvenime: ji reiškiasi kaip džiaugsmo emocija, kuri skatina veiksmą. Šis veiksmas – visada kūrybos aktas. Vienas iš vėlyvosios Bergsono filosofijos leitmotyvų – radikali naujovės radimasis pasaulyje arba tikrovės kūrimas. Jis vyksta kartu su trukme, kai šioji yra pagaunama intuicijos. Intuicija transformuoja protą ir skatina valią. Bergsonas priešina šį transformuoto proto aktą įprastinei proto veiklai. Įprastinė proto veikla – tai jau esančios tikrovės išdėstymas kitaip, jos pakartojimas. Intuicijos aktas yra kūrybinis aktas. Mano požiūriu, žmonijos krizė reiškia tai, kad įprastinė proto veikla atsidūrė aklavietėje, t. y. vyksta nuolatinis tos pačios tikrovės perdėliojimas, kuris jau nebeatitinka egzistencinių žmonijos poreikių ir netgi pradeda jiems kenkti. Norint išvesti mąstymą iš krizės, o žmoniją – iš pavojaus, būtinas stiprus radikali naujovės kūrimo aktas, kuris gali įvykti tik žmogui užmezgus kontaktą su gyvybiniu polėkiu¹⁵.

Dviejuose moralės ir religijos šaltiniuose Bergsonas detalai aprašo kuriančiosios emocijos veikimą. Skirtingai nuo kitų emocijų, ši emocija yra ne infra-intelektuali, t. y. kylanti iš jau egzistuojančių idėjų, bet supra-intelektuali, t. y. pati yra idėjų kūrimo šaltinis. Ne tik idėjų ir valios aktų, bet – visko: „Emocija yra sielos sujudinimas, bet viena yra audrinti paviršius, visai kas kita – iškelti gelmes, [...] kai visa yra stumiama į priekį“¹⁶. Išgyventi kuriančiąją emociją – tai ne realizuoti jau esančias

kažką radikaliai naujo ir, dar nesugadintas įprastinio mąstymo, yra arti gyvybės šaltinio. Šiame straipsnyje keliamą klausimą galėtume išsakyti taip: kaip nesugadinti mūsų naujagimių? Tai yra koks turėtų būti ugdytas, kad vaikai ir jaunuoliai kiek įmanoma mažiau prarastų kontaktą su juose glūdinčiu gyvybiniu polėkiu?

¹⁶ Henri Bergson, *Les deux sources de la morale et de la religion*, p. 40; Povilas Aleksandravičius, „Kuriančioji emocija ir demokratijos suvokimas H. Bergsono filosofijoje“, in: *Problemos*, 2021, t. 99, p. 8–20.

galimybes, bet sukurti naujas, ir „ateities vartai plačiai atsidaro, begalinis laukas atsiveria mūsų laisvei“¹⁷. Kuriančioji emocija yra iš anksto nenumatomos galimybių galimybės instancija.

Problema ta, kad mums, paprastiems žmonėms, sąmoningai įsijungti į trukmę ir išgyventi kuriančiąją emociją yra be galo sunku, beveik neįmanoma. Štai čia ir išryškėja „didžiųjų asmenybių“, arba, kaip Bergsonas juos vadina, „didžiųjų gėrio žmonių“, vaidmuo. Šie žmonės, pirmiausia – mistikai, taip pat įvairių sričių genijai, dėl malonės ar prigimtinių talentų sugeba išlaikyti kontaktą su gyvybiniu polėkiu (*élan vital*). Jie yra pajėgūs išgyventi kuriančiąją emociją pastoviau nei mes, todėl tam tikroje srityje (mene, moksle, politikoje, religijoje ar net žmogiškojoje būtyje apskritai) sukuria kažką radikaliai naujo, darydami poveikį visuomenei ir istorijai. Didžiųjų asmenybių ypatybė yra jų sugebėjimas neįmanomais laikomus dalykus paversti įmanomais visuomenės mastu ir istorijos tėkmėje: „[Jų] metodas – laikyti įmanomu tai, kas tam tikroje visuomenėje yra išties neįmanoma, įsivaizduoti¹⁸ to poveikį visuomenei ir kai ką iš šios savo sielos būsenos joje paskleisti žodžiu ir pavyzdžiu“¹⁹. Didžiųjų asmenybių žodis turi jėgą. Didžiųjų asmenybių žodis ir veiksmas „suintensyvina“ kitų visuomenės narių „jauseną“ ir „veikimą“, taip transformuodamas ne tik jų asmeninius gyvenimus, bet ir pačią visuomenę: „Kūrėjas *par excellence* yra tas, kurio veiksmas, pats būdamas intensyvus, yra pajėgus suintensyvinti kitų žmonių veiksmus“²⁰. Kitaip tariant, didžiųjų žmonių kuriančioji emocija yra perduodama kitiems žmonėms. Kuriančiosios emocijos perdavimo procesas, pradedamas didžiųjų asmenybių, kad ir silpnėjantis augant erdvės ir laiko distancijai, yra be galo svarbus reiškinys. Per jį tarp žmonių aktyvuojasi gilieji saitai, kuriuos Bergsonas vadina „giliuoju“ arba „supra-socialumu“²¹. Tai – natūraliai užsidariusios ir agresyvios visuomenės audekle atsiveriančios properšos (tokia yra fundamentali „atviros visuomenės“ sampratos prasmė), per kurias išsiliejanti gyvybinė energija reiškiasi kaip kūrybos aktai ir socialinės draugystės ryšiai. Charakteringiausi didžiųjų asmenybių pavyzdžiai, pasak Bergsono, yra krikščionių mistikai ir Sokratas. Pati didžiausia asmenybė yra Kristus, kurio statusas apskritai yra ypatingas ir kurį galima būtų

vadinti archi-mistiku²² ar archi-didžia asmenybe. Taigi mums reikia naujų mistikų ir naujo Sokrato – tų, kurie neįmanoma paverčia įmanoma ir įtraukia į šį procesą pakankamą dalį žmonijos.

Bet ar sulauksime naujų mistikų ir naujo Sokrato? Galbūt išbrisisime iš krizės priešingu būdu – per katastrofą?

III. KATASTROFA

Reikšmingą katastrofos filosofiją pastaraisiais metais suformulavo Stanfordo universiteto profesorius Jeanas-Pierre'as Dupuy. Apmąstydamas padėtį, kurioje atsidūrė žmonija, jis daro radikalią išvadą: „Nuo šiol prieš mus – ne paprasta katastrofos galimybė, o jos neišvengiamumas“²³. Tačiau kaip tik ši išvada tampa išeities tašku mąstymui, kuris atveria išsigelbėjimo perspektyvą arba, kitais žodžiais, katastrofos neišvengiamumo situaciją transformuoja į jos priešingybę – galimybės jos išvengti situaciją. Pats Dupuy savo katastrofos filosofiją reziumuoja Borgeso žodžiais: „Ateitis yra neišvengiama, bet ji gali neišsipildyti. Dievas prižiūri intervalus“²⁴. Kas yra šie intervalai, kuriuose neišvengiama ateitis, neišvengiama apokalipsė, yra sustabdoma?

Dupuy „apšviestasis katastrofizmas“ remiasi dviejų mąstytojų darbais. Pirmiausia, Hanso Jonaso „ateities etika“, kurios varomoji jėga yra „baimės euristika“, išdėstyta veikale *Atsakomybės principas*²⁵. „Nelaimės pranašystė yra skelbiama tam, kad būtų išvengta jos išsipildymo“; „Kas gali tapti mūsų kompasu? Pačios grėsmės anticipacija! Etiniai principai, iš kurių galima išvesti naujus, naują galią atitinkančius įsipareigojimus, gali būti atrasti tik pirmosiose iš ateities ateinančios grėsmės prošvaistėse, jos, apimančios visą planetą, aušroje ir visą žmoniją liečiančio pražūtingo likimo gelmėje“; „Kitaip tariant, tai, kas gali mus išgelbėti, ir yra tai, kas mums grasina“²⁶. Katastrofos neišvengiamumas arba anticipacija sužadina baimę, kuri gimdo naują galią, leisiančią išvengti katastrofos. Interpretuodamas Jonaso ateities etiką, kylančią iš baimės fenomeno, Dupuy pasitelkia mūsų jau cituotą Bergsono naujovės filosofiją. Katastrofos neišvengiamumo sužadinama „baimė“ (Jonasas) virsta radikali naujovės kūrimo aktu (Bergsonas).

Iš katastrofos neišvengiamumo randasi galimybė jos išvengti: tai intervalas, kuris vadinasi žmogaus laisvė

¹⁷ Henri Bergson, *Mąstymas ir judantysis*, p. 116. Bergsonas parodo, kaip yra kuriamos radikaliai naujos, o ne realizuojamos jau esančios, galimybės III šio veikalo dalyje, pavadintoje „Galimas ir realus“.

¹⁸ Bergsono kuriančiosios emocijos sampratą galėtų reikšmingai papildyti Paulo Ricoeuro kuriančiosios vaizduotės koncepcija, naratyvinio racionalumo, prie kurio dar priešime, šaltinis.

¹⁹ Henri Bergson, *Les deux sources de la morale et de la religion*, p. 78.

²⁰ Henri Bergson, *L'énergie spirituelle*, Paris: PUF, 2009, p. 25.

²¹ Henri Bergson, *Les deux sources de la morale et de la religion*, p. 65.

²² Ghislain Waterlot, „Le mysticisme, „un auxiliaire puissant de la recherche philosophique“?“, in: *Bergson et la religion: Nouvelles perspectives sur Les Deux Sources de la morale et de la religion*, ed. Ghislain Waterlot, Paris: PUF, p. 266.

²³ Jean-Pierre Dupuy, *Pour un catastrophisme éclairé: Quand l'impossible est certain*, Paris: Seuil, 2004, IV viršelis.

²⁴ *Ibid.*, p. 149.

²⁵ Hans Jonas, *Das Prinzip Verantwortung*, Frankfurt: Insel Verlag, 1979.

²⁶ Cit. iš: Jean-Pierre Dupuy, *op. cit.*, p. 149, 158, 215.

arba absoliučios naujovės kūrimas („Mūsų laisvė randasi kaip tik šiame intervale“²⁷). Dupuy iliustruoja savo refleksiją biologo Jeano-Claude'o Ameiseno atradimu. Gyvybės išsilaikymo sąlyga yra „laštelėse užprogramuota savižudybė“. Gyvybė sugeba išsilaikyti tik todėl, kad yra tikra dėl savo susinaikinimo realumo, ir tik šio tikrumo dėka ji geba sėkmingai pasipriešinti tam susinaikinimui. „Pozityvus įvykis – gyvybė – randasi iš negatyvaus įvykio – auto-destrukcijos – paneigimo“²⁸. Mirties realumas pažadina kūrybą.

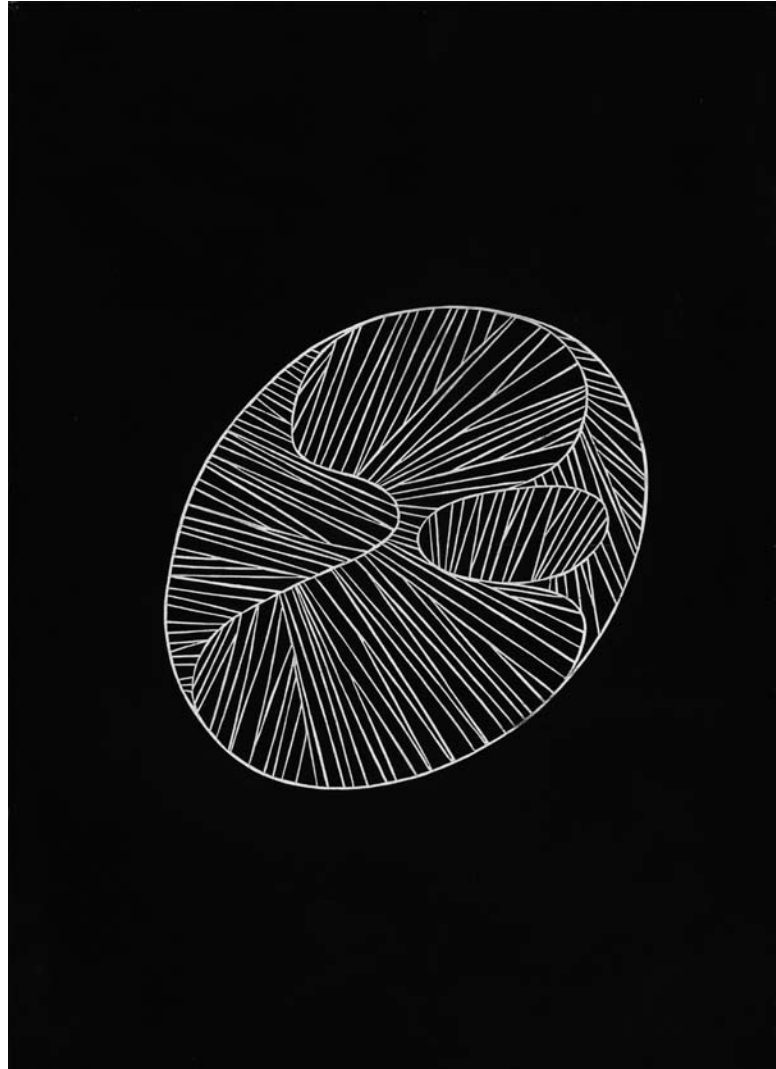
Vis dėlto turime pripažinti: katastrofos neišvengiamumas suveiks kaip jos paneigimas tik tada, kai žmonija ją išsąmonins. Dupuy kalba apie „apšviestą katastrofizmą“ (*enlightened catastrophism*). Ar gali ta „apšvietimą“ arba sąmoningumą sužadinti katastrofa, prieš jai išsipildant? Tai įvyksta tik tada, jei katastrofa skelbiama su *jėga*. Tačiau galbūt jėga ateina ir sąmoningumas yra pažadinamas tik jau besipildančios katastrofos metu? Ar tai nereiškia, kad jau per vėlu?

IV. ŽMONIJOS ISTORIJOS EVOLIUCIJA

Galbūt žmonijos sąmonės evoliucijoje veikia istoriją transformuojanti galia, Jėga-Kūrėja, kuri reikiamu momentu išgelbės mus sukurdamą tai, ko dar nebuvo? Čia būtų galima analizuoti Heideggerio būties istoriškumo ir jos etapų koncepciją, dramatišką vokiečių mąstytojo ištarą apie tai, kad „vien tik Dievas gali mus išgelbėti“²⁹, nerimo kupiną jo klausimą, išsakytą pokalbyje su Jeanu Beaufret, „ar būtis dar kartą bus pajėgi Dievui“³⁰. Tačiau aš vėl grįšiu prie Bergsono, kurio įvardinti žmonijos istorijos raidos „dėsningumai“ (*lois*) man atrodo labiau apčiuopiami praktinėje psichologinio-dvasinio gyvenimo perspektyvoje.

Istoriją transformuojanti galia yra absoliučios naujovės kūrėja. Žmonija kuria pati save, savo sąmonėje užmegzdama kontaktą su ją pranokstančia Gyvybe. Tačiau naujovės radimasis istorijoje neprieštarauja istorinių dėsnių formavimuisi, bent jau žvelgiant iš bergsoniškos perspektyvos. Juk centrinę Bergsono filosofijos ašį sudaro trukmės kategorija, kuri

reiškia, kad praeitis yra įimama į iš anksto nenumatomą dabarties momentą: naujovė nešioja savo išsčiose praeitį. Praeitis dėsningai formuoja sąmonės raidą ir kiekvienas kūrybinis aktas yra išsismelkęs į istoriškai susiformavusią žmogiškąją substanciją, plėsdamas jos, o ne kažko kito, ribas, suteikdamas būtent jai, o ne kitai būčiai,

Antanas Kazakauskas. Be pavadinimo. XX a. septintas dešimtmetis. Popierius, tušas. 52,3 × 59,7. Autoriaus šeimos nuosavybė

naujas galimybes. Istorija yra dėsninga, nors tai netrukdo žmogaus kūrybos aktams, kylantiems iš kontakto su gyvybiniu polėkiu, įlieti į ją radikaliai naujo turinio.

Dviejuose moralės ir religijos šaltiniuose Bergsonas suformulavo istorijos dėsni, kuri gal kiek per daug

²⁷ Jean-Pierre Dupuy, *op. cit.*, p. 165.

²⁸ *Ibid.*, p. 216.

²⁹ Žr. Martino Heideggerio pokalbį su savaitraščio *Der Spiegel* žurnalistais: *Der Spiegel*, 1976, Nr. 23, p. 193–219. Lietuvių kalba šis tekstas publikuotas tinklapyje: <https://aplinkkeliai.lt/dialogai-polilogai/vien-tik-dievas-gali-mus-igselbeti-der-spiegel-pokalbis-su-martinu-heideggeriu>

ii/#easy-footnote-bottom-1-22663.

³⁰ Jean Beaufret, *Dialogue avec Heidegger*, t. 3, Paris: Minuit, 1974, p. 103. Heideggerio refleksijų apie būties istoriją ir Dievo santykį su ja analizes žr. Philippe Capelle-Dumont, *Filosofija ir teologija Martino Heideggerio mąstyme*, iš prancūzų kalbos vertė Povilas Aleksandravičius, Vilnius: Aidai, 2010.

metaforiškai pavadino „dvigubo įniršio dėsnium“³¹. Ko gero, būtų tiksliau kalbėti apie „dvigubo kraštutinumo dėsnį“. Tam tikram gyvenimo būdai pasiekus kraštutinumą ir kilus grėsmei žmonijos išlikimui, naujos kartos griebiasi tam priešingos gyvenimos formos, kurią plėtos taip pat iki galo. Antai Viduramžių askezę keitė modernųjų ir mūsų laikų siekis tenkintis visais malonumais ir prabanga: šiam siekiui yra naudojamos moderniosios technologijos. Tačiau žmonijai svaigstant nuo technologijų įgalinto kraštutinio malonumų ir prabangos vaikymosi (daliai žmonijos jais realiai naudojantis, didesnei daliai – jų trokštant lyg vienintelės laimės), galbūt jau bręsta nauja žmonijos gyvenimo fazė, pasižyminti tam tikru „paprastumu“, kai „jau nebeliks malonumo šitaip mėgautis malonumais“³², bet bus siekiama malonumo ir prabangos paieškas pakeisti paprastu gyvenimo džiaugsmu. Tiesa, į Viduramžius niekada nebus grįžta, kaip ir niekada nebus prarastas noras gyventi maloniai, nes, Bergsonas pabrėžia, visos kartos yra integravusios iki tol gyvenusių patirtį, veikiančią atmintyje: žmogaus istorija yra „spirale“. Kitas istorinės spirales etapas pasižymėtų nauja žmonijos dvasios būkle, kuri kaip tik ir reiškia mūsų aptariamą išsigelbėjimą nuo katastrofos: „Malonumai ir toliau mus lydės, bet atrodys blausūs ir bespalviai, nes jų intensyvumas priklausė tik nuo mūsų jiems skiriamo dėmesio. Jie išblyšk, kaip mūsų elektrinių lempučių šviesa, pakilus ryto saulei. Malonumas bus nustelbtas džiaugsmo“³³.

Istoriniai dėsniai, kaip juos apibūdina Bergsonas, yra būdingi visos žmonijos sąmonei, kuri ypatingu būdu jungiasi su „visatos sąmone“, maitinama gyvybinio polėkio. Šie dėsniai – tai istorinė dinamika link stipresnės trukmės intuicijos, žmonių suvokimo praplėtimo. Be abejo, mūsų žodžiai įgaus jėgos tada, kai protas semsis peno iš intuicijos praplėsto suvokimo. Deja, Bergsono filosofijoje nerasime patvirtinimo, kad istoriniai dėsniai turi lemiamą pobūdį ar yra nesustabdomi. Atvirkščiai, istorija gali sustoti, kartu su žmonija. Belieka paklausti, ar mes atpažįstame istorinio virsmo, apie kurį byloja bergsoniškasis „dvigubo įkarščio [kraštutinumo] dėsnis“, ženklus šiandieniniame pasaulyje? Galime dėl to ginčytis. Bet kuriuo atveju, transcendentinis veiksnys istorijoje galėtų tapti tikėjimo žmonijos ateitimi veiksmu. Kad tik šis tikėjimas netaptų raminamaisiais

³¹ Henri Bergson, *Les deux sources de la morale et de la religion*, p. 315–324.

³² *Ibid.*, p. 322.

³³ *Ibid.*, p. 338.

³⁴ Jean-Marc Ferry, *L'éthique reconstructive*, Paris: Cerf, 1996. Lietuvoje Ferry savo filosofiją pristatė pokalbyje su Povilu Aleksandravičiumi: „Apie dvasinį Europos uždavinį“, in: *bernardinai.lt*, 2018-05-18, in: <https://www.bernardinai.lt/2018-05-18-apie-dvasini-europos-uzdavini-pokalbis-su-jeanu-marcu-ferry>.

³⁵ Paul Ricoeur, *Temps et récit*, t. 1–3, Paris: Seuil, 1983–1985.

³⁶ Paul Ricoeur, *Soi-même comme un autre*, Paris: Seuil, 1990.

vaistais, kurie nuslopintų mūsų atsakomybę ir nusiteikimą kurti!

V. NARATYVINIS RACIONALUMAS

Žinome Jono evangelijos žodžius: „Tiesa padarys jus laisvus“ (*Jn* 8, 32), „Aš esu kelias, tiesa ir gyvenimas“ (*Jn* 14, 6). Šie žodžiai reiškia, kad tiesa yra dvasinė-praktinė kiekvieno žmogaus tikrovė („jus padarys laisvus“, yra jūsų „kelias bei gyvenimas“) ir sutampa ne tik su Dieviškuoju Asmeniu („Aš esu kelias...“), bet ir su kiekvieno žmogaus asmeniu (jūsų „kelias ir gyvenimas“). Krikščioniškoji teologija tapatina Dievą ir žmogų istorinio tapsmo prasme: Dievas įsikūnija, tampa žmogumi tam, kad žmogus būtų sudievinatas, taptų Dievu. Šis šv. Jono, šv. Pauliaus ir Bažnyčios Tėvų skelbimas yra (arba privalo būti) evangelinio Bažnyčios mokymo leitmotyvas. Atrasti savo vidinę tiesą – tai atrasti Dievą. Be abejo, kol gyvename žemėje, šis atradimas – tik Tiesos trupiniai ar kibirkštys, bet ir jų užtenka, kad pasisotintume (pgl. *Mk* 7, 28), kad išsižiebtų gaisras. Vidinės tiesos atradimas žmogui – tai jėgos šaltinis, ir ši jėga yra gydanti, pažįstanti, veikli ir mylinti. „Jis mokė kaip turintis galią“ (*Mk* 1, 22). Didžiųjų asmenybių žodis semiasi jėgos iš vidinės tiesos, kuri yra jų asmuo, kylantis iš Asmens, lyg iš šaltinio.

Belieka paklausti, kaip nebūtinai didi asmenybė, o „paprastas žmogus“ galėtų atrasti savo vidinę tiesą. Pradžioje kalbėjome apie tylą, kuri sudaro tam sąlygas. Tačiau tai įvykti gali ir per žodį, išsikalbėjimo ir išklauskimo proceso metu. Kristalizuojantis moderniajai epochai, europietiškoje pasaulėžiūroje išsivyravo tiesos kaip teorinės sistemos konceptas. Tiesos žodis šioje perspektyvoje – tai racionaliais argumentais paremtos diskusijos išdava, kurios idealas – mokslinė teorija. Naudodamiesi argumentaciniu racionalumu, modernųjų laikų filosofai, teologai, kitų socialinių ir humanitarinių mokslų atstovai sukūrė daugybę abstrakčių sistemų, kurių pagalba buvo bandoma išaiškinti žmogaus ir pasaulio tiesą. Tokios prieigos prie tiesos trūkumas – tikrovės pritaikymas proto sukonstruotoms formoms, apleidžiant jos konkretybę, procesą, tūkstančius niuansų. Argumentacinis racionalumas duoda abstraktų tikrovės suvokimą, bet ne jos patirtį. Todėl jo skleidžiamai tiesai trūksta jėgos, nebent ji būtų išsakoma didžios asmenybės, kuri kiekvieną tariamą žodį įšaknija į išgyvenamą tikrovės tiesą.

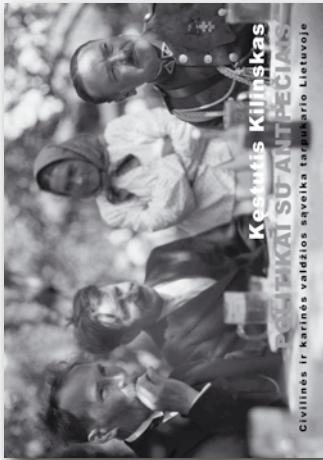
Tačiau tiesa gali skleistis ir kitais racionalumo pavidalais. Vienas jų – naratyvinis racionalumas, kurio sampratą pagrindė Jeanas-Marcas Ferry³⁴, remdamasis Paulo Ricoeuro naratyvinės tapatybės koncepcija, išdėstyta veikaluose *Laikas ir pasakojimas*³⁵ ir *Aš pats kaip kitas*³⁶. Šioje perspektyvoje žmogaus tiesa ima rodytis jautraus pokalbio, išsikalbėjimo ir išklauskimo metu.

Daugybė žmonių nėra pajėgūs dalyvauti diskusijoje pagal argumentacinio racionalumo taisykles, nes jiems trūksta tam tikros srities išmanymo, jie yra nepakankamai išsimokslinę, drovūs, pavargę ar protiškai neįgalūs. Tačiau visi yra pajėgūs dalyvauti naratyvinio racionalumo taisyklėmis grįstame pokalbyje, kurio metu kiekvienas išsako, sekdamas tam reikalui paruošta emocija ir vaizduote, savo gyvenimą – rūpesčius, užduotis, viltis, nesėkmes, traumas, kančias. Tokio pokalbio metu pačiam kalbėtojiui ir klausytojui aiškėjančią tiesą visada lydi fundamentali emocija, kuri, jeigu yra puoselėjama, tampa asmenybės jėga.

Argumentacinis racionalumas veda į šaltą konsensusą, o neretai išvirsta į pragmatines derybas, kurių rezultatai keisis priklausomai nuo kintančių interesų. Pernelyg dažnai bandymai vadovautis argumentaciniu racionalumu pavirsta steriliais abstrakcijų mainais, kurie neretai pasibaigia abipuse neapykanta ir konfliktais. Naratyvinis racionalumas pagal patį apibrėžimą kuria giluminį ryšį tarp asmenų. Iš jo kyla empatija arba brolyste grįstas socialumas. Bergsonas, Ricoeuras, Ferry yra aprašę, kaip fundamentali emocija arba naratyvinis racionalumas tampa socialine, politine ir juridine kategorija. Popiežius Pranciškus enciklikoje *Fratelli tutti* permaštė klasikinę socialinės draugystės

sąvoką, atnaujindamas jos teologinę, filosofinę ir politinę interpretaciją. Šios enciklikos pagrįstumą imanoma suprasti tik naratyvinio racionalumo perspektyvoje. Brolystė gali tapti socialinių normų šaltiniu, jei bus išgyvenama kartu su viešojoje erdvėje ryškėjančia vidine žmonių tiesa. Priešingu atveju, visuomenė ir toliau konsoliduosis skatinama kur kas galingesnės prigimtinės jėgos – kitokio žmogaus baimės, prieš neapykantos, karo instinkto.

Visi penki paminėtieji mus gelbstinčios jėgos kanalai – tylą, sudaranti sąlygas eksperimentuoti gyvybine energija, didieji žmonės, išlaikantys kontaktą su gyvybiniu polėkiu, apšviestasis katastrofizmas, iš baimės gimdantis veiklią atsakomybę, istoriniai dėsniai, bylojantys apie žmonijos kaip visumos dinamišką tikresnio buvimo link, vidinė žmogaus ir Dievo tiesa, atsiskleidžianti per naratyvinį racionalumą, – yra paremti idėja, kad žmonijoje veikia ją transformuojantis veiksnys, kurį galime išgyventi kaip kuriančią emociją. Visa tai yra pagrįsta naujos pradžios, arba radikalių naujovės radimusi istorijoje. Čia ir vėl verta prisiminti Hannah Arendt natalumo koncepciją: kiekvienas gimęs kūdikis yra nauja perspektyva visai žmonijai. Tik kaip apsaugoti kūdikį, kad jis nebūtų nužudytas? ❏

Kęstutis Kilinskas

Naujasis ŽIDINYS
AIDAI

POLITIKAI SU ANTPEČIAIS

Civilinės ir karinės valdžios sąveika tarpukario Lietuvoje

Šalia tradicinių trijų galių valstybėje egzistuoja ketvirtoji – ginkluota galia, kurios tikslas saugoti ir ginti valstybę. Norėdamos kuo ištikimesnių ir efektyvesnių karinių pajėgų, demokratijos riboja karių politines teises ir formuoja profesinę nuostatą tarnauti valstybei, o ne politinei jėgai ar autoritetui. Tai – viena svarbiausių karininkų korpuso efektyvumo sąlygų. Kuo ji tvirtesnė, tuo valstybė saugesnė.

Tarpukario Lietuva ne visada buvo demokratiška, bet visais laikotarpiais turėjo spręsti tą patį klausimą – kaip suvaldyti karinę jėgą? Karininkais tapę tautinio atgimimo veikėjai, už laisvę kovoję savanoriai, ryžtingai nusiteikę aviacijos karininkai ir generolai buvo stipraus charakterio, o dažnai ir nemenko intelekto figūros. Jie nesibodėjo reikšti politinių interesų, dalyvavo politinių partijų veikloje ir seimų rinkimuose, rezgė sąmokslus ir perversmus, tarsi nematoma jėga veikė valstybės užsienio politiką tiek iki 1926 m. perversmo, tiek po jo.

Ši knyga apie politikus su antpečiais, apie kariuomenės galią ir silpnumą nėra abstrakti politinė meditacija – tai istorinis tyrimas, aprėpiantis realų politinį gyvenimą.

ANGLŲ KALBA IR POLITIKA

George Orwell

Iš anglų kalbos vertė Mantas Tamošaitis

1945 m. parašytas, o 1946 m. žurnale *Horizon* publikuotas George'o Orwello pokario tekstas laikomas vienu svarbiausių jo eseistinių kūrinių. Jis parašytas jau po *Gyvulių ūkio* pasirodymo, tad Orwellui tapus sėkmingu rašytoju tiek komercine, tiek kritikų įvertinimo prasme. Tekstas vertintas ir amžininkų, ir vėlesnių kritikų, kurie ne kartą jį pavadino vienu svarbiausių anglų kalba parašytų tekstų apie teksto stilių, tačiau net ir šiandien jis tebevertinamas literatūros tyrinėtojų ne vien dėl stilistinių pastabų, bet ir dėl politinės kalbos demistifikavimo.

Teksto vertime pasirinkta ten, kur dėl vienokių ar kitokių priežasčių (pavyzdžiui, tekste aptariama žodžių daryba, konkretūs frazeologizmai) aktualus originalo tekstas, jį ir pateikti. Šių teksto vietų atitikmenys, vertimas ar vertėjo paaiškinimai pateikiami išnašose, žymimose arabiškais skaitmenimis. Paties autoriaus išnašos tekste žymimos romėniškais skaitmenimis ir pateikiamos teksto pabaigoje. Versta iš: George Orwell, *Essays*, Penguin Classics, 2000.

Dauguma žmonių, kuriems tai apskritai bent kiek rūpi, pripažintų, kad anglų kalbos būklė yra prasta. Bet dažniausiai priimta manyti, kad sąmoningais veiksmais nieko pakeisti negalime. Manoma, kad mūsų civilizacija išgyvena nuosmukį ir mūsų kalbai neišvengiamai lemta subyrėti kartu. Iš to plaukia, kad bet kokia kova prieš piktnaudžiavimą kalba yra sentimentalus archaizmas – kaip, tarkime, pirmenybė žvakėms vietoje elektros šviesos ar kariatoms vietoje lėktuvų. Už to slypi pusiau sąmoningas įsitikinimas, kad kalba yra natūraliai besivystantis organizmas, o ne įrankis, kurį formuojame pagal savo tikslus.

Žinoma, kad kalbos nuosmukį vienaip ar kitaip lemia politinės ir ekonominės priežastys – tai nėra tik bloga vieno ar kito konkretaus rašytojo įtaka. Tačiau čia pasekmė gali tapti priežastimi, sustiprindama pirminę priežastį ir sukeldama tokį patį, bet stipresnį poveikį – ir taip be galo. Žmogus gali imti gerti, nes jaučiasi esąs nevykęlis, o paskui žlugti dar labiau, nes geria. Beveik tas pats vyksta ir su anglų kalba. Ji darosi bjauri ir netiksli, nes mūsų mintys yra kvailos, bet dėl kalbos nešvarumo mums lengviau kyla kvailų minčių. Tačiau svarbu tai, kad šis procesas yra grįžtamas. Šiuolaikinė-

je anglų kalboje, ypač rašytinėje, gausu blogų įpročių, kurie plinta per mėgdžiojimą ir kurių pasistengus galima išvengti. Atsikračius šių įpročių, galima mąstyti aiškiau, o aiškus mąstymas yra būtinas pirmas žingsnis politinio atsinaujinimo link: kad kova su prasta anglų kalba nebūtų lengvabūdiška ir nebūtų vien profesionalių rašytojų rūpestis. Prie to dar grįšiu ir tikiuosi, kad iki tol taps aiškiau, ką noriu pasakyti. Paimkime čia penkis pavyzdžius tokios anglų kalbos, kokia dabar įprasta rašyti.

Šias penkis ištraukas pasirinkau ne todėl, kad jos ypatingai prastos – būčiau norėjęs, būčiau galėjęs pacytuoti daug prastesnių – bet todėl, kad jos iliustruoja įvairias mus kamuojančias proto ydas. Jos yra šiek tiek žemiau stilistinio vidurkio, tačiau tai gana reprezentatyvūs pavyzdžiai. Sunumeravau, kad prireikus galėčiau jomis pasiremti:

1. I am not, indeed, sure whether it is not true to say that the Milton who once seemed not unlike a seventeenth-century Shelley had not become, out of an experience ever more bitter in each year, more alien (*sic*) to the founder of that Jesuit sect which nothing could induce him to tolerate.¹

Profesorius Haroldas Laskis (*Esė apie žodžio laisvę*)

2. Above all, we cannot play ducks and drakes with a native battery of idioms which prescribes egregious collocations of vocables as the basic *put up with* for *tolerate*, or *put at a loss* for *bewilder*.²

Profesorius Lancelotas Hogbenas (*Interglossia*)

3. On the one side we have the free personality: by definition it is not neurotic, for it has neither conflict nor dream. Its desires, such as they are, are transparent,

¹ Aš nesu, tiesą sakant, tikras, ar teisinga sakyti, kad tas Miltonas, kuris kadaise neatrodė visai nepanašus į XVII a. Shelley'į, netapo, dėl savo patirties kasmet vis aršesnis, vis labiau svetimas (*sic*) tam jėzuitų sektos įkūrėjui, kurio jo niekas negalėjo paskatinti toleruoti.

² Visų pirmiausia, mes negalime švaistyti į kairę į dešinę su vietine idiomų baterija, kuri asignuoja negirdėtai baisias vokabulų kolokacijas, kaip, pavyzdžiui, paprastas *put up with* [pakęsti] vietoje *tolerate* [toleruoti], ar *put at a loss* [apstulbinti] vietoje *bewilder* [šokiruoti].

for they are just what institutional approval keeps in the forefront of consciousness; another institutional pattern would alter their number and intensity; there is little in them that is natural, irreducible, or culturally dangerous. But on the other side, the social bond itself is nothing but the mutual reflection of these self-secure integrities. Recall the definition of love. Is not this the very picture of a small academic? Where is there a place in this hall of mirrors for either personality or fraternity?³

Esė apie psichologiją, išspausdinta
Politics (Niujorkas)

4. All the 'best people' from the gentlemen's clubs, and all the frantic Fascist captains, united in common hatred of Socialism and bestial horror at the rising tide of the mass revolutionary movement, have turned to acts of provocation, to foul incendiarism, to medieval legends of poisoned wells, to legalize their own destruction of proletarian organizations, and rouse the agitated petty-bourgeoisie to chauvinistic fervor on behalf of the fight against the revolutionary way out of the crisis.⁴

Komunistų brošiūra

5. If a new spirit is to be infused into this old country, there is one thorny and contentious reform which must be tackled, and that is the humanization and galvanization of the B.B.C. Timidity here will bespeak canker and atrophy of the soul. The heart of Britain may be sound and of strong beat, for instance, but the British lion's roar at present is like that of Bottom in Shakespeare's *A Midsummer Night's Dream* – as gentle as any sucking dove. A virile new Britain cannot continue indefinitely to be traduced in the eyes or rather ears, of the world by the effete languors of Langham Place, brazenly masquerading as 'standard English'. When the Voice of Britain is heard at nine

³ Viena vertus, turime laisvą asmenybę: pagal apibrėžimą ji nėra neurtiška, nes neturi nei konfliktų, nei svajonių. Jos troškimai, tokie, kokie jie yra, yra skaidrūs, nes jie yra tik tai, ką institucinis pritarimas laiko sąmonės priešakyje; kitas institucinis modelis pakeistų jų skaičių ir intensyvumą – juose mažai kas yra natūralu, neredukuojama ar kultūriškai pavojinga. Tačiau, kita vertus, pats socialinis ryšys yra ne kas kita kaip abipusis šių savime saugių integralumų atspindys. Prisiminkime meilės apibrėžimą. Argi tai ne mažojo akademiko paveikslas? Kur šioje veidrodžių karalystėje yra vietos asmenybei ar brolybei?

⁴ Visi „gerieji žmonės“ iš džentelmenų klubų ir visi siautėjantys fašistų kapitonai, vienijami bendros neapykantos socializmui ir žvėriško siaubo dėl kylančios masių revoliucinio judėjimo bangos, griebėsi provokacijų, nesvaraus kurstymo, viduramžiškų legendų apie užnuodytus šulinius, kad legalizuotų pačių vykdomą proletarinių organizacijų naikinimą ir sunerimusią smulkiają buržuaziją pažadintų su šovinistiniu užsidegimu kovoti prieš revoliucinį kelią iš krizės.

⁵ Jei norime į šią seną šalį įlieti naujos dvasios, reikia imtis vienos dygios ir ginčytinos reformos, kurią reikia įveikti, t. y. B.B.C. humanizavimo ir galvanizavimo. Drovumas čia tereiškia sielos piktžaides ir atrofiją. Štai, pavyzdžiui, Britanijos pulsas galbūt yra tvirtas ir stiprus, tačiau

o'clock, better far and infinitely less ludicrous to hear aitches honestly dropped than the present priggish, inflated, inhibited, school-ma'amish arch braying of blameless bashful mewing maidens!⁵

Laiškas, išspausdintas *Tribune*

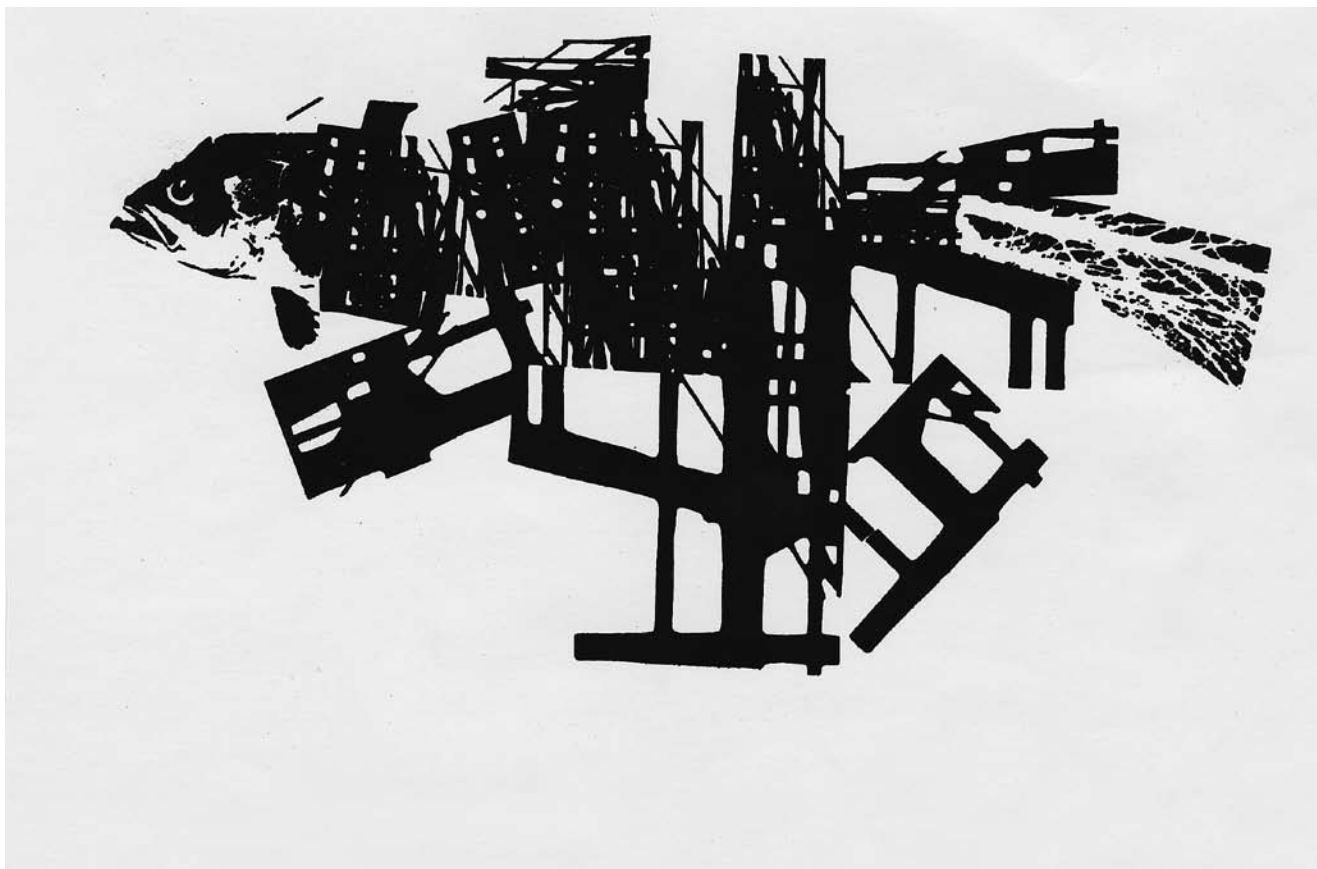
Kiekviena iš šių ištraukų turi savų trūkumų, tačiau, be įmanomo išvengti bjaurumo, visoms joms būdingos dvi savybės. Pirmoji – tai pašvinę vaizdiniai, antroji – tikslumo stoka. Rašytojas arba turi mintį ir negali jos išreikšti, arba netyčia pasako ką nors kita, arba jam beveik nesvarbu, ar jo žodžiai ką nors reiškia, ar ne. Šis neapibrėžtumo ir grynios nekompetencijos mišinys yra ryškiausias šiuolaikinės anglų prozos, ypač bet kokių politinių rašinių, bruožas. Kai tik iškeliamos tam tikros temos, konkretumas ištyžta, pavirsdamas abstrakcija, ir atrodo, kad niekas nebesugeba sugalvoti kalbos figūrų, kurios nebūtų nuvalkiotos: proza vis rečiau ir rečiau susideda iš žodžių, parinktų dėl jų prasmės, ir vis dažniau iš frazių, suklijuotų viena prie kitos kaip surenkamos vištidės dalys. Toliau išvardinsiu, su pastabomis ir pavyzdžiais, įvairias gudrybes, kurių pagalba paprastai bandoma išsisukti nuo prozos kūrimo darbo.

Mirštančios metaforos. Naujai sugalvota metafora padeda maštyti, sužadindama vaizdinį, o metafora, kuri techniškai yra visai „mirusi“ (pavyzdžiui, *iron resolution*⁶), iš esmės yra atvirtusi įprastu žodžiu ir gali būti vartojama neprarandant vaizdingumo. Tačiau tarp šių dviejų grupių yra didžiulis nudėvėtų metaforų sąvartynas, kurios prarado bet kokią išraiškos galią ir vartojamos tik todėl, kad žmonėms nereiktų vargti patiems galvojant frazes. Pavyzdžiui: *Ring the changes on, take up the cudgels for, toe the line, ride roughshod over, stand shoulder to shoulder with, play into the hands of, no axe to grind, grist to the mill, fishing in troubled waters, on the order of the day, Achilles' heel, swan song, hotbed*⁷. Daugelis jų vartojamos nežinant jų reikšmės

dabar britų liūto riauvojimas panašus į Metmens riksmą Shakespeare'o *Vasarvidžio nakties sapne* – švelnus kaip jaunas balandėlis. Vyriška naujoji Britanija negali be galo ilgai būti juodinama pasaulio akyse, ar, greičiau jau, ausyse Langham Place [gatvė, kurioje yra BBC būstinė, – vert. past.] išlepusiu skystumu, įžūliai užsimaskavusiu kaip „bendrinė anglų kalba“. Kai devintą valandą skamba „Britanijos balsas“, daug geriau ir nepalyginamai mažiau juokinga girdėti nuoširdžiai išsprūstančius *h* nei dabartinį bjaurų, papūstą, suvaržytą, tamstamokymojišką nepakaltinamų mergelių drovų miuauksėjimą!

⁶ Pažodžiai: „geležinis apsisprendimas“; turima omenyje „geležinė valia“, rimtas nusistatymas kažkokio tikslo atžvilgiu. Orwellas, pateikdamas šį pavyzdį, „mirusiomis“ metaforomis iš esmės vadina sustabarėjusius žodžių junginius ir metaforas, prie kurių kalbantieji ar skaitytojai yra taip pripratę, kad nebekreipia dėmesio į šių kalbos figūrų metaforišką prigimtį, jos yra tapę visiškai įprastomis, pavyzdžiui, angl. *deadline* arba liet. *ateina vakaras* ir pan.

⁷ Pateikiami tipiški anglų kalbos frazeologizmai, dažnai vartojami publicistikoje, ypač politinėje, tokie kaip: *petys į petį, Achilo kulnas, gulsės giesmė, žibala pilti į ugnį* ar pan.

Antanas Kazakauskas. Nuskendęs laivas. 1968–1969. Fotopopierius, koliažas, cinkografija. 25,5 × 35. Autoriaus šeimos nuosavybė

(pavyzdžiui, kas yra *rift*⁸?), taip pat dažnai yra perpina-
mos nesuderinamos metaforos, o tai jau aiškus ženklas,
kad rašytojui neįdomu tai, ką jis sako. Kai kurios da-
bar galiojančios metaforos nukrypo nuo savo pirminės
prasmės, jas vartojantiems to nė nežinant. Pavyzdžiui,
kartais *toe the line*⁹ rašoma kaip *tow the line*¹⁰. Kitas pa-
vyzdys – kūjis ir priekalas, dabar visada vartojamas su
mintimi, kad priekalas gauna lupti. Tikrovėje priekalas
visada sulaužo kūjį, o ne atvirksčiai: rašytojas, kuris su-
stotų ir pamąstytų, ką sako, išvengtų originalios frazės
iškraipymo.

Operatoriai arba žodiniai protezai. Jie padeda
išvengti vargo renkant tinkamus veiksmažodžius ir
daiktavardžius, o kartu kiekvieną sakinių papildo skie-
menimis, kurie suteikia simetrijos išpūdį. Būdingos

⁸ Pažodžiui: „plyšys“, „įtrūkimas“; žodis vartojamas vienas arba iš-
plėstoje idiomoje *rift in/within the lute* (įtrūkimas liutnioje), nusakant
nedidelę problemą, kuri gadina visą reikalą, panašiai kaip šaukštas de-
guto, gadinantis medaus statinę.

⁹ Pažodžiui: „Kojų pirštus laikyti ties linija“; frazeologizmo reikšmė –
laikytis taisyklių.

¹⁰ Tempti virvę.

¹¹ Apytikriai: „neutralizuoti, užkardyti, pasirodė nepriimtinas, už-
megzti kontaktą, būti paveiktam, sukelti, teikti pagrindą, pasireikšti

šios frazės: *render inoperative, militate against, prove unacceptable, make contact with, be subject to, give rise to, give grounds for, have the effect of, play a leading part (role) in, make itself felt, take effect, exhibit a tendency to, serve the purpose of*, ir t. t. ir t. t.¹¹ Svarbiausia čia yra tai, kad nebelieka paprastų veiksmažodžių. Vietoj vieno žodžio, pavyzdžiui, *break, stop, spoil, mend, kill*¹², veiksmažodis tampa fraze, sudaryta iš daiktavardžio ar būdvardžio, prijungto prie kokio nors bendros paskirties veiksmažodžio, pavyzdžiui, *prove, serve, form, play, render*¹³. Be to, visur, kur tik įmanoma, vietoj veikia-
mosios rūšies vartojama neveikiamoji, o vietoj gerun-
dijaus¹⁴ vartojamos daiktavardinės konstrukcijos (*by examination of* vietoj *by examining*¹⁵). Veiksmažodžių spektras dar labiau susiaurinamas, vartojant *-ize* ir *de-* formas, o banaliems teiginiams suteikiamas svarumo

kaip, suvaidinti pagrindinį vaidmenį, būti jaučiamu, tapti galiojančiu, rodyti tendenciją, pasitarnauti tikslui“.

¹² Sulaužyti, sustabdyti, pataisyti, nužudyti.

¹³ Pasirodyti, pasitarnauti, formuoti, vaidinti, atvaizduoti.

¹⁴ Anglų kalbos veiksmažodžio forma su priesaga *-ing*, su kuria daro-
mi eigos veiksmo (*continuous*) sudėtiniai laikai, vartojama ir kaip veiks-
mažodinis daiktavardis (trunkančio veiksmo pavadinimas).

¹⁵ Apytikriai: „apžiūros būdu“ vietoje „apžiūrėjus“.

įspūdis, vartojant *not un*¹⁶ formą. Paprasti jungtukai ir prieveiksmiai keičiami tokiomis frazėmis kaip *with respect to, having regard to, the fact that, by dint of, in view of, in the interests of, on the hypothesis that*¹⁷; o sakinių pabaigos gelbstimos nuo kulminacijos stokos tokiomis skambiomis bendro pobūdžio frazėmis kaip *greatly to be desired, cannot be left out of account, a development to be expected in the near future, deserving of serious consideration, brought to a satisfactory conclusion*¹⁸ ir t. t., ir pan.

Pretenzinga dikcija. Tokie žodžiai kaip *fenomenas, elementas, individas, objektyvu, kategorinis, efektyvus, virtualus, principinis, pirminis, propaguoti, konstituoti, eksponuoti, eksploatuoti, utilizuoti, eliminuoti, likviduoti* vartojami siekiant pagražinti paprastus teiginius, o šališkiems vertinimams suteikti mokslinio nesuinteresuotumo įspūdį. Tokie būdvardžiai kaip *epochinis, epinis, istorinis, nepamiršamas, šlovingas, senasis, neišvengiamas, nenumaldomas, tikrasis* vartojami siekiant suteikti taurumo niekingiems tarptautinės politikos procesams, o rašiniai, kuriais siekiama pašlovinti karą, paprastai įgauna archajišką atspalvį; jiems būdingi šie žodžiai: *karalystė, sostas, karo vežimas, geležinis kumštis, ietis, kalavijas, skydas, vėliava, kerzas, ragas*. Svetimžodžiai ir posakiai, tokie kaip *cul de sac, ancien régime, deus ex machina, mutatis mutandis, status quo, Gleichschaltung, Weltanschauung*, vartojami siekiant kultūros ir elegancijos įspūdžio. Išskyrus naudingas santrumpas *i.e., e.g. ir etc.*, nėra jokio realaus poreikio vartoti šimtus dabar anglų kalboje vartojamų svetimžodžių. Blogus rašytojus, o ypač mokslo, politikos ir sociologijos sričių, beveik visada persekioja mintis, kad lotyniški ar graikiški žodžiai yra didingesni už saksų kalbos žodžius, ir tokie nereikalingi žodžiai kaip *expedite, ameliorate, predict, extraneous, deracinated, clandestine, sub-aqueous*¹⁹ ir šimtai kitų vis išsitvirtina vietoje anglosaksiškų kalbinių atitikmenųⁱ. Markсистams būdingą žargoną (*hyena, hangman, cannibal, petty bourgeois, these gentry, lackey, flunkey, mad dog, White Guard*²⁰ ir t. t.) daugiausia sudaro žodžiai, išverstai iš rusų, vokiečių ar prancūzų kalbų. Šiandien įprastas būdas sukurti naują žodį yra pavartoti lotynišką ar graikišką šaknį su atitinkama priesaga ir, jei reikia, -izuoti. Dažnai yra lengviau sugalvoti tokius žodžius (*deregionalize, impermissible, extramarital, non-frag-*

*mentatory*²¹ ir t. t.) nei sugalvoti angliškus žodžius, kurie atitiktų reikšmę. Dėl to apskritai didėja kalbos nešvara ir neaiškumas.

Bereikšmiai žodžiai. Tam tikruose tekstuose, ypač meno ir literatūros kritikoje, įprasta susidurti su ilgais pasažais, kuriuose visiškai nėra prasmėsⁱⁱ. Tokie žodžiai kaip *romantiškas, plastiškas, vertybės, žmogiškas, negyvas, sentimentalus, natūralus, vitališkas*, taip kaip jie vartojami meno kritikoje, yra visiškai bereikšmiai ta prasme, kad jie ne tik nenurodo į jokią apčiuopiamą objektą, bet net ir skaitytojas to vargiai besitiki. Kai vienas kritikas rašo: „Išskirtinis pono X kūrybos bruožas yra jos ypatingas gyvumas“, o kitas rašo: „Iš pat karto X kūrinuose sukrečia jų savitas negyvastingumas“, skaitytojas tai priima kaip tiesiog paprastą nuomonių skirtumą. Jei vietoj žargoninių žodžių *negyvastingumas* ir *gyvumas* būtų vartojami tokie žodžiai kaip *juoda* ir *balta*, jis iš karto suprastų, kad kalba vartojama netinkamai. Panašiai piktnaudžiaujama daugeliu žodžių politikoje. Žodis *fašizmas* dabar turi tik tiek reikšmės, kad reiškia „kažką nepageidaujamo“. Žodžiai *demokratija, socializmas, laisvė, patriotiškas, realistiškas, teisingumas* turi po kelias skirtingas reikšmes, kurių neįmanoma suderinti tarpusavyje. Kalbant apie tokį žodį kaip *demokratija*, ne tik kad nėra sutarto apibrėžimo, bet ir bandymui jį sukurti priešinamasi iš visų pusių. Beveik visuotinai manoma, kad vadindami šalį demokratine, mes ją giriame – todėl bet kokio režimo gynėjai tvirtina, kad tai yra demokratija, ir bijo, kad gali tekti nustoti vartoti šį žodį, jei jis bus susietas su kokia nors viena reikšme. Tokie žodžiai dažnai tyčia vartojami nesąžiningai. Tai reiškia, kad juos vartojantis asmuo turi savo asmeninį apibrėžimą, bet leidžia klausytojui manyti, kad turi omenyje visai ką kita. Tokie teiginiai kaip „maršalas Pétainas buvo tikras patriotas“, „sovietų spauda yra laisviausia pasaulyje“ ar „katalikų bažnyčia yra prieš persekiojimą“ beveik visada sakomi norint apgauti. Kiti žodžiai, vartojami įvairiomis reikšmėmis, daugeliu atvejų daugmaž nesąžiningai, yra šie: *klasė, totalitarinis, mokslas, progresyvus, reakcingas, buržuazinis, lygybė*.

Dabar, kai jau sudariau šitą apgavysčių ir iškraipymų sąrašą, pateiksiu dar vieną pavyzdį, prie kokio rašymo tai veda. Šį kartą jis turės būti išgalvotas. Išversiu geros

¹⁶ Dvigubas neiginy, kaip, pavyzdžiui, frazėje „nėra neįmanoma“.

¹⁷ Pateikiamos dažnos anglų kalbos frazės, lietuvių kalboje daugiau mažiau atitinkančios tokias frazes kaip „įvertinant šiuos veiksmus“, „atsižvelgiant į“, „remiantis gerai žinomu faktu“, „remiantis hipoteze, kad“ ir pan.

¹⁸ Pateikiamos dažnos anglų kalbos frazės, lietuvių kalboje atitinkančios tokias frazes kaip „yra daugiau nei pageidautinas“, „negali būti paliktas nuošalyje“, „pokytis tikėtinas artimiausioje ateityje“, „vertas rimtesnio apsvaistymo“, „prieita prie patenkinamos išvados“.

¹⁹ Pažodžiui: „pagreitinti, palengvinti, nuspėti, pašalinis, su šaknim ištrauktas, slaptas, povandeninis“. Darybinę situaciją čia geriausiai atskleidžia *sub-aqueous* vartojimas vietoje *underwater*, kai vietoje „povandeninis“ sakoma „subakvatinis“.

²⁰ Hiena, budelis, kanibalas, smulkioji buržuazija, tie dvarininkai, pakalikas, klapčiukas, pasiutęs šuo, baltoji gvardija.

²¹ Pažodžiui: „deregionalizuoti, neleistinas, ekstramaritalinis (nesantuokinis), nefragmentuotas“.

anglų kalbos ištrauką į blogiausios padermės šiuolaikinę anglų kalbą. Štai gerai žinoma eilutė iš Koheleto knygos:

I returned and saw under the sun, that the race is not to the swift, nor the battle to the strong, neither yet bread to the wise, nor yet riches to men of understanding, nor yet favour to men of skill; but time and chance happeneth to them all.²²

Štai ji šiuolaikine anglų kalba:

Objective considerations of contemporary phenomena compels the conclusion that success or failure in competitive activities exhibits no tendency to be commensurate with innate capacity, but that a considerable element of the unpredictable must invariably be taken into account.²³

Tai yra parodija, bet ne pati bjauriausia. Pavyzdžiui, anksčiau pateiktame 3 pavyzdyje yra kelios tos pačios anglų kalbos atplaišos. Bus matyti, kad neišverčiau iki galo. Sakinio pradžia ir pabaiga gana tiksliai atitinka originalo prasmę, tačiau viduryje konkretūs vaizdiniai – *race*, *battle*, *bread*²⁴ – ištirpsta miglotoje frazėje *success or failure in competitive activities*²⁵. Taip ir turėjo nutikti, nes joks iš mano aptariamų šiuolaikinių rašytojų, t. y. niekas, kas sugeba vartoti tokias frazes kaip *objective considerations of contemporary phenomena*²⁶, niekada nebūtų taip tiksliai ir išsamiai paeiliui išdėstęs savo minčių. Visa šiuolaikinė proza tolsta nuo konkretumo. Dabar atidžiau paanalizuokite šias dvi ištarmes. Pirmojoje yra 49 žodžiai, bet tik 60 skiemenu, ir visi žodžiai yra kasdienio gyvenimo žodžiai. Antrojoje yra 38 žodžiai, kuriuos sudaro 90 skiemenu: 18 žodžių kilę iš lotynų kalbos, o vienas – iš graikų. Pirmajame sakinyje yra 6 ryškūs vaizdiniai ir tik viena frazė (*time and chance*²⁷), kurią būtų galima pavadinti neaiškia. Antrajame sakinyje nėra nė vienos šviežios, dėmesį prikaustančios frazės. Nepaisant 90 skiemenu, jis pateikia tik sutrumpintą pirmojo sakinio prasmės versiją. Tačiau neabejotinai būtent antrasis sakinio tipas vis labiau išsitvirtina šiuolaikinėje anglų kalboje. Nenoriu perlenkti. Tokia rašymo forma dar nėra visuotinė, o paprastumo atodangų šen bei ten pasitaikys

²² Be to, pastebėjau po saule, kad greitieji ne visuomet laimi lenktynes, narsuoliai ne visuomet nugali kovoje, išmintingieji ne visuomet užsidirba sau pragyvenimą, gudrieji ne visuomet tampa turtingi ir mokytieji ne visuomet įgyja palankumą, nes nesėkmės metas ištinka juos visus. (Antano Rubšio *Senajo Testamento* vertimas)

²³ Objektvūs šiuolaikinių fenomenų vertinimai verčia daryti išvadą, kad sėkmė ar nesėkmė konkurencinėse veiklose neturi tendencijos būti proporcinga igimties gebėjimams, bet neišvengiamai reikia turėti omenyje didelį nuspėjamumo elementą.

²⁴ Lenktynės, kova, duona (pagal Rubšio *Senajo Testamento* vertimą – „lenktynės, kova, pragyvenimas“).

net ir blogiausiai prirašytame puslapyje. Vis dėlto jei jums ar man lieptų parašyti keletą eilučių apie žmogaus likimo netikrumą, tikriausiai būtume daug arčiau mano įsivaizduojamo sakinio, nei sakinio iš Koheleto.

Kaip bandžiau parodyti, blogiausiuose šiuolaikiniuose tekstuose žodžiai nėra pasirenkami dėl jų prasmės, o vaizdiniai nėra kuriami, kad ta prasmė taptų aiškesnė. Juos sudaro ilgų žodžių juostų, kurias jau sutvarkė kažkas kitas, klįjavimas, taip paprasčiausia apgaulė rezultata paverčiant rodytinu viešai. Toks rašymas traukia, nes yra lengvas. Lengviau – o igijus įprotį, net greičiau – pasakyti *mano nuomone*, *nėra nepagrįsta prielaida*, kad negu pasakyti *aš manau*. Jei naudojate iš anksto paruoštas frazes, jums ne tik nereikia medžioti žodžių, bet ir vargti dėl sakinių ritmikos, nes šios frazės paprastai būna sudėliotos taip, kad daugiau ar mažiau darniai skambėtų. Kai kuriate paskubomis, pavyzdžiui, diktuodami stenografuojančiam arba sakydami viešą kalbą, natūralu, kad pasiduosite pretenzingam, lotynizuotam stiliui. Tokios žymės kaip *aplinkybė*, *į kurią turėtume atsižvelgti ir kurią reiktų turėti omenyje* arba *išvada*, *kuriai*, *manau*, *visi mielai pritartume*, išgelbės ne vieną sakinių nuo griūties. Vartodami švinktelėjusias metaforas, palyginimus ir idiomias, sutaupote daug proto pastangų, bet dėl to prasmė lieka neaiški ne tik skaitytojui, bet ir jums pačiam. Tokia yra mišrių metaforų reikšmė. Vienintelis metaforos tikslas – sužadinti mąstyme vaizdinį. Kai šie vaizdiniai susikerta – kaip *The Fascist octopus has sung its swan song, the jackboot is thrown into the melting pot*²⁸ – galime būti tikri, kad rašytojas neišivaizduoja savo paties įvardijamų objektų, kitaip tariant, jis iš tikrųjų nemažsto. Dar kartą pažvelkite į pavyzdžius, kuriuos pateikiau šio rašinio pradžioje. Profesorius Laskis (1) punkte 53 žodžiuose pavartoja 5 neiginus. Vienas iš jų yra perteklinis ir visą ištrauką paverčia nesąmone, be to, yra ir dar viena nesąmonė – vietoje *akin* slystelta ir parašyta *alien*²⁹, kartu matome ir keletą vengtinų griozdų, kurie teksta daro dar neaiškesnį. Profesorius Hogbenas (2) punkte švaistosi į kairę ir dešinę su baterija, galinčia kažką asignuoti, ir nuvertindamas kasdienės kalbos junginį *put up with*, nenori žodyne pasitikrinti, ką reiškia *egregious*³⁰. (3) punktas, jei į jį žiūrėsime atjautos stokojančiu žvilgsniu, yra tiesiog beprasmiš: tikriausiai būtų galima išsiaiškinti

²⁵ Sėkmė ar nesėkmė konkurencinėse veiklose.

²⁶ Objektvūs šiuolaikinių fenomenų vertinimai.

²⁷ Pažodžiui: „laikas ir šansas“ arba „laikas ir atsitiktinumas“ (Rubšio vertime – „nesėkmės metas“).

²⁸ Pažodžiui: „Fašistinis aštuonkojis sugiedojo savo gulbės giesmę, kerzas metamas į katilą“. Turimas omenyje neadekvatus metaforų derinimas, kai vaizdiniai prieštarauja vienas kitam, tarkime: „Imperialistiniai rykliai tiesia savo nagus“.

²⁹ Sumaišyti žodžiai *akin* („panašus“) ir *alien* („svetimas“) visiškai pakeičia teksto prasmę.

³⁰ Negirdėtas, išskirtinis (neigiama prasme).

jo numanomą reikšmę, perskaičius visą straipsnį, kuriame jis pasirodo. (4) punkte rašytojas daugiau ar mažiau žino, ką nori pasakyti, bet užspringsta švinktelėjusių frazių sancaupa lyg kokiomis arbatžolėmis, užkimšusiomis kriauklė. (5) punkte žodžiai ir prasmė beveik pasuko skirtingais keliais. Taip rašantys žmonės paprastai turi omenyje bendro pobūdžio emociją – jie nemėgsta vieno dalyko ir nori išreikšti solidarumą su kitu, – bet jų nedomina tai, ką jie sako. Skrupulingas rašytojas kiekviename sakinyje užduoda sau bent keturis klausimus: Ką noriu pasakyti? Kokiais žodžiais tai išreikšti? Koks įvaizdis ar idioma padės tai išsakyti aiškiau? Ar šitas vaizdinys pakankamai šviežias, kad darytų poveikį? Ir tikriausiai sau užduos dar du klausimus: Ar galėčiau tai pasakyti trumpiau? Ar nepasakiau ko nors šlykštaus, ko būtų galima išvengti? Tačiau jums nebūtina užsikrauti tiek vargo. Norint nuo jo išsisukti, tereikia atverti protą, ir kaip mat ten ims spiestis iš anksto paruoštos frazės. Jos už jus sudėlios sakinius – iki tam tikros ribos net pamąstys už jus – ir prireikus iš dalies net atliks svarbią paslaugą dalinai paslėpdamos jūsų teksto reikšmę net nuo jūsų pačių. Ir čia išryškėja ypatingas ryšys tarp politikos ir kalbos infiacijos.

Mūsų laikais beveik nekyla abejonių, kad politiniai rašiniai yra prasti rašiniai. Priešingais atvejais įprastai

paaiškeja, kad rašytojas yra tam tikras maištininkas, išreiškiantis savo asmeninę nuomonę, o ne „partinę liniją“. Regis, bet kurios pakraipos politinė ortodoksija reikalauja negyvo, mėgdžiojančio stiliaus. Politiniai dialektai, kurių galima rasti lankstinukuose, svarbiausiuose straipsniuose, manifestuose, vyriausybės ataskaitose ir ministerijų sekretorių kalbose, žinoma, skiriasi priklausomai nuo partijos, tačiau visi jie panašūs tuo, kad juose beveik niekada nerasime gaivios, ryškios, naminės kalbos figūros. Stebint, kaip koks nors pavargęs rašeiva iš tribūnos mechaniškai kartoja pažįstamas frazes – *žvėriški nusikaltimai, geležinė priespauda, krauju susitepusi tironija, laisvosios pasaulio tautos, stokime petys į petį* – dažnai apima keistas jausmas, kad žiūri ne į gyvą žmogų, o į kažkokią kaliausę: šis jausmas staiga sustiprėja tais momentais, kai šviesa, patekusi ant kalbėtojo akinių, paverčia juos tuščiais diskais, už kurių, rodos, nėra žmogaus akių. Ir tai nėra vien prasimanymas. Kalbėtojas, vartojantis tokią frazeologiją, išties yra gerokai pažengęs link to, kad paverstų save mašina. Iš jo gerklų sklinda atitinkami garsai, bet jo smegenys šiame procese nedalyvauja taip, kaip būtų, jei jis pats rinktų žodžius. Jei sako vieną tų kalbų, kurias yra įpratęs kartoti ir kartoti, jis gali net beveik nesuvokti, ką sako, kaip žmogus, kartojantis atliepus bažnyčioje.

Antanas Kazakauskas. Be pavadinimo. XX a. septintas dešimtmetis. Popierius, tušas. 43 × 60. Autoriaus šeimos nuosavybė

Ir ši sumenkusio sąmoningumo būseną, jei ir nėra būtina, tai bent jau palanki politiniam konformizmui.

Mūsų laikais politinį kalbėjimą ir rašymą daugiausia sudaro nepateisinamų dalykų gynimas. Tokie dalykai kaip britų valdžios Indijoje tęstinumas, valymai ir deportacijos Rusijoje, atominių bombų numetimas ant Japonijos iš tiesų gali būti ginami, bet tik tokiais argumentais, kurie yra pernelyg žiaurūs daugumai žmonių ir neatitinka politinių partijų išpažįtamų tikslų. Todėl politinę kalbą turi sudaryti daugiausia eufemizmai, cikliški argumentai ir tiesiog migloti neapibrėžtumai. Bombarduojami beginkliai kaimai, gyventojai išvaromi į laukus, galvijai šaudomi kulkosvaidžiais, lūšnos pleškinamos padegamosiomis kulkomis: tai vadinama *pacifikacija*. Iš milijonų valstiečių atimami jų ūkiai ir jie paliekami klampoti palei kelius su tiek daiktų, kiek telpa į glėbį: tai vadinama *gyventojų perkėlimu* arba *sienu ištaisymu*. Žmonės metų metus kalinami be teismo, šaudomi į pakaušį arba siunčiami mirti nuo skorbuto į miško pramonės lagerius Arktyje: tai vadinama *nepatikimų elementų valymu*. Tokios frazeologijos prireikia, jei norima įvardyti dalykus, nesužadinant mintyse jų vaizdinių. Paimkime, pavyzdžiui, kokį nors išpatoginusį anglą profesorių, ginantį rusiškąjį totalitarizmą. Jis negali tiesiai pasakyti: „Aš tikiu, kad verta žudyti savo oponentus, jei tai leidžia pasiekti gerų rezultatų“. Todėl veikiausiai jis pasakys kažką tokio:

While freely conceding that the Soviet régime exhibits certain features which the humanitarian may be inclined to deplore, we must, I think, agree that a certain curtailment of the right to political opposition is an unavoidable concomitant of transitional periods, and that the rigours which the Russian people have been called upon to undergo have been amply justified in the sphere of concrete achievement.³¹

Išpūstas stilius savaime yra šioks toks eufemizmas. Lotyniškų žodžių masė krinta ant faktų lyg minkštutis sniegas, išsklaidydama kontūrus ir paslėpdama visas detales. Didysis aiškios kalbos priešas yra nenuoširdumas. Kai tarp tikrųjų ir deklaruojamų tikslų atsiranda atotrūkis, žmogus instinktyviai griebiasi ilgų žodžių ir nuvalkiotų idiomų, tarsi sėpija, išpurškianti rašalą. Mūsų amžiuje nėra tokio dalyko kaip „nesikišimas į politiką“. Visi klausimai yra politiniai klausimai, o pati politika – tai melo, išsisukinėjimų, kvailysčių, neapykantos ir šizofrenijos gniutulas. Kai bendra atmosfera bloga, kenčia ir kalba. Manyciau, nors tai tik spėjimas, kuriam patikrinti neturiu pakankamai žinių, kad vo-

³¹ Laisvai pripažindami, kad sovietinė santvarka pasižymi tam tikrais bruožais, kuriuos iš humanitarinės perspektyvos galėtume būti linkę smerkti, man atrodo, mes privalome sutikti, kad tam tikras politinės opozicijos teisių apribojimas yra neišvengiamas tranzicinių periodų atributas, ir kad suvaržymai, kuriuos rusų tauta buvo pašaukta

kiečių, rusų ir italų kalbų lygis per pastaruosius dešimt ar penkiolika metų smuktelėjo dėl diktatūru.

Tačiau jei mintis gadina kalbą, tai ir kalba gali gauti mintį. Bloga vartoseną gali paplsti per tradiciją ir mėgdžiojimą net tarp žmonių, kurie kalbą turėtų išmanyti ir išmano geriau. Mano aptarta nuvalkiota kalba tam tikra prasme yra labai patogi. Tokios frazės kaip *a not unjustifiable assumption, leaves much to be desired, would serve no good purpose, a consideration which we should do well to bear in mind*³², yra nuolatinė pagunda, pakelis aspirino, visad esantis po ranka. Peržvelkite šią esė ir tikrai pastebėsite, kad vieną po kitos darau tas pačias klaidas, prieš kurias protestuoju. Šį rytą paštu gavau brošiūrą apie situaciją Vokietijoje. Autorius man sako, kad jis „jautėsi pastūmėtas“ ją parašyti. Atsiverčiu ją bet kur ir štai beveik pirmas sakinytis, kurį pamatau: „(Sajungininkai) turi galimybę ne tik pasiekti radikalią Vokietijos socialinės ir politinės struktūros transformaciją tokiu būdu, kad išvengtų nacionalistinės reakcijos pačioje Vokietijoje, bet kartu pakloti pamatus kooperatyviai ir suvienytai Europai“. Matote, jis „jaučiasi pastūmėtas“ rašyti – matyt, jaučia, kad turi ką nors naujo pasakyti – tačiau jo žodžiai, tarsi kavalerijos žirgai, atsiliepiantys į trimitą, savaime rikiuojasi į gerai pažįstamą niūrią schemą. Tokio gatavų frazių išsiveržimo į žmogaus protą (*pakloti pamatus, pasiekti radikalią transformaciją*) galima išvengti tik nuolat budint sargyboje, o kiekviena tokia frazė sukelia dalinę smegenų nejautrą.

Anksčiau sakiau, kad mūsų kalbos nuosmukį tikriausiai galima išgydyti. Tie, kurie tai neigia, argumentuotų, jei išvis rastų argumentų, kad kalba tik atspindi esamas socialines sąlygas ir kad negalime daryti įtakos jos raidai, tiesiogiai keisdami žodžius ir jų konstrukcijas. Jeigu kalbame apie bendrą kalbos toną ar dvasią, tai gali būti tiesa, tačiau tai nėra tiesa, kai kalbama apie detales. Kvaili žodžiai ir posakiai dažnai išnykdavo ne dėl evoliucijos, o dėl sąmoningų mažumos veikslių. Du nesususijusius pavyzdžius – *explore every avenue* ir *leave no stone unturned*³³ – pražudė kelių žurnalistų pašaipos. Egzistuoja ilgas apmusijusių metaforų sąrašas, kurių taip pat būtų galima atsikratyti, jei užtektinai žmonių susidomėtų šiuo darbu; taip pat turėtų būti įmanoma išjuokti *un-* konstrukcijas³⁴, sumažinti lotynų ir graikų kalbos kiekį vidutiniame sakinyje, pašalinti kitakalbes frazes ir pasiklydusius mokslinius žodžius ar apskritai paversti pretenzingumą nemadingu. Tačiau visa tai – smulkmenos. Anglų kalbos gynimas reiškia daugiau nei tai, ir galbūt geriausia pradėti nuo to, ko jis *nereiškia*.

patirti, buvo daugiau nei pakankamai legitimuoti konkrečių pasiekimų sferoje.

³² Nėra nepagrįsta manyti, teikia vilčių, nepasitarnautų jokiam geram tikslui, aplinkybė kurią, turime turėti omenyje.

³³ „Kiekvieną taką patikrinti“ ir „Nepalikti akmenų ant akmenų“.

Pirmiausia tas gynimas neturi nieko bendra su archaizmu, pasenusių žodžių ir posakių gelbėjimu ar nustatymu „bendrinės anglų kalbos“, nuo kurios negalima nukrypti. Priešingai, kalbos gynimas tiesiogiai susijęs su visų žodžių ar idiomų, kurios jau pergyveno savo paskirtį ir yra nebenaudingos, atsisakymu. Tai neturi nieko bendra nei su taisyklinga gramatika, nei sintakse, kurios yra nesvarbios, jei tik mintis išreiškiama aiškiai, nei su amerikonizmu vengimu, nei su vadinauoju „geru prozos stiliumi“. Kita vertus, jis nesusijęs nė su dirbtiniu paprastumu ir bandymu rašytinę anglų kalbą paversti šnekamąja. Tai taip pat nereiškia, kad kiekvienu atveju reikia rinktis saksų, o ne lotynų kalbos žodį, bet kad reikia vartoti kuo mažiau ir kuo trumpesnius žodžius, kurie perteikia prasmę. Visų svarbiausia, reikia leisti prasmei pasirinkti žodį, o ne atvirksčiai. Blogiausia, ką prozoje galima padaryti su žodžiais, tai pasiduoti jiems. Kai galvojate apie konkretų objektą, galvojate be žodžių, o tada, kai norite apibūdinti daiktą, kurį įsivaizdavote, veikiausiai leidžiatės į žodžių medžioklę, kol surandate būtent tuos, kurie tinka jam nusakyti. Kai galvojate apie ką nors abstraktaus, jau iš pat pradžių esate labiau linkę vartoti žodžius, ir jei sąmoningai nesistengsite tam užkirsti kelio, esamas dialektas atskubės ir atliks darbą už jus, tačiau užgoš ar net pakeis jūsų mintį. Tikriausiai geriau kuo ilgiau atidėti žodžių vartojimą ir stengtis kuo aiškiau išreikšti prasmę per vaizdus ir pojūčius. Po to galima pasirinkti (o ne tiesiog priimti) frazes, kurios geriausiai atspindės reikšmę, o tada susikeisti vietomis su skaitytuju ir nuspręsti, kokią įspūdį šie žodžiai gali padaryti kitam žmogui. Šis paskutinis proto judesys pašalina visus priplėkusius ar sumaišytus vaizdinius, iš anksto paruoštas frazes, bereikalingus pasikartojimus, ir nesąmones bei neaiškumus apskritai. Tačiau žmogui dažnai gali kilti abejonių dėl žodžio ar frazės poveikio, todėl jam reikia taisyklių, kuriomis galėtų pasikliauti, kai nuojauta nepadedą. Manau, kad šios taisyklės tinka daugeliui atvejų:

- i) Niekada nevertokite metaforos, palyginimo ar kitos kalbos figūros, kurią esate įpratę matyti spaudoje;
- ii) Niekada nevertokite ilgo žodžio, jei tinka trumpas;
- iii) Jei įmanoma išbraukti žodį, visada jį išbraukite;
- iv) Niekada nenaudokite neveikiamosios rūšies ten, kur galima naudoti veikiąją;
- v) Niekada nevertokite užsienietiško posakio, mokslinio ar žargoninio žodžio, jei galite sugalvoti kasdienį anglišką atitikmenį;

³⁴ Pateikiami daugiausia anksčiau autoriaus aptarti nuvalkioti frazeologizmai, įvardinti kaip „mirštančios metaforos“, pavyzdžiui, „Achilo kulnas“.

vi) Geriau pažeiskite bet kurią iš šių taisyklių, negu pasakykite ką nors visai barbariško.

Šios taisyklės skamba elementariai, jos tokios ir yra, tačiau jos reikalauja, kad kiekvienas, įpratęs rašyti dabar madingu stiliumi, pakeistų savo požiūrį iš esmės. Galima laikytis visų šių taisyklių ir vis tiek rašyti prastą anglų kalbą, bet nepavyktų parašyti kažko tokio, ką citavau penkiuose pavyzdžiuose šio straipsnio pradžioje.

Čia aš nesvarstau apie literatūrinę kalbos vartojimą, tik apie kalbą kaip priemonę minčiai išreikšti – ne paslėpti ar užkirsti jai kelią. Stuartas Chase'as ir kiti jau vos ne pareiškė, kad visi abstraktūs žodžiai yra bereikšmiai, ir pavertė tai pretekstu propaguoti savotišką politinį kvietimą. Kadangi nežinote, kas yra fašizmas, kaip galite kovoti prieš fašizmą? Nereikia imti ir nuryti tokio absurdo kaip šis, bet reikėtų pripažinti, kad dabartinis politinis chaosas yra susijęs su kalbos irimu, ir kad, ko gero, galima šiek tiek pagerinti situaciją, pradėdant nuo žodžių. Jei supaprastinsite savo anglų kalbą, išsivaduosite nuo didžiausių ortodoksijos kvailysčių. Negalėsite kalbėti nė vienu iš privalomų dialektų, o kai išsakysite kvailą pastabą, jos kvailumas bus akivaizdus – net ir jums patiems. Politinė kalba – ir su tam tikrais nukrypimais tai pasakytina apie visas politines partijas, pradėdant konservatoriais ir baigiant anarchistais – skirta tam, kad melas skambėtų kaip tiesa, žmogžudystė – garbingai, o gryniems tauškalams būtų sudaryta solidumo regimybė. Viso to pakeisti per akimirką neįmanoma, bet galima bent jau pakeisti savo įpročius, o retkarčiais, jei tik pakankamai garsiai šaipysiesi, galima ir kokią nors nusidėvėjusią ar nereikalingą frazę, kokią nors *jackboot*, *Achilles' heel*, *hotbed*, *melting pot*, *acid test*, *veritable inferno*³⁴ ar kitą žodinių išėdų kratinį pasiūsti į šiukšlių dėžę – ten, kur jam ir vieta.

ⁱ Idomiai tą iliustruoja tai, kaip dar visai neseniai vartotus angliškus gėlių pavadinimus išstumia graikiški: *snappedragon* [žioveinis] tampa *antirrhinum*, *forget-me-not* [neužmirštuolė] – *myosotis* ir t. t. Sunku įžvelgti kokią nors praktinę šios naujos mados priežastį. Greičiausiai taip atsitiko dėl instinktyvaus gręžimosi nuo savo žodžio ir neapibrėžto jausmo, kad graikiškas žodis yra moksliskas.

ⁱⁱ Pavyzdys: „Comfort's catholicity of perception and image, strangely Whitmanesque in range, almost the exact opposite in aesthetic compulsion, continues to evoke that trembling atmospheric accumulative hinting at a cruel, an inexorably serene timelessness... Wrey Gardiner scores by aiming at simple bullseyes with precision. Only they are not so simple, and through this contented sadness runs more than the surface bitter-sweet of resignation“ (*Poetry Quarterly*). [Comforto percepcijos ir vaizdo visuotinumai, keistai vitmeniškai savo diapazonu, beveik visiškai priešingas savo estetinė pastanga, ir toliau sužadina tą virpančią atmosferinę sankaują, kurioje glūdi užuomina apie žiaurų, nenumaldomai romų belaiškumą... Wrey'us Gardineris laimi, taikydamas tiesiai į paprasčiausius viduriukus. Tik jie nėra tokie paprasti, ir per šį užganėdintą liūdesį teka kur kas daugiau nei vien paviršinis karčiai saldžios rezignacijos alsavimas.]

ⁱⁱⁱ Galima išsigydyti nuo *not un-* konstrukcijų, išimenant šį sakinį: *A not unblack dog was chasing a not unsmall rabbit across a not ungreen field* [Ne juodas šuo vaikėsi ne nemažą trušį per ne nežalius laukus].

DEKONSTRUOTI KANONĄ

Viktorija Šeina, Saulių Vasiliauską ir Aistę Kučinskienę kalbina
Emilija Blockutė

Susidomėjimas literatūros kanonų studijomis, atveriančiomis palyginus naują ir tarpdisciplininę tyrimų kryptį, sparčiai auga visame pasaulyje. Tokie tyrimai savo aktualumu apjungia ne tik literatūros lauko profesionalus, švietimo bendruomenę, net kasdienius skaitytojus, plačiąją visuomenę. Apie kanono virsmus, besikeičiančius kanonizacijos laipsnius ir kanono kultūrinę galią kalbėjome su Viktorija Šeina, Sauliumi Vasiliausku ir Aiste Kučinskiene, vykdančiais Lietuvos mokslo tarybos finansuojamą projektą „Mokyklinio lietuvių literatūros kanono raida (1918–2018)“.

Teigiate, kad siekiate išsiaiškinti mokyklinio kanono branduolį, struktūrą ir kaitą. Kokių šaltinių prireikia šiam tikslui pasiekti?

Viktorija Šeina: Rašytojo ar konkretaus kūrinio poziciją kanone liudija jo vieta mokyklinėse programose (ar tai privalomas, ar pasirenkamas autorius, kokia apimtimi jo kūryba skaitoma, nagrinėjama mokykloje). Svarbų vaidmenį atlieka vadovėliai, skaitiniai, chrestomatijos. Jų autoriai ir sudarytojai pateikia mokiniams biografinį rašytojo naratyvą (savaip sudėlioja jo gyvenimo ir veiklos akcentus), atrenka (jų požiūriu) reikšmingiausius rašytojo kūrinius ar jų ištraukas, pateikia rašytojo kūrybos vertinimą. Formuliodami klausimus ir užduotis vadovėlių ir skaitinių autoriai taip pat brėžia kūrinių interpretavimo gaires. Dar vienas šaltinis yra baigiamojo rašto darbo temų formuliuotės: kokie autoriai ir kūriniai dažniausiai pasirodo rašinių temose ar (paskutiniu dešimtmečiu) minimi kaip rekomenduojami šaltiniai temai atskleisti.

Saulius Vasiliauskas: Praverčia ir mokytojų, švietimo darbuotojų atsiminimai, pokalbiai su jais, taip pat – archyvuose saugomi dokumentai. Pavyzdžiui, kalbant apie sovietmetį, iš archyvinės medžiagos pirmiausia išskirtinos LSSR Švietimo ministerijos, Pedagogikos mokslinio tyrimo instituto bylos: įvairūs posėdžių protokolai, laiškai, direktyvos – visa, kas susiję su mokyklinio kanono (re)formavimu.

Aistė Kučinskienė: Be kolegų jau išvardytų šaltinių, tiriant pastarųjų dešimtmečių mokyklinio literatūros kanono raidą, labai praverčia ir publikacijos periodinėje spaudoje, ypač orientuotoje į lituanistų bendruomenę (pvz., *Gimtasis žodis*). Debatai, svarstymai, reakcijos į programų projektus – visa tai leidžia rekonstruoti pasirinkimų, sprendimų dinamiką, įtampas bendruomenėje, kartais net užčiuopti įvairių visuomenės grupių santykį su kanono kaita.

Ar galima palyginti pirmąją valstybinę lietuvių kalbos ir literatūros programą, paskelbtą 1920 m., ir po tautininkų įvykdytos švietimo reformos dėlto naują kanoną? Kokios modernaus nacionalizmo formos čia atsiskleidžia?

Viktorija Šeina: Per Pirmosios Respublikos gyvavimo laikotarpį pasirodė keturios lietuvių kalbos ir literatūros programos: 1920, 1923, 1929 ir 1939 m. Didžiausias pokytis, kaip teisingai pastebėjote, įvyko ketvirto dešimtmečio viduryje, įvykdžius tautininkų švietimo reformą. Tiesa, skirtingai nei dabartinių laikų švietimo politikai, anuometinė valdžia neskubėjo 1936 m. parengto programos plano tvirtinti. Pirma jis buvo išbandytas praktikoje, vėliau dar koreguotas ir tik 1939 m. švietimo ministras galiausiai jį patvirtino.

Jei lygintume ankstyviausią programą su paskutinąja, pirma, kas krinta į akis, tai detalumo mastas. Pirmosios programos buvo labai glaustos, sutilpo į kelis puslapius. Dažnu atveju tebuvo nurodomas istorinis laikotarpis, keletas svarbiausių rašytojų asmenvardžiai, visa kita buvo palikta pačių mokytojų ir vadovėlių autorių bei skaitinių sudarytojų nuožiūrai. Autoritarinio valdymo metais, o labiausiai po švietimo reformos (1936 ir 1937 m. projektuose, 1939 m. programoje) ženkliai išaugo programos aprašo detalumas. Tai aiškintina dvejopai. Viena vertus, trečio dešimtmečio pradžioje dar tik kūrėsi lietuvių literatūrologijos mokslas, nebūta visuotinio sutarimo dėl kanoninių autorių ir kūrinių. Tad pirmųjų programų autoriai, manytina, ieškojo kompromiso tarp skirtingų požiūrių į lietuvių literatūros procesą ir todėl apsiribojo bendrosiomis gairėmis, bet

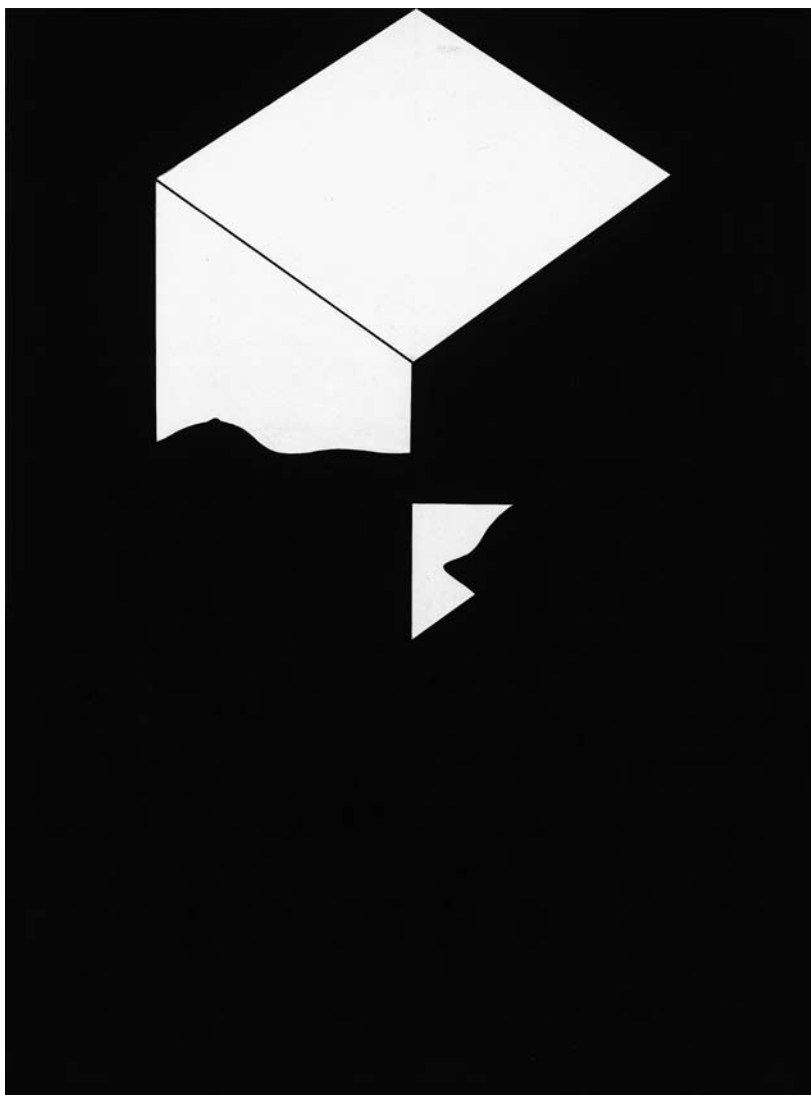
nesiėmė detaliai reglamentuoti literatūros pamokų turinio. Antra vertus, reglamento griežtėjimas ketvirtame dešimtmetyje galėjo būti susijęs su pasikeitusia politine sistema. Iš švietimo istorijos žinome, kad autoritariniai ir totalitariniai režimai yra linkę griežtai kontroliuoti mokymo turinį, idant jis atitiktų režimo ideologiją ar net tarnautų jos sklaidai.

Kalbant apie ugdymo turinio kaitą, literatūros samprata tarpukario mokykloje pamažu keitėsi. Lietuviškų mokyklų literatūros pamokose skaityti ne tik grožiniai kūriniai, bet ir tautosaka bei negrožiniai tekstai: metraščiai, religiniai raštai, kalendoriai ir publicistika. Tokia plati literatūros samprata mokykloje atspindėjo bendrą ankstyvojo lietuvių literatūros mokslo situaciją. Tarpukario Lietuvoje populiarus kultūrinis-istorinis metodas sekė teorine nuostata, kad menas yra visuomenės raidos produktas, todėl jam pažinti reikia išstudijuoti konkretaus meto visuomenės mąstyseną, kurią, be kita ko, atskleidžia ir negrožinė konkretaus laikotarpio raštija. Individuali menininko pasaulėvoka ar jo kūrinų meninė raiška šio metodo tyrėjų darbuose likdavo antrame plane.

Ties trečio-ketvirto dešimtmečių sandūra visuomeninė literatūros samprata ima vis labiau pasipildyti estetinė: nors socialinė literatūros reikšmė išlieka labai svarbi, ryškėja dėmesys literatūros teorijai, kūrinų meninei raiškai. Negrožinės raštijos kiekis programose nemažėja, bet ketvirtame dešimtmetyje randasi vietos ir naujausiai, visuomeniškai neangažuotai literatūrai, kaip antai Igno Šeinių *Kupreliui* ar Vinco Mykolaičio-Putino lyrikai.

Tautininkų švietimo reformos metu buvo išplėstas visų lituanistinių disciplinų turinys ir stiprinamas tautinis patriotinis ugdymas. Iš lietuvių literatūros programos dingo iki tol joje buvę kitakalbiai istorinės Lietuvos tekstai, pavyzdžiui, LDK metraščiai (liko tik glausta senųjų raštų apžvalga). Vienintelis lietuvių literatūros programoje buvęs lenkakalbis Lietuvos autorius – Adamas Mickiewiczius – perkeltas į visuotinės literatūros kursą. Išaugo dėmesys lietuvių tautosakai ir tautinio judėjimo laikų literatūrai. Tad jei kalbėtume apie moderniojo nacionalizmo raidą, tai galėtume konstatuoti, kad ketvirtame dešimtmetyje literatūros programose pilnai išivyravo etnolingvistinė, t. y. kalba kaip esminiu tautiškumo žymekliu grįs-

ta lietuviybės samprata. Literatūra laikyta visuomenės raidos produktu, tad daugiausia dėmesio mokykloje sulaukė rašytojai ir kūriniai, kurie labiausiai prisidėjo prie lietuviakalbės raštijos plėtros ir atitiko lietuvių moderniojo nacionalizmo ideologiją. Į pirmąjį tarpukariu labiausiai kanonizuotų autorių penketuką patektų Kristijonas Donelaitis (traktuotas kaip būrų užtarėjas), Antanas Baranauskas (apdainavęs Lietuvos praeitį ir gamtos grožį), Maironis (atgimimo dainius), Vaižgantas (lietuviybės gynėjas, jo svarbiausias kūrinys – *Pra-giedruliai*), Vincas Krėvė (rašęs vaizdinga kalba, o kūrinuose aukštinęs Lietuvos praeitį ir perteikęs kaimo žmonių būdą). Moterų rašytojų (Žemaitės, Šatrijos Raganos, Lazdynų Pelėdos) kūryba mokyklinėse programose, vadovėliuose ir skaitiniuose gana tvirtą kanonišią poziciją įgijo ketvirtame dešimtmetyje. Vis dėlto jų kūrinų kiekis ir tai, kaip buvo pristatoma šių rašytojų

Antanas Kazakauskas. Be pavadinimo. XX a. septintas dešimtmetis. Popierius, tušas. 44,3 × 59,7. Autoriaus šeimos nuosavybė

biografija, kūrinų reikšmė ano meto mokykloje nepri-lygo Donelaičio ar Maironio vertinimui.

Ar be lenkakalbių istorinės Lietuvos autorių buvo kitų rašytojų, kurie kėlė kanonizacijos procesui sunkumų?

Viktorija Šeina: Tam tikrų trikdžių mokykloje kėlė obsceniška Donelaičio *Metų* leksika, todėl tarpukario skaitiniuose ji buvo kupiūruojama arba koreguojama parenkant švelnesnius atitikmenis. Kai kurių vadovėlių autoriai kritiškai vertino Baranausko pažiūras (dėl jo nepakankamai principingos pozicijos lietuvių atsiskyrimo nuo lenkų klausimu). Gal kiek netikėta man pačiai buvo tai, kad ketvirto dešimtmečio mokykloje nebuvo skaitomas anuomet labai populiarus, bet Katalikų Bažnyčios hierarchus papiktinęs Mykolaičio-Putino romanas *Altorių šešėly* (1932–1933). Mokyklinėje programoje jis atsirado tik po Antrojo pasaulinio karo. Palyginimui, Ievos Simonaitytės *Aukštųjų Šimonių likimas* (1935) į tautininkų reformuojamos mokyklos programos projektą įtrauktas jau 1936 m.

Kaip lietuviškieji „patriotiniai“ autoriai buvo paverčiami sovietiniais? Kokios strategijos buvo imtasi?

Saulius Vasiliauskas: Galima būtų išskirti tris „sovietinimo“ būdus-strategijas: 1) ideologiškai labiau tinkamų kūrinų atranka ir (bent iš dalies) nauja – sovietinė – jų interpretacija; 2) biografinio pasakojimo perkūrimas, sudėliojant režimo idėjoms palankius akcentus; 3) spaudimas, jei autorius dar gyvas, perrašyti/adaptuoti anksčiau sukurtus veikalus, sukurti naujų sovietinę sistemą adoruojančių kūrinų.

Neretai kalbant apie dabartines mokyklinės programos teigiama, kad neišlipame iš sovietinių rėmų. Tad visgi norisi paprovokuoti ir klausti – ar tikrai atsirado tokie rėmai sovietmečiu? Kokie autoriai, kuriuos matome ir šiandieniniame kanone, buvo įtraukti į sovietinio kanono branduolį ir ar per ilgą sovietmetį keitėsi tam tikrų autorių kanonizacijos laipsnis? Kodėl?

Saulius Vasiliauskas: Kalbėti apie tam tikrus „rėmus“, manau, galima jau nuo tarpukario – juk branduolys tarpukario mokykloje analizuotų autorių sovietmečio programose liko, keitėsi jų kūrinų atrankos ir interpretavimo principai, biografinių pasakojimų reprezentacija. Pavyzdžiui, Putino *Altorių šešėly* interpretuotas kaip „buržuazinės Lietuvos visuomenės“ ir religijos kritika, jo ikisovietinėje poezijoje akcentuoti ideologiškai nepageidautini simbolizmo, „dekadentizmo“ bruožai, labiau sureikšminti estetiškai menkaverčiai prosovietiniai eilėraščiai. Vis dėlto po Stalino kulto pasmerkimo mokykloje vis daugiau dėmesio imta skirti

ne (tik) ideologijai, bet ir estetikai, meniniams kūrinų bruožams. Mokyklinės programos buvo atnaujinamos dažnai, tačiau išskirti galima 1970 m. lietuvių literatūros programą – tada XI klasės (tuo metu – aukščiausios klasės vidurinėje mokykloje) kursas, pristatantis naująją „tarybinę lietuvių literatūrą“, imtas struktūruoti nebe chronologiniu, o žanriniu principu – tai rengėjams leido dalį neaktualių, labiau ideologiškai reprezentatyvių autorių programoje nustumti į apžvalgas (Teofilį Tilvytį, Aleksandrą Gudaitį-Guzevičių, Vincą Mickevičių-Kapsuką), o estetiškai aktualesniems skirti daugiau dėmesio, kartu įtraukti iki tol sovietinėse programose nefigūravusių pavardžių (atsirado Šeinius, Jurgis Baltušaitis, Jurgis Savickis, Faustas Kirša, pirmąsyk paminėti Iščokas Meras, Marcelijus Martinaitis, Judita Vaičiūnaitė, Romualdas Lankauskas ir kt.). Svarbu nepamiršti ir to, kad, nepaisant didelio mokyklų ir mokytojų kontrolės lygio, vieni mokytojai klasėje bandė kalbėti laisviau ir drąsiau, kiti, „uolesni“, stengėsi nenukrypti nuo oficialiųjų literatūros mokymo normų.

Kalbant apie konkrečius autorius, sovietmečio mokykloje daugiausia pamokų buvo skiriama Donelaičiui, Žemaiti, Maironiui, Antanui Vienuoliui, Krėvei, Mykolaičiui-Putiniui, Salomėjai Nėriai ir Petruai Cvirakai. Nuo septinto dešimtmečio vidurio mokykloje įsitvirtino ir Justinas Marcinkevičius. Daugelis šių autorių ir šiaudien mums puikiai pažįstami, daugelio vieta kanone iki sovietmečio pabaigos esmingiau nekito. Tiesa, dėmesys Žemaiti ir Cvirakai, jei lygintume, pavyzdžiui, 1955–1956 m. ir 1987 m. pasirodžiusias programas, sumažėjo kone dvigubai, tuo tarpu Maironio, Putino kūrybos statusas augo. Žemaitės ir Cvirkos prozos kūrinų socialinis aktualumas menko, Maironio kūryba puikiai tiko tautinio atgimimo nuotaikoms, o filosofinė, rezistencinė Putino poezija labiau atliepė skaitytojų poreikius. Prie didėjusio dėmesio šiems autoriams, žinoma, prisidėjo ir literatūrologų darbai: straipsniai, monografijos, parengti raštai.

Kokios įtampos kyla nepriklausomos Lietuvos kanonizacijos procesuose? Kokie kūrinų atrankos principai taikomi ir kaip jie per pastaruosius tris dešimtmečius keitėsi?

Aistė Kučinskienė: Nuo 1990 m. lietuvių kalbos ir literatūros programos atnaujinamos kas 5–10 metų, kaskart koreguojant siūlomas skaitymo ir analizės strategijas bei skaitinių sąrašus. Pirmiausia, kinta kūrinų kaip (ne)privalomų teikimo principas. Pirmuoju Antrosios Lietuvos Respublikos dešimtmečiu orientuotasi į laisvą autorių ir kūrinų pasirinkimą, 1994 m. programoje tenurodyti aptartini laikotarpiai, literatūros kryptys, temos, nė vienas kūrinys neįrašytas kaip privalomas. Tiesa, pamokų planai ir vadovė-

Antanas Kazakauskas. Be pavadinimo. XX a. septintas dešimtmetis. Fotopopierius, popierius, koliažas, cinkografija.
31 × 23. Autoriaus šeimos nuosavybė

liai rodo, kad didelės ekstravagancijos šis laisvumas nenulėmė: koncentruotasi į tarpukariu suformuotą kanoną, papildant ryškiausiais sovietmečio ir išeivijos autoriais.

Nuo antro nepriklausomybės dešimtmečio *de facto* besikristalizuojantis naujasis kanonas imtas stabilizuoti – dalis jo programose jau fiksuojama kaip privaloma. Paskutiniuoju dešimtmečiu programa (patvirtinta 2011 m.) sugriežtėja, joje nemaža dalis kūrinių įvardijama kaip privaloma. Nors tą būtų galima laikyti naujojo mokyklinio kanono įtvirtinimo etapu, tačiau privalomus sąrašus dalis mokytojų kritikuoja, tarkime, klausimų kelia į programą nepatekusių rašytojų situacija. Kodėl būtina skaityti Juozą Aputį, o ne Romualdą Granauską?

Diskusijas skatina ir senosios raštijos bei kitakalbės Lietuvos literatūros (ne)integravimas į mokyklinį kanoną. Kitaip nei Viktorijos minėtu tarpukario atveju, ir senoji raštija, ir kitakalbė literatūra (taip pat kaip tautosaka) mokyklose dėstoma nepertraukiamai nuo pirmųjų Antrosios Lietuvos Respublikos metų. Vis dėlto daugiausia dėmesio kitakalbiai Lietuvos autoriai gavo paskutiniame dešimtmetyje, pavyzdžiui, į mokyklinį

kanoną įtraukti lotynų kalba rašę Jonas Radvanas ir Motiejus Kazimieras Sarbievijus. Šis pokytis sutiktas įvairiai. Esama pozityvaus vertinimo dėl lietuvių (Lietuvos) literatūros sampratos plėtimo, o polemizuojant akcentuojama, kad gausiai integruojant senąją literatūrą pernelyg išplečiamos skaitinių apimtys kitų – galbūt mokiniais artimesnių – kūrinių sąskaita.

Panašiai stumdomos ribos tarp lietuvių ir visuotinės literatūros skaitinių kiekių. Pirmaisiais dešimtmečiais po nepriklausomybės atkūrimo visuotinei literatūrai skirta daug dėmesio, o paskutiniame dešimtmetyje vyriausiose klasėse tarp 36 privalomųjų autorių tepalikti 4 užsienio rašytojai. Įtampa didelė, nes daliai pedagogų(-ių) ir besimokančiųjų nėra priimtina, kad viduriniame ugdyme Vakarų literatūra beveik eliminuojama, nors išsivadavus iš sovietinės okupacijos kaip tik stipriai akcentuotas posūkis į Vakarus.

Kanono aspektu taip pat svarbi dilema – kokia literatūros traktuotė išryškinama: istorinė, visuomeninė, estetinė? „Kova“ tarp kontekstinio ir tekstinio skaitymo bei analizės vyksta visą trisdešimtmetį. Specifiškiau į kūrinių interpretaciją pasižiūrėta antrame dešimtmetyje: siūlyta mokyti atidžiojo skaitymo, akcentuo-

jant estetinį lygmenį. Kitu gi laiku, ypač pastarajame dešimtmetyje, daugiausia praktikuojamas kontekstinio skaitymo modelis, suponuojantis didesnę dėmesį istorinei ir visuomeninei tekstų reikšmei, autorių biografijoms. Apibendrinčiau, kad vis dėlto visu mano aptariamam laikui dominuoja literatūros kaip tautos istorijos pasakotojos samprata.

Ką reiškia kintantis tam tikro kūrinių ar rašytojo kanoniškumo laipsnis? Ar tai kažką signalizuoja? Kokie gali būti tokio kismo pavyzdžiai lietuvių literatūros kanone?

Viktorija Šeina: Literatūros kanonas nėra kartą duotas ir amžiais galiojantis vertingiausių kūrinių ar jų autorių sąrašas. Veikiau tai – nuolat kintanti struktūra: jos centras yra palyginti stabilus – čia rasime ilgalaikį pripažinimą konkrečioje kultūroje pelniusius rašytojus ir jų tekstus, bet aplink šį centrą vyksta nuolatinis judėjimas. Vieni kūriniai įgyja trumpalaikį pripažinimą, bet netrukus iš kanono išstumiami kitų, vertingesnių kūrinių. Kiti gi ilgą laiką išsilaiko kanone, bet jų pozicija juda iš centro į periferiją ar atvirkščiai. Kūrinių kanoniškumo pokyčius lemia konkrečiu metu vyraujanti literatūros vertės samprata, o paties kanono persvarstymą – ne tik kultūrinių epochų ar dominuojančių meninių srovių kaita, bet ir socialiniai bei politiniai pokyčiai.

Pavyzdžiui, Žemaitė buvo skaitoma jau tarpukariu, bet tik stalinizmo metais ją imta laikyti iškiliausia XIX a. lietuvių rašytoja. Sovietinė ideologija akcentavo visuomeninį literatūros pradą, socialinės tikrovės, klasių kovos vaizdavimą, taip pat religinių prietarų ir kunigijos kritiką. Norint, visa tai nesunkiai galėjai rasti Žemaitės kūryboje. Todėl ir stalinistinėje mokykloje jai buvo skirta dukart daugiau pamokų nei Maironiui ir triskart daugiau nei Vaižgantui.

Aistė Kučinskienė: Paradoksalu gali pasirodyti tai, kad kai kurie kanono branduolio autoriai centre išbūna visą šimtmetį, tarkime, Donelaitis, Maironis, Krėvė, Mykolaitis-Putinas (jis atsirado 1936 m. projekte). Vis dėlto tai ne paradoksas, o patvirtinimas, kad keičiant kūrinių interpretacijas, dalis autorių gali būti kanoniniai įvairiose santvarkose. Antrosios Lietuvos Respublikos mokyklinis kanonas apskritai grįstas tarpukario kanonu, tad perimta ir dominuojanti visuomeninė lietuvių literatūros samprata, ir tie patys centriniai kūriniai.

Aišku, pastarąjį trisdešimtmetį įvyko ir labai rimtų poslinkių. Į kanoną integruota išeivijos, tremties literatūra, ypatingas dėmesys skiriamas Antanui Škėmai, Henrikui Radauskui, Jurgiui Savickiui, eliminuota didžioji dalis sovietinio kanono. Visa tai, žinoma, nulėmė pokyčių visuomenėje. Kalbant apie Viktorijos aptartą Žemaitės atvejį: dėmesys jos kūrybai, lyginant su

sovietmečiu, taip pat gerokai sumažėjęs. Vienuolio ir Žemaitės išstūmimą iš kanono centro veikiausiai galėtume interpretuoti galvodami apie jų *liaudiškumą*, kuris tapęs nebe esminiu kriterijumi šių laikų literatūros kanone.

Norisi aptarti ir pastaraisiais metais itin ryškiai pasireiškusią „dekanonizaciją“. Kokių vaidmenį šiame procese atlieka rašytojo biografija? Kokie kiti svarbūs faktoriai lemia išbraukimą iš kanono?

Viktorija Šeina: Besikeičiančios okupacijos XX a. viduryje turėjo poveikį mokyklinio kanono struktūros kaitai. Nacizmo metais (1941–1944) iš mokyklinių programų, kaip ir visų knygynų bei bibliotekų, pradingo su sovietais kolaboravusių autorių (Cvirkos, Nėries, Liudo Giros) kūriniai. Stalinizmo laikotarpiu analogiškai uždrausti į Vakarų pasitraukusių rašytojų (Vydūno, Krėvės, Šeinaus) tekstai. Tiesa, vėliau sovietų požiūris į šiuos autorius keitėsi ir po destalinizacijos (1956) į mokyklas sugrįžo Krėvės kūriniai, aštuntame dešimtmetyje – Šeinaus.

Saulius Vasiliauskas: Biografija aktuali, nes iki šiol daug dėmesio skiriame ne tik tekstams, bet ir rašytojų gyvenimams, laikysenoms suprasti. Pavyzdžiui, jei rašytojo biografija kupina, dabarties požiūriu, klaidingų, visuomenei ir jos vertybėms žalingų sprendimų, jį gali būti siekiama „nuteisti“ ir iš kanono išstumti (Cvirkos atvejis), arba rasti bent iš dalies sprendimus pateisinantį rakursą (Nėries atvejis). Pridurčiau, kad dekanonizacija, jei neįvyksta kokių kolosalių istorinių-politinių lūžių, yra nelabai spartus procesas – jame neišvengiamai esti inercijos, nekvestionuojamo „savaime suprantamumo“.

Aistė Kučinskienė: Dalis sovietinių rašytojų, pavyzdžiui, prozininkas Jonas Mikėlinas, regis, biografinė prasme niekuo „nenušizėngė“. Tačiau vėlyvučiu sovietmečiu užėmęs svarbią vietą mokykliniame kanone Antrosios Lietuvos Respublikos laikais, jis gana greitai iš jo pasitraukia. Taigi kanonas įprastai transformuojasi taip, kad iš nutolstančių laikotarpių rašytojų pasilieka vis mažiau, tik ryškiausieji; kai kurie, ypač stokojantys aktualumo, nubyra ir natūraliai. Dalis autorių iš kanono pasitraukia dėl valingų programų kūrėjų pastangų įtraukti anksčiau į paraštes nustumtus autorius ir kūrinius (tai ypač ryšku moterų rašytojų atveju, nors Lietuvoje šie procesai, sakyčiau, nėra aktyvūs). Sauliaus minima Nėries situacija gerai parodo, kaip sprendžiant dėl (de)kanonizacijos biografija ir kūryba konkuruoja. Atkūrus nepriklausomybę, apie Nėries padėtį mokykloje nemažai diskutuota. Iš pradžių apsispręsta koncentruotis į tarpukarinę rašytojos poeziją, ryškinti

saitus su neoromantizmu, biografijos neakcentuoti, kartais net nutylėti aktyvius politinius veiksmus. Paskutiniame dešimtmetyje sustiprinus kontekstinio skaitymo modelį, poetės biografijos apeiti tapo nebeįmanoma, tad programose ir vadovėliuose didžiausias dėmesys skiriamas karo metų eilėraščiams (rinkinys *Prie didelio kelio*), kurie tarsi leidžia išryškinti klaidos ir atgailos motyvą, paaiškinti tam tikrus pačios rašytojos, kaip biografinio asmens, poelgius.

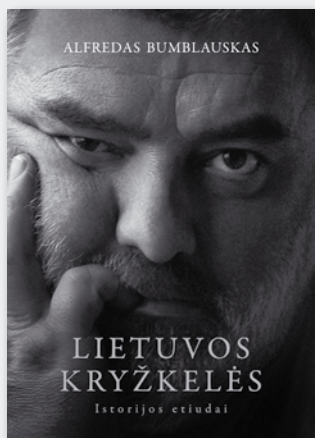
Nors suprantu, kad tai sudėtingas klausimas, bet ar galime įvertinti kanono kultūrinę galią ir poveikį? Kaip ir kiek mokykliniame suole sėdintys mokiniai perima per kanoną diegiamą vertybinę sistemą?

Viktorija Šeina: Kanono kultūrinė galia pasireiškia įvairiais būdais, tarkim, per ateities rašytojų dedikacijas, nuorodas į jiems svarbių autoritetų kūrybą. Kanono funkcionavimą kultūroje liudija literatūros kūrinių leidyba (pakartotiniai leidimai, tiražų skaičius, leidybos pobūdis), kūrinių inscenizacijos ir ekranizacijos, rašytojų sukakčių minėjimai, pagaliau įamžinimas.

Galime įsivaizduoti, kad mokiniui galėjo visai nepaktikti *Anykščių šilėlis*, bet jis privalėjo perskaityti poemos ištrauką ir kažkur jo pasąmonėje nugulė eilutė „dažnai

miške lietuvis, ko verkia, nežino“. Tokios ir panašios literatūrinės citatos „apsigyvena“ mumyse to visiškai neįjaučiant, sąmoningai nereflektuojant. Bet jos veikia mūsų savivoką, elgesio modelį, vertybines nuostatas.

Saulius Vasiliauskas: Pats perėmimas neišvengiamas, tik, turint galvoje kitas ryškias įtakas (įvairias medijas, *feisbukus* ir *tiktokus*), jis veikiausiai nebe toks stiprus, kaip anksčiau. Neseniai išvydau didelę „IKEA“ reklaminę afišą, kurioje vaizduojama lentyna-knygų spinta. Prie lentynų pažymėta, kad jos, suprask, skirtos Donelaičio *Metams*, o uždaras stalčius – „daiktams, kurių neišmeti metai iš metų“. Šios reklamos (kurios autorius(-ė), matyt, tame mokykliniame suole sėdėjo) simboliką interpretuoti galima įvairiai: Donelaičio *Metai* yra mūsų nacionalinis pasididžiavimas, knygą dera išstatyti matomoje vietoje (o ne slėpti stalčiuje); arba Donelaičio *Metus* žino daugelis, šis ženklas lengvai atpažįstamas visuomenėje, bet skaityti Donelaičio poemos nesiryžtama-nenorima „metai iš metų“. Įžiūrėčiau ir kiek išvirkščią-ironišką prasmę, metonimiškai atliepiančią visuomenėje gajų santykį su kanonu: Donelaičio *Metų* (platesne prasme – senojo kanono) išmesti nevalia, bet jis gali sau dūlėti ir nugrūstas giliai stalčiuje. ❏

Alfredas Bumblauskas LIETUVOS KRYŽKELĖS

Istorijos etiudai

Sunku prisiminti, kuris iš mūsų universitetų mokslininkų paskutiniu metu yra sukūręs dvasios įvykį. Alfredas Bumblauskas yra aistros dailintis, o ne faktų mechanikos žmogus. Be tokių kaip jis universitetai pasmerkti Brežnevo stagnacijai ir lėtam susinaikinimui. Profesionalus mokslas gyvena tyrimais, o Bumblauskas nori suprasti, interpretuoti ir kalbėtis su žmonėmis. Jam istorijos mokslas nėra tik mokslas. Tai jo gyvenimo dalis, su daugybe atradimų, avantiūrų ir projektų.

ALVYDAS JOKUBAITIS

Alfredas Bumblauskas yra tiek daug kalbėjęs, kad daug kam atrodo, jog jis nieko taip ir neparašė. Ši knyga privers Būtovės dainių pamatyti kitaip – kaip tyrėją, mokslininką, analitiką. Šis kitoks Bumblausko kalbėjimas privers kitaip išgirsti ir jo viešąją raišką. Man dabar akivaizdu tai, ką seniai įtariau: ironiškas ir artistiškas tūkstančio diskusijų, renginių, laidų dalyvis nėra tik Vilniaus universiteto profesoriaus kaukė, ir atvirkščiai – mokymas ir tyrimas jam nėra tik laisvalaikio priešoka. Po šios knygos vieno veide neišvengiamai matysime ir kitą, tiksliau – žinosime, kad dviejų Bumblauskų nėra.

VYTAUTAS ALIŠAUSKAS

SLAPTOSIOS INFORMACIJOS BIURAI

Ankstyvosios žvalgybos tarnybų vizijos

Bernardas Gailius

Esu tikras, kad mūsų gyvenamuoju metu ir vėliau, ir prasminga kalbėti apie žvalgybos tarnybas. Ir būtent Rusijos karo prieš Ukrainą sąlygomis. Taip, mes nežinome, į ką jis išaugs ar kuo baigsis, bet su šia išlyga kol kas linkstu šį karą laikyti būtent Rusijos karu prieš Ukrainą, panašesniu į XIX a. karus (Krymo karą, Rusijos–Turkijos ir Rusijos–Japonijos karus) negu į XX a. pasaulinius karus. Kartu spėju, kad artimiausioje ateityje NATO valstybių laukia ne totalinė karinė mobilizacija, o dar intensyvesni negu anksčiau *taikos meto* konfliktai. Ir terminas „hibridinis karas“ čia netikslingas, nes jis tinka apibūdinti tik priešininkų veiksmus. O mūsų vakarietiškoje kultūroje taikos ir karo atskyrimas yra esminis, todėl svarbu pabrėžti, kad taikos meto konfliktai vyksta *taikos* metu. Kai priešininkai nesiryžta karinei konfrontacijai, išlaiko, net jei apriboja, diplomatinis santykius, bet kartu agresyviai siekia paveikti vienas kito politiką ar konkrečius sprendimus – ne tik atvirai, pavyzdžiui, sankcijomis, bet ir slaptais veiksmais. Tokiuose konfliktuose svarbiausias praktinis vakarietiškos valstybės instrumentas yra ne kariuomenė, o žvalgybos tarnybos, užgrūdintos viename iš didžiausių ir ilgiausių taikos meto konfliktų – globaliame Šaltajame kare.

Ankstyvųjų žvalgybos tarnybų kūrėjai, pavyzdžiui, XX a. pradžios Didžiojoje Britanijoje, buvo įsitikinę, kad jos visada išliks slaptos. Tai buvo esmingai sąlygojama ir anuometinio politinio elito atotrūkio nuo visuomenės: tada ir parlamentarų mandatai galėjo būti išsaugomi visą gyvenimą ir netgi *de facto* paveldimi. Narystė politinėse partijose ar valstybės tarnyba dažnai buvo socialinio statuso klausimas. Dėl tokio politinio elito siaurumo bei sąlyginio uždarumo ir buvo nesunku įsivaizduoti, kaip šio rato viduje veikė dar siauresnis neformalus „klubas“, valdantis žvalgybos tarnybas ir nukreipiantis jų veiklą visai politinei bendruomenei naudinga linkme. Maždaug taip iki pat Antrojo pasaulinio karo funkcionavo britų žvalgybos tarnybos, dažnai laikomos vakarietiškos žvalgybos etalonu.

Šiandien taip organizuoti žvalgybą nebeįmanoma. Šiuolaikinės Vakarų visuomenės labai dinamiškos, kaip ir jų politiniai elitai. Valstybės institucijų autori-

tetas nepalyginti menkesnis, o visuomenė yra įpratusi prie žiniasklaidos iškeltų aukštų skaidrumo standartų. Todėl ir žvalgybos tarnybos nebegali slėptis viešojo gyvenimo užkulisiuose. Jos dažnai atsiburia dėmesio centre ir yra priverstos dirbti slaptą darbą rampų šviesoje. Laimei, Vakarų žvalgai – puikūs iliuzionistai. Ir vis dėlto didesnis viešumas reiškia daugiau atsakomybės, ne tik politikos ir diplomatijos lyderiai, bet ir eiliniai politikos, medijų, NVO ir pilietinių organizacijų aktyvistai, jei jie sąmoningai dalyvauja viešajame gyvenime, turi žinoti, kas yra žvalgai, ką jie veikia, kaip mąsto ir kodėl. Tik aiškiai suvokiant žvalgybos tarnybų prigimtį ir būtį, galima išvengti dažnai gana pavojingų žvalgybos valdymo klaidų, pasiekti tikros tarnybų atskaitomybės, o per tai – ir veiksmingesnės jų veiklos visos valstybės labui.

Dėl visų šių priežasčių *NŽ-A* skaitytojams siūlau kelių tekstų ciklą iš spaudai rengiamos knygos apie šiuolaikines Vakarų žvalgybos tarnybas. Man svarbu ne tik istorija, bet ir žmonės, jų konkreti veikla ir specifinis mentalitetas bei „darbo kultūra“, kuri kartais atrodo disonuojanti su teorine demokratija, bet praktinei demokratijai yra būtina. Lietuvos demokratijai būtina pajėgi ir veiksminga valstybės saugumo tarnyba, bet kalbėsiu apie visų Vakarų žvalgybos tarnybas ir istoriškai susiklosčiusį jų vaidmenį saugant šiuolaikinę vakarietišką demokratiją.

XIX A. ŽVALGYBOS TARNYBŲ INSTITUCIONALIZACIJA

Pats svarbiausias lūžis šiuolaikinių žvalgybos tarnybų istorijoje buvo jų virsmas iš informacinių institucijų į kompleksinių saugumo problemų sprendimo centrus. Šis virsmas pradėjo ryškėti jau Antrojo pasaulinio karo metu, bet pagreitį įgijo per Šaltąjį karą, kai tarpvalstybiniai ir net nevalstybiniai konfliktai tapo globalūs ir dėl to daugiaplaniai. Jei prisimintume, pavyzdžiui, po 2001 m. rugsėjo 11-osios JAV pradėta „karą su terorizmu“ (iš tikrųjų – pasaulinę kovą su *Al-Qaeda*), tai jis apėmė ir karinius veiksmus prieš keletą valstybių, ir teisėsaugos operacijas visuose žemynuose, ir finansi-

nį-ekonominį poveikį įtariamiesiems teroristų rėmėjams, ir propagandinę kovą internete – pasauliniame kompiuterių tinkle.

Būtent tokiuose konfliktuose žvalgybos tarnybos atsiskleidė kaip lanksčiausios valstybės institucijos, gebančios inicijuoti, aprėpti, koordinuoti ir pačios vykdyti plačiausią priemonių spektrą: nuo viešos informacijos analizės, komunikacijos ir diplomatijos iki visiškai slaptų karinių operacijų. Svarbiausia žvalgų savybe tapo jų gebėjimas niekada nepamesti savo galutinio tikslo, iš naujo grįžti prie jo net ir tada, kai politinė padėtis keičiasi ar tampa neaiški. Šiuolaikinės žvalgybos tarnybos yra kaip genomai, kuris nuolat kinta reaguodamas į aplinką, bet kartu užtikrina išgyvenimą aiškia tapatybę turinčiam organizmui – valstybei.

Genomo metafora netiktų nusakyti žvalgybos tarnybų padėčiai jų kūrimosi laikotarpiu. XIX a. žvalgyba atrodė aiški ir net elementari funkcija, karo metu pavaldi generolams, o taikos metu – valstybės vadovams. Niekas nesitikėjo, kad sistemingas kapstymasis po pasaulio paslaptis ne tik Rytuose, bet ir Vakaruose pagimdys superinstitucijas, kurios, panašu, reaguoja į pokyčius anksčiau negu jie iki galo išaiškėja.

Išsklaidyti žvalgybos tarnybas gaubiančią baimės ir nepasitikėjimo atmosferą galima tik vienu būdu: tiksliau įvertinant ir apibendrinant jų istorinę raidą. Vakarų žvalgybos tarnybos nėra masonų ložės ar kitokios slaptos organizacijos, konkrečios grupės sąmoningai sukurtos visuomeninės ir politinės įtakos svertams atrasti, naudoti ir nuslėpti. Visiškai priešingai – tai daugelio praktinių sprendimų ir eksperimentų, kuriuos konkuruodamos tarpusavyje atliko įvairios politinės jėgos, rezultatas. Jei kartais atrodo, kad žvalgybos tarnybos naudoja tobulesnius įtakos svertus negu privačios slaptos organizacijos, tai tik patvirtina įvairovės galią. Vakarų žvalgybos tarnybų jėga slypi jų atstovaujamo politinio kūno – visuomenės – įvairovėje.

Žvalgybos tarnybos kaip *tarnybos* Vakaruose pradėjo formuotis tik išibėgęjus bendrai viešosios administracijos institucionalizacijai. Nesileidžiant į gilesnę diskusiją dėl šiuolaikinės biurokratijos ištakų, pakaks nurodyti, kad šiuolaikiniam žmogui atpažįstamos valstybės institucijų sistemos kontūrai nusistovėjo apie XIX a. vidurį, kai Didžiojoje Britanijoje, kuri tuo metu laikė save pasauline britų imperija, paskelbta valstybės tarnybos reforma pradėjusi Northcote-Trevelyan ataskaita¹. Panašiu metu Prancūzijoje įsitvirtino *Ancien Régime* ir Napoleono imperijos aparatą modernizavusi Antroji Respublika, greitai virtusi Antrąja Imperija ir supanašėjusi su tokiomis pat Prūsijos (vėliau – Vokietijos), Austrijos-Vengrijos ir Rusijos imperijomis. Imperinė po-

litika ir imperijų tarpusavyje konkurencija davė pradžią žvalgybos tarnyboms, kokias jas pažįstame šiandien.

Kaip atrodė žvalgyba iki institucionalizacijos neblogai atskleidžia žemiau pateikiamas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) laikų aprašymas. Žvalgo, šnipio, seklio ar tyrėjo funkcijos nebuvo atskirtos, o tokie žmonės, net jei veikdavo profesionaliai (t. y. žvalgyba tapdavo pagrindiniu jų pragyvenimo šaltiniu), būdavo pagal poreikį samdomi įvairių didikų, karvedžių ar valdovo vietininkų.

LDK istorijoje žvalgyba paprastai tapatinama su šnipinėjimu. Kitaip tariant, LDK žvalgai buvo laikomi šnipais Maskvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, ir atvirkščiai – Maskvos žvalgai buvo laikomi šnipais LDK. Tam, kad pagrįstai būtų galima kalbėti apie šnipinėjimą ar žvalgybinę veiklą, šaltiniuose turėtų būti paminėtas konkretus terminas – „šnipas“ ar „žvalgas“. Šio termino kilmę tyrinėjęs Juliuszas Bardachas atkreipė dėmesį, kad išlikę istoriniai šaltiniai apie žvalgybą yra atsitiktiniai, o LDK pasienyje buvo jungiamos žvalgybos ir kontržvalgybos funkcijos – ši darbą atliekantis asmuo šaltiniuose įvardijamas kaip *ryskun*. Etimologiškai Bardachas šio termino kilmę aiškino taip: *ryskun* kilo iš rusėniško termino *riskati*, *riskovati* ir reiškė „kieno nors sekiojimą, judėjimą įvairiomis kryptimis“. Dar viena žvalgybos funkcija, kurią Bardachas užčiuopė senuosiuose šaltiniuose – sekimas. Šis veiksmas įvardijamas kaip *sok*, o tuo užsiimdavo ir *jabiedniki* – skundėjai.

Pasienio žvalgyba LDK buvo profesionali – apie tai liudija Artemo Kučkos atleidimas nuo nelaisvo berno tarnybos. Jis buvo išlaisvintas, o jo priklausomybė paskirta tiesiogiai valdovui, nurodyta gyventi Vitebske ir atlikti šnipinėjimo tarnybą. Taigi Bardachas aiškina, kad lenkiškas terminas *szpieg* XVI a. pradžioje ėgijo seklio ir žvalgo reikšmes. Tačiau Bardachas pastebėjo, kad ne tik *szpieg* reiškė žvalgą ar šnipą, – prieš teritorijoje gyvenantys žvalgai informacijai gabenti naudojami pasiuntinių funkcija – tokie pasiuntiniai taip pat gali būti įvardijami kaip *szpieg*.

Ne tik tiesioginis asmens įvardijimas šaltiniuose žodžiu *szpieg* reiškia žvalgybinę veiklą – tam priskirtinos ir įvairios propagandos ir dezinformacijos akcijos. Žinoma, toks vertinimas gali klaidinti, nes ir eiliniai dvaro gandai nepagrįstai gali būti priskirti žvalgybai, todėl dezinformacijos kampanijos vertintinos tik valstybiniu lygmeniu, t. y. propagandos akcija galima laikyti tik prieš priešišką valstybę nukreiptą veiksmą. Tuo tarpu bandymai kompromituoti atskirus pareigūnus laikytini vidine politine kova.²

¹ Rodney Lowe, *The Official History of the British Civil Service. Reforming the Service*, t. 1: *The Fulton Years: 1966–81*, Routledge, 2011, p. 17–41.

² Vita Malašinskienė, „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žvalgybos XIII–XVII a. apžvalga“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2021, Nr. 2, p. 53–57.

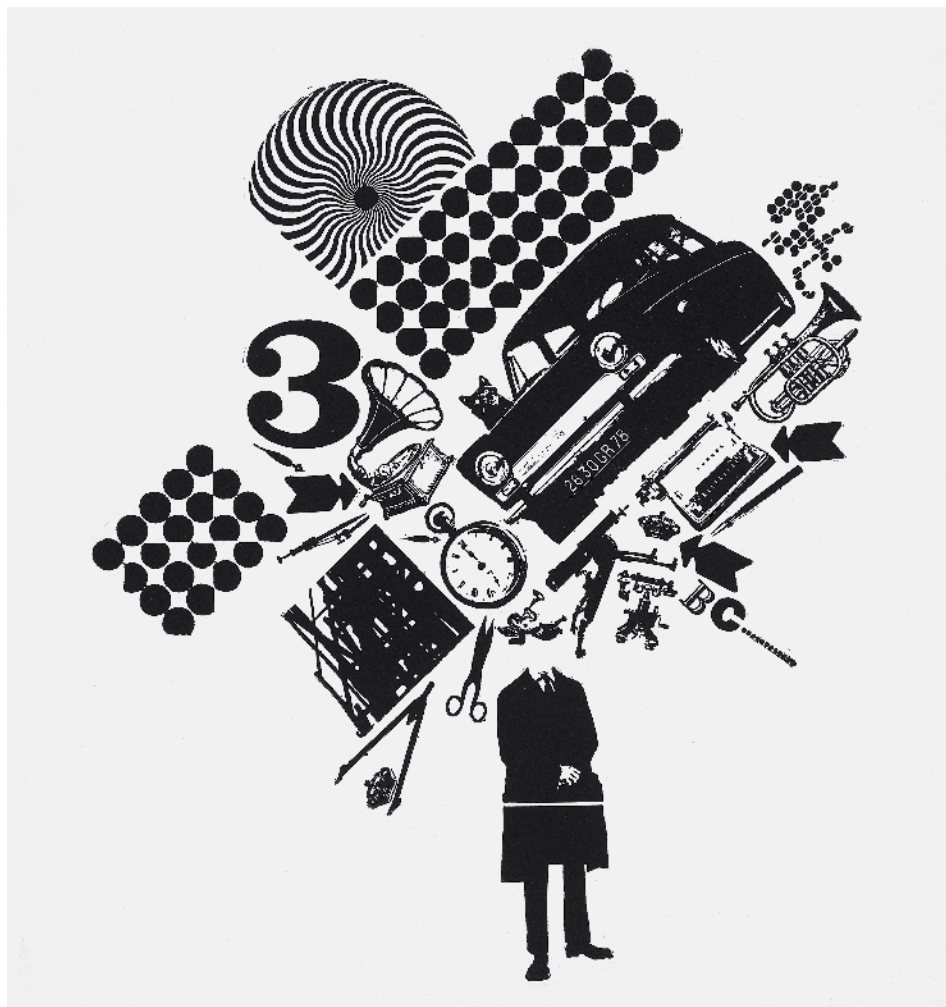
XIX a. Europos biurokratijos kūrėjams teko nelengva užduotis šią veiklą įsprausti į vis aiškiau apibrėžiamas valstybės veikimo ribas ir rėmus. Didžiausi iššūkiai šiame darbe buvo žvalgybos slaptumas ir jos teisinis reguliavimas.

Nors būtent XIX a., ypač pabaigoje, Europoje ir JAV itin sparčiai vystėsi spauda ir ryšio priemonės, valsty-

Antonas Pergenas pradėjo savo veiklą turėdamas du sau pavaldžius oficialius darbuotojus. Slaptoji policija turėjo dirbti remdamasi viešosios policijos pajėgomis ir vien Pergeno kontroliuojamų agentų tinklu. Pergenas atsiskaitydavo tiesiogiai imperatoriui³.

Kita vertus, žvalgybos institucionalizaciją sunkino ir tai, kad ši veikla visada subtiliai balansavo ant teisėtumo ribos. Žvalgyba veiksminga tik tada, kai jos agentūros tinklas sujungia viešosios politikos pasaulį su slaptu ir dažnai nusikalstamu pagrindu. Ši taisyklė galioja visose istorinėse epochose. Žvalgų tarnybos, kad ir kokią formą įgytų, privalo pasitelkti įvairius pagalbininkus ir tarpininkus, kurie arba patys yra nusikaltėliai, arba turi ryšių su nusikalstamomis organizacijomis ar nusikalstama veikla. Įteisinti ir valdyti santykius su tokia agentūra yra sudėtinga dar ir šandien, todėl nenuostabu, kad ankstyvuojų laikotarpiu, kai visuomenės spaudimas veikti viešai ir teisėtai buvo mažesnis, policija ir žvalgybos tarnybos vengė detalizuoti ir formalizuoti savo veiklos procedūras.

Vokietijos žvalgybos pradininko, Otto von Bismarcko žvalgybos kūrėjo Wilhelmo Stieberio atsiminimuose aprašyta byla aiškiai parodo, kodėl žvalgybai būtina veikti „abipus įstatymo“, prasiskverbiant taip pat ir į nusikalstamą pagrindį. Pastebėjęs, kad laikraščiuose

Antanas Kazakauskas. [Koliažinė kompozicija]. Apie 1968–1970. Popierius, koliažas, cinkografija. 41,7 × 42,5. Autoriaus šeimos nuosavybė

bės paslapties sąvoka ir jos ribos dar nebuvo aiškiai apibrėžtos. Ne tik politinį ar karinį pranašumą teikiančios technologijos ar veikimo būdai buvo slepiami nuo priešų ir konkurentų, bet ir valstybės viduje veikiančių tarnybų ar organizacinių tinklų egzistavimas galėjo būti paslaptis piliečiams ir net aukšto rango politikams ar tarnautojams. Taigi tokios pusiau profesionalios žvalgų-šnipų tarnybos, kokios veikė LDK ir kitose senosiose monarchijose, dėl jas gaubiančios paslapties išlaikė neformalų statusą daug ilgiau negu kitos valstybės institucijos. Pavyzdžiui, 1786 m. Habsburgų valdomos Austrijos slaptosios policijos kūrėju tapęs grafas Johannas

reguliariai skelbiama slapta informacija, Prūsijos karalius Frydrichas Vilhelmas IV pavedė tuo metu dar Berlyno policijos viršininkui Stieberiui nustatyti žurnalistų informacijos šaltinį. Stieberis pasinaudojo savo glaudžiais ryšiais su miesto prostitutėmis, kurioms, jo paties teigimu, buvo daug padėjęs apsaugodamas nuo klientų savivalės ir sukurdamas venerinėmis ligomis sergančių prostitučių šalpos fondą.

³ Jefferson Adams, *Historical Dictionary of German Intelligence*, Scarecrow Press, 2009, p. 343.

Ponia von T. (ta pati moteris, kurios bordelį, kaip jau rašiau, aš patikrinau, bet neuždariau) man pranešė, kad vienas iš jos damų lankytojų išgėręs keletą butelių šampano gyrėsi žinaš daugiau valstybės paslapčių už patį Prūsijos karalių. Esą žurnalistai puola prieš jį ant kelių maldaudami informacijos. Jis gi nieko neat-skleidžia, kol negaunąs gero atlygio.

Aš pasikalbėjau su minėta dama – neblogai išsilavinusia dvidešimt dvejų metų mergina, ir ji patvirtino žinias, kurias man suteikė jos darbdavė. Jos meilužis esą toks leitenantas Wagneris. Mergina pridūrė, kad jis lankosi dažnai ir mėgsta švaistytis pinigais.

Policija pradėjo slapta sekti Wagnerį, kad surinktume daugiau žinių ir galėtume imtis veiksmų. Mūsų tyrimas atskleidė stublinančių faktų.⁴

Paaikšėjo, kaip toliau rašo Stieberis, kad leitenantas Wagneris į nusikalstamą veiklą yra įtraukęs ir kai kuriuos artimus karaliaus tarnus, o surinktą informaciją pardavinėja ne tik žurnalistams, bet ir Prancūzijos bei Rusijos diplomatams. Wagneris buvo pašalintas iš kariuomenės ir nuteistas dešimčiai metų sunkiųjų darbų, bet netrukus karaliaus nurodymu tyliai paleistas, kad būtų išvengta didesnio skandalo.

XIX a. pradžioje tik dvi Europos valstybės – Rusija ir Prancūzija – turėjo struktūras, kurias galima lyginti su šiuolaikinėmis žvalgybos ir saugumo tarnybomis. Abiem atvejais tai buvo ilgai tvėrusios stiprios ir centralizuotos monarcho valdžios rezultatas.

Rusijoje dar XV a. pradėta formuoti vadinamųjų *prikazų* sistema, kuri XVI–XVII a. jau veikė pilna apimtimi. Prikazai buvo centralizuotos institucijos, kurių vadovai gaudavo tiesioginį caro nurodymą vykdyti monarcho valią tam tikroje valstybės gyvenimo srityje. 1686 m. Petro I įsteigtas Preobražensko prikazas, vėliau reorganizuotas į Slaptąją kanceliariją, be kitų užduočių vykdė ir saugumo tarnybos funkcijas⁵. Kai kurie istorikai Rusijos saugumo tarnybos užuomazgas įžvelgia ir dar senesnėse institucijose: XVII a. veikusiame Slaptajame prikaze ar net Ivano Rūsčiojo opričninoje, kuri tiesiogine prasme buvo valstybė valstybėje⁶. Rusijos diplomatiją koordinavęs Pasiuntinių prikazas dažnai vertinamas kaip ankstyvojo laikotarpio išorės žvalgybos tarnyba⁷.

⁴ Wilhelm Stieber, *The Chancellor's Spy: The Revelations of the Chief of Bismarck's Secret Service*, Random House, 1980, p. 67–71.

⁵ „Преображенский приказ“, in: *Большая российская энциклопедия*, гл. ред. Юрий Осипов, т. 27, 2015; „Тайная канцелярия“, in: *Ibid.*, т. 31, 2016.

⁶ Константин Колонтаев, *История русской полиции*, Москва: Сварог, 2009.

⁷ Vita Malašinskienė, *op. cit.*, p. 53–57.

⁸ Ruslan Gandoloev et al., „The History of Domestic Intelligence in the Russian Empire: The 18th–19th Centuries“, in: *Laplage em Revista*, 2021, t. 7, Nr. 3B, p. 324–330.

Taigi 1810 m. caro Aleksandro I įsteigta Policijos ministerija jau turėjo daugiau kaip šimto metų institucinę istoriją. Nors ši ministerija gyvavo trumpai, tik iki 1819 m., jos veiklą nuosekliai pratęsė Vidaus reikalų ministerija ir politinį sekimą vykdęs Kanceliarijos trečiasis skyrius. 1880 m. visos policijos ir sekimo funkcijos vėl sujungtos įsteigus Policijos departamentą. Formaliai jis išliko pavaldus vidaus reikalų ministrui, bet iš tikrųjų tai buvo savarankiška institucija, daug kuo panaši į vėlesnį KGB. Policijos departamentas vykdė ne tik įprastines policijos funkcijas, bet ir kontržvalgybą, politinį sekimą ir net užsienio žvalgybą. Žymieji apsaugos skyriai (arba tiesiog *ochrana*, *ochranka*) taip pat buvo Policijos departamento padaliniai. Tais pačiais 1880 m. buvo galutinai institucionalizuota ir Rusijos karinė žvalgyba – Generalinio štabo Pirmasis departamentas⁸.

Labai panaši ir Prancūzijos tarnybų istorija iki XIX a. Jau XV a. Prancūzijos karaliai naudojo slaptąją diplomatiją, bet labiausiai žvalgybos ir saugumo veiklą išvystė XVII a. karaliaus Liudviko XIII valstybės ministras kardinolas Richelieu. Siekdamas konsoliduoti karaliaus valdžią valstybėje ir sustiprinti Prancūzijos įtaką Europoje, jis naudojo slaptą sekimą ir įtakos operacijas tiek vidaus, tiek užsienio politikai⁹. Richelieu įkurtas Juodasis kabinetas laikomas pirmąja Prancūzijos žvalgybos tarnyba¹⁰, kuri veikė iki pat XVIII a., nors Liudviko XIV valdymo laikotarpiu jo reikšmė sumenko. Dėl nuolatinių karų tuo metu labiau vystėsi ne taikos meto, o karinės žvalgybos tarnyba, kurios pagrindą sudarė lengvoji kavalerija – dragūnai ir husarai¹¹. Tačiau Liudvikas XV vėl sustiprino taikos meto žvalgybą ir slaptąją diplomatiją, ir du dešimtmečius iki Prancūzijos revoliucijos tokia karališkoji slaptoji tarnyba išties veikė visiškoje paslapyje, apie ją nežinojo net ministrai¹².

Po to žvalgybos ir saugumo klausimai ilgam atiteko į Josepho Fouché rankas. Jis su pertraukomis išliko policijos ministru nuo 1792 iki 1815 m., t. y. per visą Revoliucijos laikotarpį, Napoleono imperijoje ir monarchijos Restauracijos pradžioje¹³. Po Fouché intrigų Prancūzijos politinis elitas ėmė įtariai vertinti žvalgybos ir saugumo tarnybas, todėl jos išgyveno krizę¹⁴. Vidaus saugumo užtikrinimas patikėtas policijai, o išorės žvalgyba nebuvo vystoma iki pat 1870 m., kai Karo ministerijoje buvo

⁹ Iskander Rehman, „Raison d'Etat: Richelieu's Grand Strategy During The Thirty Years' War“, in: *Texas National Security Review*, 2019, t. 2, Nr. 3, p. 39–75.

¹⁰ *Encyclopedia of Intelligence and Counterintelligence*, edited by Rodney Carlisle, Routledge, 2015, p. 250–251.

¹¹ *Ibid.*

¹² Éric Denécé, „French Intelligence and Security Services: A Short History“, in: *Note Historique*, 2016, Nr. 47, p. 2.

¹³ *Encyclopedia of Intelligence*, p. 251.

¹⁴ Éric Denécé, *op. cit.*

įkurtas Antrasis departamentas, iš kurio kildinamos visos šiuolaikinės Prancūzijos žvalgybos tarnybos¹⁵.

Nors Prancūzijos žvalgybos istorikai XIX a. vidurį vertina kaip krizės laikotarpį, kaip tik tuo metu Prancūzijos pavyzdys įkvėpė Austrijos-Vengrijos imperatorių ir Prūsijos karalius išvystyti savąsias žvalgybos ir ypač saugumo struktūras. Jau minėjome Habsburgų slaptosios policijos kūrėją grafa Pergena, kuris sukūrė viešosios policijos pajėgomis paremtą saugumo sistemą, leidusią slapta susekti šnipinėjimu ir kitais nusikaltimais valstybei įtariamus asmenis. Atitinkamų Prūsijos ir ankstyvosios Vokietijos imperijos tarnybų raida susijusi su taip pat jau minėtu Stieberio vardu. Stieberis savo karjerą pradėjo Berlyno kriminalinėje policijoje, o įgijęs karaliaus pasitikėjimą 1850 m. tapo jos viršininku. Žinomas dėl skrupulų nepaisančių netradicinių metodų, Stieberis patraukė ambicingojo kanclerio von Bismarcko dėmesį ir dar prieš 1866 m. karą su Austrija buvo paskirtas Karo lauko policijos viršininku. Ši tarnyba turėjo visapusiškai užtikrinti kariuomenės saugumą, vykdyti kontržvalgybą ir kai kurias užsienio žvalgybos funkcijas. Karui pasibaigus anksčiau nei tikėtasi, Stieberiui pavesta sukurti dar universalesnę žvalgybos tarnybą – Centrinę žvalgybos biurą. Beveik dešimtmetį veikusi tarnyba rinko informaciją apie būsimą priešą – Prancūziją – ir sekė Bismarcko vyriausybės politinius priešininkus. Nors po kanclerio mirties paaiškėjo, kad Centrinis žvalgybos biuras buvo labiau vieno žmogaus struktūra ir Bismarcko ipėdiniai jos atsisakė, Stieberio veikla paliko neabejotinai ryškų pėdsaką Vokietijos žvalgybos istorijoje ir ant jos pamatų išaugo karinės žvalgybos struktūros, įgijusios vis didesnę reikšmę XX a. pradžioje¹⁶.

Neįprasta rusų karininko Ivano Liprandi karjera yra puikus pusiau institucionalizuotos ar tik pradėtos institucionalizuoti žvalgybos pavyzdys.

Gimęs 1790 m. Rusijoje, imperatoriaus Aleksandro ginklų gamyklas kuravusio italo Pietro Liprandi šeimoje, Ivanas nuo jaunystės tarnavo Rusijos imperijos kariuomenėje. Šiai 1814 m. užėmus Paryžių labai susidomėjo slaptosios policijos darbo metodais ir mokėsi pas Prancūzijos kriminalinės policijos pradininku laikomą Eugène'ą-François Vidocqą.

XIX a. trečiame dešimtmetyje Liprandi tarnavo Odesoje, kur organizavo prieš Balkanų valstybes nukreiptą žvalgybos tinklą. Ten gyvendamas susipažino su Aleksandru Puškinu ir tapo apsakymo „Šūvis“ herojaus prototipu. Po dekabristų sukilimo buvo trumpam suimtas ir atleistas iš karinės tarnybos, nors patys dekabristai įtarė, kad Liprandi šnipinėjo vyriausybei. Nuo 1840 m.

Liprandi tarnavo kaip Vidaus reikalų ministerijos valdininkas ypatingiems pavedimams. Jis padėjo policijai išaiškinti vadinamąją Petraševskio organizaciją – socialistinių pažiūrų intelektualų draugiją, su kuria ryšius palaikė rašytojas Fiodoras Dostojevskis. Liprandi atliko ir kitų slaptų tyrimų, o išėjęs į atsargą parašė Napoleono karų istoriją ir padėjo Levui Tolstojui surinkti medžiagą romanui *Karas ir taika*¹⁷.

Iš tokios trumpos Liprandi profesinės biografijos peržvalgos matyti, kiek neapibrėžtumo vis dar buvo išlikę kriminalinės policijos, vidaus saugumo tarnybų ir žvalgybos veikloje ir kaip galėjo persidengti karininko, policininko, žvalgo ir net politinės policijos agento vaidmenys.

Vis dėlto XIX a. pabaigoje jau veikė ne viena institucija, kurią galime atpažinti kaip žvalgybos ir saugumo tarnybą. Žvalgybos institucionalizacija pirmiausia palietė vidaus saugumo funkciją. Būtent šioje srityje susiformavo pirmosios daugiau ar mažiau šiuolaikiškos tarnybos. Tuo tarpu išorės žvalgyba išliko aptaki ir menkai formalizuota funkcija, kurią pagal poreikį atlikdavo diplomatai ir karininkai. Nors pirmuosius pasaulinės valstybių konkurencijos požymius galima įžvelgti XV–XVI a. Ispanijos ir Portugalijos ginčiuose dėl kolonijų ar XVIII a. Prancūzijos ir Didžiosios Britanijos kolonijų karuose, iš tikrųjų pasaulinio masto politika ir konfliktai prasidėjo nuo Pirmojo pasaulinio karo. Kaip tik jo išvakarėse Europos valstybės išvystė žvalgybą kaip ypatingą valstybės tarnybos sritį.

ŽVALGYBA IR POLITIKOS GLOBALIZACIJA: PIRMASIS PASAULINIS KARAS IR TARPUKARIS

Pasaulinis karas įrodė, kad tautų tarpusavio kova peraugo siauras ginčų sprendimo ginklais ribas ir tapo visų nacionalinių pajėgumų reikalaujančiomis varžybomis, vykstančiomis politinėje, ekonominėje, karinėje sferoje ir net žmonių sielose. Vietoje karinių žvalgybos tarnybų iškilo visa apimančios valstybių slaptosios tarnybos, veikiančios prieš kitas valstybes. Jos imasi visko, kas gali suteikti valstybei pranašumą prieš kitas valstybes, vienodai domisi ekonomika, politika ir ginkluote. Jos neapsiriboja vien pasyvia tyrimo veikla, bet imasi aktyvių veiksmų įsitraukdamos į ekonomines varžybas ir skleisdamos propagandą savo valstybių viduje ir išorėje.¹⁸

Ši buvusio Vokietijos imperijos karo žvalgybos vadovo Walterio Nicolai citata šiandien atrodo kiek pralenkusi laiką. Mes netgi galėtume diskutuoti, kad valstybių

¹⁵ *Encyclopedia of Intelligence*, p. 252–254.

¹⁶ Jefferson Adams, *op. cit.*, p. 444–447.

¹⁷ Ivan Liprandi, in: https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Ivan_

Liprandi&oldid=1002797600.

¹⁸ Walter Nicolai, *The German Secret Service*, translated by George Renwick, London: S. Paul and Co., 1924, p. 19–20.

varžybos prieš Pirmąjį pasaulinį karą, kuri jis mini, buvo intensyvesnės nei po jo. Tik Antrajam pasauliniam karui peraugus į Šaltąjį karą žvalgybos ir saugumo tarnybų veiklos spektras iš tikrųjų tapo toks, kokį jį pavaizdavo Nicolai.

Iš tikrųjų Pirmasis pasaulinis karas, jei suvoksime jį kaip platesnį politinį-karinį konfliktą, prasidėjusį dar XIX–XX a. sandūroje ir užsibaigusį XX a. trečiame dešimtmetyje, Vakarų žvalgybai davė tik vieną postūmį – galutinį jos institucionalizavimą. Tuo metu Europoje įsitvirtino ir pradėjo veikti visos didžiausios ir svarbiausios žvalgybos tarnybos, išlaikiusios tęstinumą ir integralumą iki pat mūsų dienų. XX a. pradžioje išorės žvalgybos tarnybos nustojo būti privačiomis iniciatyvomis ar nuo konkrečių politikos veikėjų priklausomais tinklais ir tapo dažnai slepiamomis, bet jau apibrėžtomis ir autonomiškai veikiančiomis institucijomis su aiškia atskaitomybe. Lemiamu veiksmu institucionalizuojant, ko gero, paskutinę neformalios valstybinės veiklos sritį tapo politikos globalizacija.

Pirmojo pasaulinio karo veiksmai iš tikrųjų apėmė beveik visą pasaulį, iš Europos jie netruko persikelti į kolonijas, o galiausiai į karą įsitraukė JAV, Osmanų imperija, Australija ir kitos jau egzistavusios ar dar tik būsimos valstybės, kaip, pavyzdžiui, Indija. Tačiau paviršinio žvilgsnio į įvykių sekas nepakanka įsisąmoninti kokybiniam politikos šuoliui, kai viena po kitos valstybės pradėjo suprasti, kad jų politiniai, socialiniai ir ekonominiai sprendimai, aljansai ir konfliktai sukelia pasekmes ne vien jų pačių teritorijose, bet ir visame pasaulyje. Maža to, pasikeitė ir pati pasaulio sąvoka.

Šį virsmą itin taikliai atskleidė vokiečių teisininkas ir politikos filosofas Carlus Schmittas. Pasak jo, po Didžiųjų geografinių atradimų susiklosčiusioje europocent-

ristinėje pasaulėžiūroje pasaulis atrodė padalytas į dvi aiškias dalis: Europą ir jos kolonijas. Senajame žemyne telkėsi galia stiprinančios ir vis aiškiau savo tarpusavio santykius apibrėžiančios imperijos, o naujasis pasaulis buvo laikomas kovos be taisyklių teritorija. Pirmasis pasaulinis karas pakeitė ne tik konkrečių valstybių galios santykius, bet ir visą tarptautinių santykių struktūrą, vietoj Europos išskirtinumo principo mėginant įtvirtinti visuotinės žmogaus teisių apsaugos ir tautų laisvo apsisprendimo principus¹⁹. Nesunku pastebėti, kad tuo pat metu pakito ir pasaulinės galios centrai: Europa

Antanas Kazakauskas. Be pavadinimo. XX a. septintas dešimtmetis. Sidabrinis popierius, tušas. 42,5 × 42. Autoriaus šeimos nuosavybė

palengva prarado dominuojantį vaidmenį, o globalią dinamiką vis labiau pradėjo lemti JAV ir Rusijos konkurencija, kaip dar XIX a. prognozavo prancūzų istorikas ir politikos mąstytojas Alexis de Tocqueville'is²⁰.

Naujieji tarptautiniai santykiai kokybiškai skyrėsi nuo europocentrinės tvarkos. Naujosios galios nuo pat

¹⁹ Carl Schmitt, *The Nomos of the Earth in the International Law of Jus Publicum Europaeum*, translated by G. L. Ulmen, Telos Press, 2006.

²⁰ Žr. Alexis de Tocqueville, *Apie demokratiją Amerikoje*, iš prancūzų kalbos vertė Valdas V. Petrauskas, Vilnius: Amžius, 2002.

pradžią nebuvo metropolijos, o jų įtakai pasiduodančios ar jų parama besinaudojančios valstybės nelaikė savęs kolonijomis. Ypač Vakarų pasaulyje tai tapo visiškai naujų ir daugeliu požiūrių komplikuočiau tarptautinių santykių pradžia. Tai turėjo lemiamos reikšmės žvalgybos institucionalizacijai. Susidūrusios su sudėtingesniu, kur kas sunkiau paveikiamu ir kontroliuojamu pasauliu, senosios Europos valstybės buvo priverstos daug labiau išvystyti savo žvalgybos tinklus ir suformuoti aiškiai apibrėžtas tarnybas, kad gautų tikslesnės informacijos ir taip sumažintų klaidingų sprendimų tikimybę.

Jei tikėsime Nicolai, pirmoji tai padarė Prancūzija, dar XIX a. pabaigoje užsitikrinusi dominuojančias žvalgybos pozicijas visoje Europoje, paversdama kitas valstybes, net ir Rusiją, savo samdinėmis šnipinėjančias prieš Vokietiją²¹. Tokio vertinimo niekaip nepavadinsi nesuinteresuotu, bet su juo iš esmės sutinka ir šiuolaikiniai Prancūzijos žvalgybos istorijos tyrėjai. Karo ministerijos Antrajame departamente sukongcentruotos Prancūzijos žvalgybos pajėgos XIX–XX a. sandūroje pasiekė svarbų proveržį, kurį užtikrino ne tik įprastinis šnipinėjimas, bet ir išvystyta ryšių perėmimo ir dešifravimo technika²².

Suprantama, paskutinį tarpusavio karą triuškinamai baigusi ir iki imperijos išaugusi Vokietija šioje srityje stengėsi neatsilikti. Žinoma, aptartas Stieberio įdirbis buvo reikšmingas, bet nenorėdamas priklausyti vien nuo jo, dar tuometinės Prūsijos kariuomenės generalinio štabo viršininkas Helmuthas von Moltke 1867 m. įkūrė štabe karinės žvalgybos padalinį, kuris po 1871 m. tapo visos Vokietijos užsienio žvalgybos centru, veikusiu iki pat nacių įsitvirtinimo valdžioje 1933 m. Augant Vokietijos laivynui, XX a. pradžioje įsteigta ir atskira laivyno žvalgybos tarnyba²³.

Būtent Vokietijos žvalgybos raida paskatino Didžiąją Britaniją įkurti šiandien jau legendinėmis laikomas tarnybas MI6 ir MI5. Pirmoji, dar žinoma kaip Slaptoji žvalgybos tarnyba (*Secret Intelligence Service*), turėjo užsienyje rinkti informaciją apie Vokietijos politinius ir karinius tikslus bei laivyno raidą. Antroji, oficialiai vadinama Saugumo tarnyba (*Security Service*), turėjo apsaugoti britų imperiją nuo vokiečių šnipų, kurių baimė visuomenėje buvo pasiekusi masinės isterijos lygį. Nors Didžiosios Britanijos kariuomenė ir diplomatija jau anksčiau plėtojo savo informacijos rinkimo tinklus ir mechanizmus, o policija buvo įgijusi vidaus saugumo užtikrinimo patirties, ir MI6, ir MI5 buvo kuriamos

²¹ Walter Nicolai, *op. cit.*, p. 14–17.

²² Éric Denécé, *op. cit.*

²³ Jefferson Adams, *op. cit.*, p. xxvii–xxix. Vokietija taip pat bene pirmoji pradėjo trinti ribą tarp žvalgybos ir diplomatijos. Viena pirmųjų tikrai sėkmingų Vokietijos kariuomenės žvalgybinių iniciatyvų buvo karo atašė postų įsteigimas ambasadoje XIX a. viduryje. Per šiuos pareigūnus, kurių funkcijos tuo metu dar buvo aiškiai neapibrėžtos, o pati veikla atrodo didelė naujovė, Vokietijos generalinis štabas surinko daug svarbios informacijos ir geriau pasiruošė būsimiems karams Europoje.

„nuo balto lapo“. 1909 m. paskirti į pareigas pirmieji šių tarnybų vadovai keletą mėnesių dalijosi vienu kabinetu. Vis dėlto britų tarnybų raida buvo ypač sparti, o išsiplėtus Pirmajam pasauliniam karui, jos jau galėjo varžytis su kitų Europos valstybių tarnybomis, dar po kelių dešimtmečių jas pralenkė²⁴.

Tuo tarpu Rusijos žvalgybai didesnę įtaką padarė ne Pirmojo pasaulinio karo pradžia, o jo pabaiga. Valdžią užgrobusi komunistų partija išklė revoliucijos eksporto šūkį ir siekė visais būdais skatinti komunistų organizacijų įtakos augimą visame pasaulyje. Nors komunistų lyderiai Vladimiras Leninas, Leonas Trockis ir Josifas Stalinas rinkosi skirtingas taktikas ir jų tarpusavio konkurencija lėmė naujosios sovietinės valstybės politikos kaitą, įtakos pasaulyje stiprinimas išliko aiškiu Sovietų Rusijos, vėliau Sovietų Sąjungos strateginiu tikslu²⁵. Tai nulėmė ir sparčią žvalgybos tarnybų raidą.

Karinės žvalgybos tradiciją ir funkcijas perėmė Raudonosios armijos žvalgybos tarnyba, kuri nuolat keitė pavadinimus, bet išlaikė aiškia tapatybę ir nuo 1942 m. tapo žinoma kaip GRU – Generalinio štabo Vyriausioji žvalgybos valdyba. Kintantys pavadinimai (ČK, OGPU, NKVD) netrukė formotis ir kitai – sovietų politinės žvalgybos – tapatybei, kurią ryškiausiai reprezentavo būsimoji KGB. Ši nuolat augusi institucija ne tik vykdė totalitarinės politinės policijos funkcijas, bet ir išvystė globalius užsienio žvalgybos pajėgumus, prasiskverbdamą į politinės ir ekonominės galios centrus ne tik Europoje, bet ir Amerikoje bei Azijoje²⁶. Kartu su britų tarnybomis naujausios sovietinės struktūros tapo pirmaisiais būsimosio Šaltojo karo žvalgybų „žaidimo“ žaidėjais. Karinę ir politinę žvalgybą sovietų imperijoje papildė ir tarptautinė partinė komunistų struktūra – Kominternas, vykdžiusi savarankišką žvalgybą ir formavusi politinės įtakos strategijas Sovietų Sąjungai nepriklausančiose valstybėse²⁷. Tokiu būdu Rusija pirmoji išvystė tipišką komunistinį *modus operandi*, kai iš esmės visa valstybė ir visi piliečiai gali būti vienaip ar kitaip pajungti žvalgybai ir slaptos įtakos auginimui. Panašų modelį ir šiandien vysto komunistine tradicija sekanti Kinija.

Augančių komunistinių organizacijų keliami politinė grėsmė neliko nepastebėta Europoje ir JAV. Komunizmo pavojus paskatino visų Vakarų valstybių saugumo tarnybų raidą. Pagal to meto tradiciją, kurią tarpukariu jau galima laikyti galutinai nusistovėjusia, šios tarnybos veikė kaip specializuoti policijos padaliniai

²⁴ Keith Jeffery, *MI6 – The History of the Secret Intelligence Service 1909–1949*, Bloomsbury, 2010; Christopher Andrew, *The Defence of the Realm: The Authorized History of MI5*, Penguin, 2009.

²⁵ Stéphane Courtois ir kt., *Juodoji komunizmo knyga: Nusikaltimai, teroras, represijos*, iš prancūzų kalbos vertė Irina Mikalkevičienė ir kt., Vilnius: Vaga, 2000.

²⁶ *Очерки истории российской внешней разведки*, t. 1–6, Москва: Международные отношения, 2014.

²⁷ Stéphane Courtois, *op. cit.*, p. 371–495.

(kai kuriais atvejais tęsiantys dar XIX a. pradėta darba). Istoriskai naujesnės išorės žvalgybos tarnybos paprastai buvo laikomos karinių pajėgų dalimi. Naujosios Europos valstybės šioje srityje sekė senesniųjų patirtimi, kaip rodo ir Lietuvos pavyzdys: svarbiausi išorės žvalgybos pajėgumai liko sutelkti kariuomenės Generaliniame štabe, o kontržvalgyba ir saugumo policijos funkcija ilgainiui perduota Vidaus reikalų ministerijai, kol galiausiai atiteko pusiau nepriklausomai tarnybai – VSD²⁸. Nesunku pastebėti, kad svarbiu modeliu Lietuvos Respublikos VSD, apjungusiam kriminalinės ir saugumo policijos pajėgas, buvo tuo pat metu išaugęs ir suklestėjęs JAV Federalinis tyrimų biuras (FTB) – taip pat visų pirma policijos tarnyba. Išimtimi iš bendros vakarietiškos praktikos galima laikyti britiškas MI5 ir MI6, kurios nuo pat pradžių kurtos kaip nepriklausomos civilinės tarnybos. Vis dėlto MI6 teko ilgai kovoti su karinės vadovybės siekiu paversti tarnybą tiesiogiai pavaldžia sau, o MI5 veiklos rezultatai nuolat priklausė nuo gebėjimo užtikrinti sąveiką su policijos pajėgomis. Tiek FTB, tiek MI5, tiek VSD vienu svarbiausių uždavinių iki pat Antrojo pasaulinio karo laikė komunistinių organizacijų sekimą ir kontrolę²⁹.

Nepaisant visų svarbių postūmių, tarpukariu Vakarų valstybės išlaikė konservatyvų požiūrį į žvalgybą ir kontržvalgybą. Net jei tarnybų tarpusavio konkurencija vis dažniau vertinta kaip kova, ji buvo suprantama kaip kova dėl informacijos, iš tos informacijos plaukiančius sprendimus ir veiksmus paliekant vadinamiesiems „žvalgybos vartotojams“: valstybių vadovams, diploma-

tams ar karo strategams. Pavyzdžiui, britų admiras Boyle'as Somerville'is, pirmasis oficialus laivyno atstovas, paskirtas tarnauti MI6, savo reikšmingoje 1919 m. apžvalgoje apibūdino žvalgybos produktą kaip „informaciją, kurios pagrindu galima veikti“³⁰.

Tokiame kontekste jau minėtas Nicolai atrodė labai revoliucingas autorius, paskelbdamas, kad žvalgyba yra „karas taikos metu“³¹. Bet jis nebuvo vienišas. Tais pačiais 1919 m., kai Somerville'is rašė savo apžvalgą, jaunas amerikiečių diplomatas, būsimas ČŽA direktorius Allenas Dullesas ragino JAV vyriausybę atsižvelgti į Lietuvos ir Lenkijos atstovų prašymus pasiųsti į šias naujas valstybes nedidelį kiekį amerikiečių karių, kurie padėtų suformuoti nacionalines kariuomenes, pajėgias pasipriešinti komunizmo ekspansijai. Pasak biografo, Dullesas „tvirtino, kad kovai su bolševizmu nereikia masyvių pajėgų. Pakanka nedidelio ginkluotų profesionalų branduolio, kuris sustiprintų vietines demokratines jėgas. Allenas Dullesas pradėjo savo Šaltąjį karą“³².

Galima rasti ir daugiau patvirtinimų, kad jau tarpukariu, ypač tarp pačių žvalgybos specialistų, sustiprėjo būsimo Šaltojo karo nuojautos. Vis aiškiau ryškėjo vaizdinys konflikto, kuris vyktų ne tik karinėje, bet ir politinėje, ekonominėje ar informacinėje plotmėje. Be to, nebūtinai visose tose plotmėse tuo pat metu. Konflikto, kurį būtų galima pavadinti taikos meto konfliktu, politinė konfrontacija, neturinčia aiškios pradžios ir pabaigos. Dullesas ir kiti esami ar būsimi žvalgai jautė, kad tokia konflikte jiems ir jų tarnyboms atitektų nebe šalutinis, o pagrindinis vaidmuo. ❧

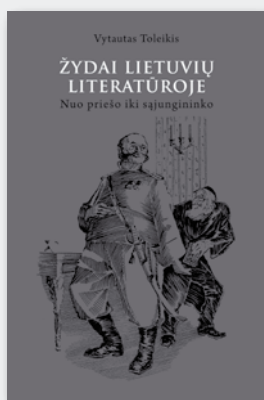
²⁸ Žr. Arvydas Anušauskas, *Lietuvos žvalgyba 1918–1940*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2014.

²⁹ Keith Jeffery, *op. cit.*; Christopher Andrew, *op. cit.*; Henry M. Molden, *FBI 100 Years: An Unofficial History*, Mineapolis: Zenith Press, 2008.

³⁰ Keith Jeffery, *op. cit.*

³¹ Walter Nicolai, *Geheime Mächte: Internationale Spionage und ihre Bekämpfung im Weltkrieg und Heute*, Leipzig: Köhler, 1923, p. 182.

³² Peter Grose, *Gentleman Spy: The Life of Allen Dulles*, Houghton Mifflin Harcourt, 1994, p. 50.

Vytautas Toleikis

ŽYDAI LIETUVIŲ LITERATŪROJE

Nuo priešų iki sąjungininko

Knygoje *Žydai lietuvių literatūroje* autorius žengia į mažai mokslininkų tyrinėtą teritoriją, į istoriskai ir kultūriškai jautrią temą – imasi tirti, kaip lietuvių ir žydų santykiai atsispindėjo grožinėje literatūroje lietuvių kalba – nuo pirmųjų tekstų iki pat Antrojo pasaulinio karo ar dar vėliau.

Toleikis leidžiasi į minties eksperimentą – ką galime pasakyti apie visuomenę, besiremiamą grožinės literatūros tekstais ir atsižvelgdami į juos supantį istorinį kontekstą – spaudą, laiškus ir atsiminimus? Ar šioje tekstų visumoje galime užčiuopti lietuvių tautos sąmoningumo formavimosi procesus? Ar galime tekstuose rasti antisemitizmo, antijudaizmo apraiškų? Ar Lietuva to meto Europos kontekste yra kuo nors išskirtinė? Tyrimas, gausiai eksponuojantis nagrinėjamus šaltinius, kviečia skaitytojus pažinti medžiagą ir pabandyti šiuos klausimus atsakyti patiems, čia nebandoma pasiūlyti vienintelės teisingos

interpretacijos. Autorius renkasi atskleisti keblų situacijų kontekstą ir atsargiai pasiūlyti savuosius vertinimus. Ši knyga – proga naujame kontekste pamatyti gerai mums pažįstamus herojus – Simoną Daukantą, Motiejų Valančių, Antaną Tatarę, Antaną Vienažindį, Joną Basanavičių, Vincą Kudirką, Gabrielių Landsbergi-Žemkalnį, Petrą Vileišį, Povilą Višinskį, Žemaitę, Vaižgantą ir gausybę kitų.

Naujasis ŽIDINYS
AIDAI

GOJKO MITIČIUS IR KOVŲ UŽ LAISVĘ PASAKOJIMAI VDR FILMUOSE APIE INDĖNUS

Zigmas Vitkus

Turbūt nesuklysiu pasakęs, kad Vokietijos Demokratinės Respublikos kino studijos DEFA (*Deutsche Film-Aktiengesellschaft*) sukurti filmai apie Šiaurės Amerikos indėnus su jugoslavų aktoriumi Gojko Mitičiumi, o ir pats aktorius, įkūnijęs įvairių čiabuvių genčių vadus, buvo tapę septinto-aštunto dešimtmečių vaikų ir jaunimo kultūros simboliais. Šiuos filmus matė milijonai žiūrovų abipus „nailono uždangos“¹, taip pat socialistinių ar pakeleivingų Afrikos ir Azijos šalių jaunomenės. Vargu ar būtų įvardinta išpūdingesnių to laiko tam tikro filminio vyriškumo pavyzdžių nei Mitičiaus įkūnyti herojai – gal tik Charlesas Bronsonas. Svarbūs šie filmai ir pačiai septinto dešimtmečio VDR – ši dirbtinė šalis, desperatiškai bandanti rasti savo tapatybę – neturėjo *jokių* tikrų ar išgalvotų herojų, su kuriais būtų galėjęs tapatintis augantis jaunimas, o DEFA'os sukurti indėnai su Gojko Mitičiumi šią nišą užpildė.

Rašydamas šį tekstą dvylika vakarų skyriau DEFA'os filmų apie indėnus² su Mitičiumi peržiūrai. Norėjau pažvelgti į šiuos filmus istoriko ir antropologo žvilgsniu ir aprašyti juose išnyrančias ideologines reikšmes, atsižvelgdamas į to meto politinį ir kultūrinį kontekstą ir to paties žanro filmus Vakaruose: visi šie filmai buvo sukurti Šaltojo karo metu ir atspindėjo to meto politinę konjunktūrą, nors, pasak DEFA'os produkciją tyrinėjusio Franko B. Habelio, filmų jaunimui „apie indėnus“ idėja visgi nebuvo nuleista iš viršaus, bet kilo šios studijos prodiuseriui Hansui Mahlichui, lig tol dirbusiam prie kino juostų apie Vokietijos komunistą Ernštą Thälmanną³.

Tiesa, filmų pasirodymas ekranuose beveik sutapo ar „sutapo“ su 1965 m. gruodžio 15–18 d. vykusiu XI Vokietijos vieningosios socialistų partijos suvažiavimu,

kuriame VDR lyderis Walteris Ulbrichtas ir kiti kritikavo visą Vakarų kino, teatro, literatūros produkciją ir jos įtaką VDR, Vakarų kultūros mėgdžiojimą, „subjektyvumo“, „dekadentiškumo“, „buržuaziškumo“ tendencijas VDR mene⁴. Smarkiai kritikuota ir DEFA, keliolika jos sukurtų filmų po šio suvažiavimo buvo uždrausti, todėl sumanymas kurti teisingus filmus apie indėnus galėjo būti susijęs su bandymu „paimti“ teisingą kursą.

FILMAI, STOVYKLOS, FESTIVALIAI

Nors filmai su Mitičiumi (ir vakarietiški vesternai, tokie kaip Sergio Leone's *Vieną kartą Vakaruose* ar Johno Sturgeso *Šaunioji septyniukė*)⁵ buvo žiūrimi abipus nailoninės uždangos, tačiau komunistinių režimų valdomose šalyse šių filmų reikšmė buvo didesnė – vien dėl siauresnio nuotykinio žanro filmų asortimento, – ir politizuota. Valdžiai šie filmai (pa)tiko: gerųjų indėnų kova su įvairaus plauko baltaveidžiais – aukščiausiaja valdžia Vašingtone, su ja susijusiais stambiaisiais kapitalistais, aukso karštinės apakintais atklydėliais, vien savo naudos žiūrinciais naujakuriais ir tiesiog bandidais – buvo puikus kapitalizmo (ir JAV) kritikos instrumentas.

Manytina, kad komunistinių partijų vadus, kaip ir plačiąją visuomenę, turėjo pozityviai nuteikti filmuose apie indėnų kovas su atsikėlėliais kuriamas manichėjiškas tikrovės vaizdinys, keršto išaukštinimas, nesvyruojantys ir kaip taisyklė nemirtingi didvyriai, bendruomenės idealizavimas, vienybės akcentavimas, taip pat pergalės vaizdinys. Kartu – galimybė išskelti savus autorius ir herojus – Liselottę Welskopf-Henrich prieš Karlą May'ų, Gojko Mitičių prieš Pierre'ą Brice'ą.

¹ Tai vengrų istoriko György'o Péterio sugalvota sąvoka, atkreipianti dėmesį, kad postalininiais metais „geležinėje uždangoje“ atsirado porų, pro kurias prasiskverbavo Vakarų mados ir įtakos.

² Šiek tiek abejoju vartodamas šią sąvoką, nes puikiai reflektuoju, kad ši sąvoka yra nesupratimas, taip pat jos kilmę iš kolonialistinio diskurso. Kita vertus, būtent taip šiuos filmus įvardindavo žiūrovai, o ir dalis Amerikos čiabuvių šiandien nevengia šio žodžio, taigi – tebūnie.

³ Андрей Шарый, „Зоркий Сокол и Ульзана на тропе войны – non fiction“, in: <https://www.svoboda.org/a/423170.html#relatedInfoContainer>;

Frank-Burkhard Habel, *Gojko Mitic, Mustangs, Marterpfähle: Die DEFA-Indianerfilme: Das grosse Buch für Fans*, Berlin: Schwarzkopf & Schwarzkopf, 1997.

⁴ „Forbidden Films in GDR. Portentous for Art“, in: <https://www.goethe.de/en/kul/flm/20678775.html>.

⁵ „Filmai apie indėnus“ viešame diskurse, taip pat akademiniame, paprastai yra priskiriami vesternams, nors, man atrodo, kad čia reikia skirties: „filmai apie indėnus“ – tai kūriniai, kurių centre yra būtent indėnai, o vesternai tai kino juostos, kuriuose reikalus aiškinasi baltieji.

Mitičius ne kartą interviu prisiminė, kad pamatęs pirmąjį DEFA filmą minėtasis VDR vadas Ulbrichtas likęs labai patenkintas, pasakęs: „Tęskite, tęskite!“ (*Weiter so, weiter so!*)⁶.

Drįsčiau teigti, kad filmai su Mitičiumi, kuriuos veiktris dešimtmečius kūrė DEFA, kartu su minėtos komunistinių pažiūrų istorikės ir rašytojos Welskopf-Henrich (1901–1979) romanais svariai prisidėjo, kad Europoje tęstųsi XIX a. antroje pusėje prasidėjęs indėnentuziastų sąjūdis⁷, tapęs itin stipriu ir artikuliuotu abiejose Vokietijose ir Čekoslovakijoje. Welskopf-Henrich kūriniai apie dakotus kartu pratęsė senąją, dar Jameso Fenimore'o Cooperio (1789–1851) ir Karlo May'aus (1842–1912) įkvėptą domesio indėnais tradiciją. Rašydama romanus autorė ne kartą viešėjo JAV, tyrinėjo dakotų kultūrą ir kūriniuose stengėsi tiksliai perteikti jų gyvenimą, kitaip nei May'us, kuris daug fantazavo, o Cooperis rėmėsi antriniais šaltiniais⁸.

Verta paminėti, kad „indėnentuziastų“ sąjūdis Vokietijoje turi gilius šaknis, kylančias iš romantizmo ir tautiško idėjų dirvos, ir šiandien tebėra populiarus. Šį vokiečių visuomenės susižavėjimą Amerikos čiabuvių gyvenimu, beje, sumaniai išnaudojo hitlerinis režimas. Pasak Franko Usbecko, naciai pasitelkė „populiarius indėnų vaizdavimo tropus, kad pavaizduotų vokiečius kaip Europos indėnus ir pristatytų nacionalsocializmą kaip politinę ir dvasinę prigimtinio įstatymo apraišką“⁹. Vokiečių kaip „Europos indėnų“ vaizdinys egzistavo ir po karo, tik be nacionalsocializmo dedamosios. Galima sakyti, kad „indėnų“ stovyklos gamtoje, į kurias vasaromis rinkdavosi abiejų Vokietijų vokiečiai pavieniui ir šeimomis, kur keletui dienų ar savaitių tapdavo „indėnais“: dėvėdavo pačių pasisiūtus indėniškus drabužius, gyvendavo namų darbo tipuose, gamindavo indėniškus papuošalus, „medžiodavo“, žvejodavo, šokdavo ir t. t., buvo šio vaizdinio materializacija.

Pats Mitičius, gimęs 1940 m. Strojkcės kaime pietų Serbijoje, taip pat buvo šios tradicijos paveiktas, ypač May'aus romanų. Studijuodamas Belgrado kūno kultūros institute būsiamasis aktorius, kaip ir kiti aktyvesni jo kolegos, kartkartėmis „pasirašydavo“ epizodiniams vaidmenims tarptautinių kino kompanijų Jugoslavijoje kuriamuose istoriniuose filmuose ir buvo pastebėtas. Vienas pirmųjų Mitičiaus

vaidmenų buvo kaip tik bendrame VFR, Jugoslavijos, Italijos ir Prancūzijos filme *Tarp grifu* (1964), kuriame Vinetu vaidino minėtas Pierre'as Brice'as, o Old Shatterhandą – Lexas Barkeris.

Svarstyčiau, kad kadaise Lietuvos (SSR) jaunimo vartotas pasakymas „eina kaip delavaras“ gimė būtent DEFA'os filmų apie indėnus artikuliacijos kiemuose ir laiptinėse kontekste ir konkrečiai po 1967 m. juostos *Čingačgukas*. Nenustebčiau, jei Mitičiaus raume-

Antanas Kazakauskas. [Ažuolas ir Vytis]. 1969. Popierius, tušas. 44 × 59,6. Autoriaus šeimos nuosavybė

nę ekspozicija būtų prisidėjusi ir prie tuo metu populiarėjusio kultūrizmo plėtros LSSR (1966 m. čia buvo surengtas pirmasis kultūrizmo čempionatas, 1969 m. įkurta Lietuvos SSR Kultūrizmo federacija. Tiesa, nuo

⁶ Interviu su Gojko Mitičiumi kanale MDR Kultur, in: https://www.youtube.com/watch?v=OHLBLiO9gXg&t=82s&ab_channel=leona1940; Gojko Mitić: „Wir können von Indianern lernen, auch heute noch“, in: https://www.youtube.com/watch?v=Lv5KWZZlf1c&ab_channel=MDRKULTUR.

⁷ Hartmut Lutz, „German Indianthiasm: A Socially Constructed German National(ist) Myth“, in: *Germans and Indians: Fantasies, Encounters, Projections*, ed. Colin G. Calloway, Gerd Gemünden and Su-

sanne Zantop, Lincoln: University of Nebraska, 2002, p. 167–184.

⁸ Armin Jähne, „Elisabeth Charlotte Welskopf (1901–1979): Gedanken zu ihrem 100. Geburtstag“, in: *Sitzungsberichte der Leibniz-Sozieltät*, 2002, t. 53, p. 119–131.

⁹ Franck Usbeck, „Learning from „tribal ancestors“: How the Nazis used Indian imagery to promote a „holistic“ understanding of nature among Germans“, in: *ELOHI*, 2013, Nr. 4, in: <http://journals.openedition.org/elohi/553>.

1972 m. sporto šaka imta varžyti, kaip socialistinės šalies piliečiams nepriimtina kapitalistinio pasaulio veikla ir toliau propagauta pogrindyje – „rūsiuose ir sandėliukuose“).

Daugiausia filmų apie indėnus DEFA sukūrė septintame dešimtmetyje – 9. Aštuntame dešimtmetyje

Antanas Kazakauskas. Be pavadinimo. XX a. septintas dešimtmetis. Popierius, tušas. 43,2 × 61,5. Autoriaus šeimos nuosavybė

ekranus išvydo 6 filmai, o devintame – 3. 7 iš 12 filmų sukūrė du VDR režisieriai Gotfriedas Kolditzas ir Konradas Petzoldas. Paskutinis DEFA'os filmas aptariama tema (ir tai sąlyginai – indėnų jame mažoka) *Meksikos prerijų medžiotojai* ekranuose pasirodė 1988 m. Pastebėtina, kad 1963–1975 m. laikotarpiu DEFA filmai ekranus pasiekdavo veik kasmet, nedidelės pertraukos susidarydavo, kai Mitičius vaidindavo kitur, pavyzdžiui, 1970 m. kino juostoje *Signalai – nuotykių kosmo-*

se (ar tai atsakymas 1968 m. Stanley Kubricko filmui *2001 m. kosminė odisėja?*).

1966–1983 m. Mitičius suvaidino 12 to paties žanro filmų, kuriuos kuriant su DEFA bendradarbiavo visas komunistinių režimų valdomų šalių internacionalas: Jugoslavijos, Bulgarijos, Čekijos, Lenkijos, Sovietų Sąjungos ir Mongolijos kino studijos, o *Oceola* buvo nufilmuotas Kuboje, kurios gamta turėjo priminti Floridą. Pirmąjį filmą *Didžiosios Lokės sūnūs* su Mitičiumi, vaidinusi daktų vadą Tokei Ito, DEFA pristatė 1966 m. (tais metais išsismarkavo ir karas Vietname). Po metų pasirodė *Čingagukas – didžioji gyvatė*, kuri iškart išigijo SSRS, o 1968 m. *Sakalo pėdsakas* iš dalies buvo nufilmuotas Sakartvelo kalnuose.

Pasak Mitičiaus, DEFA'os režisieriai iš pradžių vengė indėnų temos (kaip ir apskritai kino jaunimui), gal laikydami ją ne visai „rimta“, todėl pirmąjį filmą patikėta sukurti čekų režisieriui Jozefui Machui¹⁰. Sėkmė buvo ne visai tikėta ir didelė. VDR į *Didžiosios Lokės sūnūs* buvo nupirktas veik 10 milijonų bilietų¹¹, kai visoje VDR 1970 m. gyveno apie 17 milijonų gyventojų. Čekoslovakijoje į šį filmą parduota 1 mln. 738 tūkst. bilietų¹², SSRS *Lokės sūnūs* peržiūrėjo daugiau kaip 29 milijonai žiūrovų¹³. Filmą net buvo eksportuotas į VFR, tačiau nebuvo toks populiarus – jį matė 190 tūkst. žiūrovų.

Jau pirmajame filme buvo sudėlioti būsimų filmų „apie indėnus“ teminiai akcentai: centrinė *noble savage* figūra, kurią įkūnijo Mitičius, čiabuvių kova už savo žemę, laisvę ir tautą, kartu pateikti visi stereotipiniai vesternų simboliai: fortai ir juose besibazuojantys mėlynmunduriai, mediniai miesteliai su krautuvėlėmis, banku ir paštu, salūno kultūra, skautai, traperiai ir pionieriai, mėgavimasis viskiu, vinčesteriai ir revolveriai, būtina – simpatiškas personažas, paprastai mokslininkas, primenantis Jules'io Verne'o herojų Paganelį, traukiniai, dinamitas ir kt. Iš kitos pusės: prerijos, bizonai, mustangai, tipiai, kanojos, kalumetai, tomahaukai ir „hau“.

Skirtingai nei daugelis Holivudo vesternų – ir tai itin svarbus skirtumas – DEFA'os filmai iš tiesų buvo „apie indėnus“, t. y. indėno-centriški, o jų herojai – pakylėti į idealybę, žiūrovus kviečiant su jais tapatintis ir užjausti. Holivudo produkcijoje dominavo priešingas vaizdinys: indėnai čia dažniausiai (nors ne visada) vaizduoti kaip kvailoki, tamsūs, pavojingi ir žiaurūs laukiniai (plg. Gotfriedo Kolditzo filmą *Ulzana* ir Roberto Aldricho *Ulzanos antpuolį*). Kaip stipriai Holivude buvo įsi-

¹⁰ Interviu su Gojko Mitičiumi kanale MDR Kultur, in: https://www.youtube.com/watch?v=OHLBLiO9gXg&t=82s&ab_channel=leona1940.

¹¹ Die Erfolgreichsten DDR-Filme in der DDR, in: <http://www.insidekino.de/DJahr/DDRAlltimeDeutsch.htm>.

¹² *Synové Velké medvědice*, 1965, in: <https://www.phil.muni.cz/dedur/?lang=1&id=1553>.

¹³ *Сыновья Большой Медведицы*, 1965, in: <https://www.kinopoisk.ru/film/84320/>.

galėjęs toks vaizdinys ir kaip jis žeidė čiabuvius, liudytojų Marlon Brando sprendimas 1973 m. atsisakyti Oskaro kritikuoju tokią Holivudo tendenciją ir apačės Sacheen Littlefeather kalba¹⁴.

Įdomu pastebėti, kad neigiamo indėnų ir juodaodžių stereotipizavimo pavyzdžiai akivaizdūs ir tokioje, atrodytų, nekaltoje įvairių šalių mažųjų skaitytojų ir jų tėvų pamėgtoje Richardo Scarry knygelėje *Darbėnai. Ką žmonės dirba visą dieną* (1968), kur indėną reprezentuoja taisyklių nepaisantis vairuotojas Nusuktsprandis Bilas, o, manytina, juodaodis – vagis Gorila Bananas. Į galvą ateina ir kitas iškalbingas indėnų (ir indėnių) žeminimo pavyzdys – kai kuriose Amerikos skautų stovyklose egzistavęs paprotys iki „iššventinimo“ į vyrus naujokus vadinti „indėnėmis“, kurie pakilti hierarchijos laipteliais galėjo išmokę ir padainavę sudėtingą dainą nežinoma kalba¹⁵.

ŠALTOJO KARO ATSPINDŽIAI

Filmuose su Mitičiumi Šaltojo karo realijos matomos, nors, tiesą pasakius, šie atspindžiai indėnų žemių užkariavimo tikrovę turbūt mažai teiškraipo. Siužetuose akivaizdus antiamerikietiškas: baltaveidžius veik visais atvejais reprezentuoja JAV piliečiai – kariai ir civiliai – JAV vėliava plauksto fortuose, apie JAV ekspansiją kalba užkadrinis balsas. Kai kada tokia pozicija itin pabrėžiama, pavyzdžiui, filme *Kraujo broliai*, kuriame pagrindinį vaidmenį atliko 1973 m. į VDR persikėlęs gyventi, nelyg dovana iš dangaus nukritęs, JAV dainininkas Deanas Cyrilas Reedas – asmuo, plačiai naudotas antiamerikietiška propagandai VDR ir SSRS¹⁶.

Filmuose taip pat ryški pykčio, keršto, radikalios supriešinimo ir prakeikimo retorika, apskritai būdinga komunistiniam kalbėjimui. Tokei Ito meldžia: „Šventoji paslaptis, duok mums taiką, duok mums duonos, išgelbėk mus nuo priešų mūsų, atimk jiems protą, užmušk juos“ (*Didžiosios Lokės sūnūs*, 1966). Išžudžius baltuosius forte, nepersų vadas Baltoji Plunksna deklaruoja – „Jūs gavote savo, būkite prakeikti“ (*Skautas*, 1983). „Mylėk savo brolių, bet nekęsk savo priešą“, – filmo prologe dainuoja minėtas Reedas, o paskui, jau kaip veikėjas Armonika, deklaruoja: „Niekada nežinojau neapykantos jausmo, dabar žinau. Dabar keršysiu“ (*Kraujo broliai*, 1975).

Nenuostabu, bet visgi reikėtų paminėti, kad palyginus su Vakarų Europos kino studijų sukurtais filmais su elegantiškuoju Pierre'u Brice'u, jau nekalbant apie amerikietiškus vesternus, DEFA'os filmai apie indė-

nus pasižymėjo didaktiškumu, kas tiesiogiai atspindėjo sovietinės pedagogikos idealą – siekį sukurti „naują žmogų“¹⁷. Kaip pastebėjo Andrejus Šaryj, DEFA'os kovotojai – ir Pagrindinis kovotojas – priminė idėjinius „proletarus“, neslepiančius raumenų, kai tuo tarpu vienintelė Brice'o Vinetu ideologija yra teisingumas, o pats herojus veik niekada neapsinuogina¹⁸.

Tiesa, ne visi baltaveidžiai DEFA'os filmuose vieni. Kiekviename jų yra „gerojo“ baltojo figūra. Štai garbingo ir įtakingo JAV teisėjo dukra Helena myli šaunų Tekumzę. Tėvas, JAV Konstitucijos idealų puoselėtojas, laimina jų santuoką (*Tekumzė*, 1972). Geriausias seminolų vado Oceolos draugas – pažangiai mąstantis, prieš rasizmą nusiteikęs misteris Richardas Moore'as (*Oceola*, 1971). Čejeno Tvirtosios Uolos „broliu“ tampa JAV kavaleristas, vėliavnešys Armonika (jį suvaidino Reedas), kuriam teko būti čejenų kaimo prie Sent Kryko sunaikinimo liudininku. Po šio įvyko Armonika išgyveno radikalų asmenybės lūžį ir tapo „čejenu“ (*Kraujo broliai*, 1975).

Amerikiečių valdžia vaizduojama ne kaip monolitas. Ne visos jos institucijos ir ne visada nusiteikusios prieš indėnus, kai kada netgi gina čiabuvius nuo išsismarkavusių naujakurių ar banditų, bando tarpininkauti. Štai *Oceoloje* rodomos įtampos tarp vyriausybės ir rasisto valstijos gubernatoriaus, nes „generolams reikia karo, o žemvaldžiams žemių“, *Ulzanoje* konfliktas tarp „gerųjų“ ir „blogųjų“ kariškių, taip pat nesutarimai tarp garbingų kariškių ir tamsios minios, reikalaujančios indėnų linčo (galiausiai indėnai apginami), tačiau šiaip jau dažniausiai valdžia ir sukčiai veikia išvien arba susikalba, o visad nukentia indėnai (*Apačiai*, 1973; *Ulzana*, 1974).

Paprastai konfliktas aptariamuose filmuose prasideda tada, kai į indėnų žemes, į kurias jie turi teisę netgi pagal Vašingtono patvirtintus nutarimus, įsiveržia įvairaus plauko baltieji žmonės, trokštantys naudoti sau. Jie nori žemės ir žemės gėrybių: dažniausiai aukso, kartais naftos, dažnai – skalpų. Medžiotojas Tomas šiuo tikslu visai nieko prieš pamedžioti huronų (*Čingachgukas*, 1967). Pelningu tampa netgi badas – sugriovus sėklių ir pasiturinčių apačių gyvenimą, suvarius juos į rezervatą, pelnomasi iš jiems pristatomų skurdžių maisto davinių (*Apačiai*, 1973; *Ulzana*, 1974).

Baltųjų pragmatizmas čia susijęs su rasizmu – neapykanta indėnams dėl to, kad jie indėnai. Haris iš *Čingachguko* abejoja: „Ar indėnas žmogus? Man jis kaip žvėris“, Floridos gubernatorius kalba apie „Floridą – be seminolų“ (*Oceola*, 1971), o vieno Meksikos miestelio gydytojas atsisako operuoti sužeistą indėną: „Raudonodžių

¹⁴ Marlon Brando's Best Actor Oscar win for „The Godfather“, in: https://www.youtube.com/watch?v=2QUacU014yU&ab_channel=Oscars.

¹⁵ Dan Kindlon, Michael Thompson, *Augant Kainui, kaip apsaugoti berniukų jausmų pasaulį*, Vilnius: Vaga, 2017, p. 125.

¹⁶ Reggie Nadelson, *Comrade Rockstar: The Life and Mystery of*

Dean Reed, the All-American Boy Who Brought Rock'n'Roll to the Soviet Union, London: Walker books, 2006.

¹⁷ Adelė Trimakienė, „Naujo žmogaus kūrimas: Sovietinės pedagogikos atvejis“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2007, Nr. 1–2, p. 43–45.

¹⁸ Андрей Шарый, *op. cit.*

aš negyda“ (*Ulzana*, 1974). Šių filmų leitmotyvas – staigūs indėnų kaimų užpuolimai, masinės žudynės, faktiškai – genocidas, ne tik atspindėjo žiauria XIX a. ir ankstesnių amžių tikrovę, bet žiūrovui turėjo siųsti ir propagandinę žinutę: JAV nesikeičia, dabar Vietname vyksta panašūs, staigūs JAV karinių sraigtasparnių „Iroquis“ antpuoliai.

Atidesnis žiūrovas nesunkiai pastebės, kad indėnų vadai, kuriuos vaidina Mitičius, primena aistringus, savo tiesa įsitikinčius raudonuosius revoliucionierius. Kai kada šis tapatumas demonstruojamas atvirai: Ocoola, kovojantis už seminolų ir vergų laisvę, dėvi raudoną raištį, nors gal tai tik estetinis sprendimas. Revoliucinė retorika ypač atvira *Kraujo broliuose*, bene labiausiai politizuotame DEFA'os filme, o klasių kovos momentas pabrėžtas viename paskutinių DEFA'os filmų apie indėnus *Severino* (1978).

Visuose aptariamuose filmuose deklaruojama skirtingų tautų (genčių) vienybės vertybė ir valdžios centralizavimo momentas. Šiuo aspektu *Tekumzė* (beje, filmuota Kryme, netoli Jaltos) lietuvių žiūrovui gali priminti metais vėliau, 1972 m., Lietuvos SSR kino studijos sukurtą filmą *Herkus Mantas*, kur pagrindinis herojus stengiasi suvienyti prūsus. Nuskriaustųjų tautų ir rasių draugystės ir solidarumo figūrą – vieną iš komunistinės propagandos klišių – galima išvelgti *Oceoloje*, kur juodaodžiai vergai pabėga pas seminolus ir sudaro alternatyvią laisvą bendruomenę Floridos pelkėse (tačiau tai bene vienintelis toks epizodas).

Atskira ir įdomi tema būtų moterų vaizdavimas DEFA'os filmuose. Trumpai galima pasakyti tiek, kad moteris (indėnė) šiuose filmuose paprastai yra (tėra) kaip priedas vyrų reikaluose, patrauklus mainų objektas arba akstinas dramatiškam siužetui išrutulioti: dažnai ji turi mirti tam, kad įkvėptų pagrindinį herojų kerštui arba sutvirtintų vyrų draugystę, arba, pasitelkiant Aistės Račaitytės ir Mantės Valiūnaitės formuluotę, kad „būtų sustiprinta jo [vyro] galia ir autoritetas“¹⁹. Tiesa, ji taip pat ištikima partnerė, savarankiška, sumani, draši gelbėtoja, o pagrindinis herojus su ja visad švelnus ir dėmesingas (*Ulzana*, 1974; *Skautas*, 1983; *Severino*, 1978).

„INDĖNAI“ LIETUVOJE

Filmai apie indėnus Lietuvoje krito į gerai išpurenatą dirvą. Ankstesnės lietuvių jaunuolių kartos buvo neblogai susipažinusios su Šiaurės Amerikos čiabuviais

¹⁹ Tokią išvadą Račaitytė ir Valiūnaitė daro išnagrinėjusios moterų vaidmenis lietuvių komerciniame kine. Autorės taip pat pastebi, kad jame dominuoja „į vyro žvilgsnį orientuoti moters vaizdiniai“. Tai, manau, tinka kalbant ir apie mūsų nagrinėjamą kiną, kuris skirtas būtent berniukams ir jaunuoliams (Aistė Račaitytė, Mantė Valiūnaitė, „Ką veikia ir kaip atrodo moterys lietuvių komerciniame kine?“, in: *Fokuse*:

literatūroje. Dar XIX a. literatūra apie indėnus pasiturinčių ir bajorų šeimų vaikų galėjo pasiekti lenkų kalba – Cooperio *Paskutinis mohikanas* lenkų kalba (beje, Vilniuje) pasirodė 1830 m., *Prerijos* – 1834 m.

1923 m. *Vaivos* bendrovė buvo išleidusi „sutrumpintus vertimus jaunuomenei“ – Cooperio *Paskutinį mohikaną* ir *Medžiotoją*; 1930–1931 m. *Žinija* – May'aus *Sidabro ežero turtus*, o 1933 m. – šešis May'aus *Winnetou: raudonodžių didvyris* tomas, kurie sovietinės okupacijos metais tapo tikra vertybe. Iki 1986 m. LSSR skaitytojams teko ieškoti senųjų, tarpukarinio May'aus romanų leidimo, nes sovietinės okupacijos metais valdžios institucijų vertinimu jis buvo, jei galima taip pasakyti, byliai ar nebyliai „nekošerinis“ autorius. Veikiausiai dėl to, kad buvo vokiečių ir, nelemtai, Hitlerio mėgstamas rašytojas bei krikščionybės skleidėjas (Vinetu miršta būdamas krikščionimi, jo mirties valandą giedama „Ave Maria“). Tuo metu Welskoph-Henrich romanai pasirodydavo kasmet, nors ir vėluodami (*Harka* – 1971 m. (VDR – 1962), *Anapus Misūrio* – 1976 m. (VDR – 1951, 1963).

Patys lietuvių autoriai irgi ėmėsi „indėnų“ temos. Daugiskaitos, tiesa, čia, matyt, nereikėtų vartoti: Pranas Mašiotas parašė apysaką *Indėnai piliakalnyje* (1933) ir pasakojimų rinkinį *Nepaprastos atostogos* (1935), kuriuos sukūrė, kaip manoma, remdamasis neįtikėtina gausia Ernesto Seton-Thompsono kūryba, pavyzdžiui, jo knygele berniukams *Kaip žaisti indėnus?* (1903). Tiesa, lietuvių vaikai „žaidė indėnus“ ir anksčiau. Štai Jonas Biliūnas, tuomet devynmetis berniukas, katytę tėviškėje Niūronyse nušovė vaizduodamas indėnų „medėją“ (veiksmas vyko apie 1888 m.).

Galima teigti, kad DEFA'os filmai, kuriuos pamatė LSSR žiūrovas, kaip ir kitose Europos šalyse, pratęsė domesio indėnais tradiciją. Manytina, kad filmai turėjo įtakos tam, jog nepriklausomoje Lietuvoje atsirado žmonių (tiesa, labai nedaug, išties – vienetai), kurie ėmė gilintis į Amerikos čiabuvių ar jų giminaičių Sibiro tautų gyvenimą moksliskai, dirbti istorinių indėniškų kostiumų ir daiktų rekonstrukcijos srityje²⁰. Likusieji (ir tik išimtiniais atvejais „likusios“, nes filmai „apie indėnus“ buvo kuriami vyresnių vyrų berniukams) sudarė tyliąją smagių praeities epizodų besiliginčių vyrų bendruomenę.

Lietuvos „indėnentuazistų“ sąjūdyje trūko vieno svarbaus momento – minėtų stovyklų, jei neimtume domėn hipių pastovyklavimų, kurie vizualiai galėjo priminti indėniškas stovyklas. Tai lėmė daug griežtesnis

„Moters“ Lietuvoje kine, Vilnius: Lapas, 2021, 148–187).

²⁰ Paminėtini Jurgos Antoine, levos Paberžytės, Donato Brandišausko, Sauliaus Matulevičiaus, Simonos Gervickaitės, Kristinos Aurylaitės tyrinėjimai, kun. Antano Saulaičio, entuziastų Beno Ulevičiaus, Tomo Gaupto, Donato Dubausko, Kelmės muziejaus ir kt. veiklos.

sovietinis režimas, kurį tikrai būtų šokiravusi (bandau įsivaizduoti) panaši stovykla kur nors Dzūkijoje, prie Ūlos, su pusnuogiais įvairaus amžiaus vyrais ir moterimis. Užtat, kaip niekad daug „indėnų“ Lietuvos miestų ir miestelių gyventojai galėjo pamatyti 1991–1992 m. vykusio vokiečio Franko Sputho (g. 1963 m., studijavo kiną Potsdamo-Babelsbergo Kino ir televizijos akademijoje, įsteigė aplinkosaugos organizaciją „Šventoji žemė“) įkvėpto bėgimo „Už žemę“ metu.

Į klausimą, kodėl tiek daug kartų berniukų ir paauglių „žaidė“ ir domėjosi Šiaurės Amerikos čiabuviams, manding, labai tiksliai atsakė minėtas Andrejus Šaryjus, pastebėjęs, kad vaikų herojų panteone Amerikos čiabuvių užėmė išskirtinę vietą dėl to, jog „kūrė plačią žaidimų teritoriją ir suteikė erdvę juos imituoti“²¹. Žaidimas „indėnais“, pasak jo, pasižymėjo unikalia struktūra, apėmusia daugiau patrauklių elementų nei kiti kiemo žaidimai, iš čia jų pranašumas: egzotiškumą, užsieniškumą, laukiniškumą, gamtiškumą, sudėtingą ženklų ir simbolių sistemą, kalbą, reikalavo nedaug inventoriaus ir – svarbu – siejosi su laisve ir savarankiškumu²².

Atskiras ir intriguojantis klausimas būtų, kodėl tokiais herojais netapo afrikiečiai (išskyrus Pietų Afrikos zulus), kurių pasipriešinimas baltaveidžiams kolonizatoriams buvo ne mažiau nuožmus nei Amerikos čiabuvių, arba Australijos aborigenai – ir čia, matyt, dalies atsakymo reikėtų ieškoti populiariojoje kultūroje, kurios atstovai mums pasiūlo patrauklių ar ne tokių patrauklių kovos už laisvę ir didvyrių vaizdinių.

PABAIGAI

Šiandien filmai su Gojko Mitičiumi apie Amerikos čiabuvius jau yra kino istorija, taigi ir potencialių istorinių, sociologinių, antropologinių tyrimų bei nostalgijos objektai. Kaip ir pati *noble savage* figūra. Turint galvoje dabartinę herojų – tikrų ir išgalvotų – pasiūlą ir – ne mažiau svarbu – kiemo institucijos mirtį, vargu ar ji galėtų įgyti didesnę įtaką jaunų žmonių tapatybių formavimuisi. Kita vertus, idealizuotiems filminiams indėnų vaizdiniais netekus reikšmės, atsirado erdvės gilesniam Šiaurės Amerikos čiabuvių *tikrovės* pažinimui, domiesiui jų praeitimi, dabartimi ir ateitimi, ko filmų „apie indėnus“ klestėjimo laikais labai trūko ar netgi nebuvo, bent jau Lietuvoje (amerikanistika kaip disciplina mūsų šalyje neegzistuoja ligi šiol).

Be jokių abejonių, filmai „apie indėnus“ komunistinių režimų elitams tiko kaip kapitalizmo kritikos instrumentas (kartu – bandymas konsoliduoti visuome-

nę, nuteikiant ją prieš amerikiečius ir įtvirtinti VDR ir kitų komunistinių režimų valdomų kraštų tapatumą), tačiau plačioji auditorija šiuos filmus mėgo ne dėl to. Jie buvo žiūrimi dėl malonumo: išpūdingų gamtos vaizdų, pakylėjančios muzikos, „laukinių vakarų“ romantikos, patrauklių herojų ir įtempto siužeto, kartu, manau, ir galimybės „pasisvečiuoti“ simuliakrinėse Jungtinėse Valstijose, bent jau mintimis. Šie filmai buvo tarsi vaizduotės stimulatoriai, to meto virtualios realybės „akiniai“.

Pačiam Mitičiui galimybė įkūnyti indėnų vadus – tikrus ir išgalvotus – buvo stiprus jo tapatybę formuojantis veiksnys, kurio jis ligi šiol nėra linkęs kvestionuoti ar ironizuoti, kaip, beje, ir savo jugoslaviškosios tapatybės. Priešingai – DEFA'os produkciją jis vertina kaip tam tikrą slėgio visuomenėje reguliavimo instrumentą: „Filmai apie indėnus buvo tarsi vožtuvai. Mes [šis „mes“ čia svarbus, – Z. V.] parodėme svečias šalis, kitas kultūras ir jų kultūros istoriją, toli už mūsų ribų. Per filmus apie indėnus praplėtėme daugelio žmonių akiratį. Ir mes sukūrėme ne tik pramogą, bet ir papasakojome tragišką indėnų istoriją“²³.

Paradoksalu, kad filmai, sukurti į modernybę orientuotoje santvarkoje, akcentavusioje technikos pažangą, gamtos suvaldymą ir naujos „virš-tautinės“ tapatybės kūrimo idealą, kartu šią modernybę ir kritikavo, pabrėždami tautos prisirišimą prie savo žemės, saikina gamtos naudojimą, ryšių tarp žmonių svarbą ir beribę laisvę. Šios laisvės simboliu galėtų būti 1983 m. Mongolijos stepėse nufilmuota scena, kurioje užfiksuoti tūkstančiai žemaūgių laukinių arklių, kertančių upę, o pavergimo simboliu – prievartinio indėnų kėlimo į rezervatus leitmotyvas (daliai komunistų valdomų kraštų žiūrovų galėjęs priminti laisvų ūkininkų varymą į kolchozus ir dirbtinį nuskurdinimą).

Paskutinis DEFA'os sukurtas filmas su Mitičiumi kino ekranus išvydo 1988 m. Tais metais Europoje, kaip žinoma, ėmė ryškėti komunistinių režimų pajungtų tautų savarankiškumo siekiai, prasidėjo, ar tęsėsi, Rytų Europos čiabuvių kova už savo laisvę, žemę ir tapatybę. Tais pačiais metais ėmė byrėti Jugoslavijos Federacija, o DEFA'os filmai ir Mitičiaus herojai Jugoslavijos karų kontekste tapo vienu iš išnykusios valstybės simbolių. Ironiška ar ne, bet dalis susirėmimų tarp kroatų ir serbų, serbų ir bosniakų, kroatų ir bosniakų, žiūrėjusių tuos pačius filmus, tose pačiose salėse, vyko tuose pačiuose kalnuose, kur dar prieš keletą metų buvo kuriami filmai apie indėnų kovas už laisvę. ❧

²¹ Андрей Шарый, *op. cit.*

²² *Ibid.*

²³ „Mich interessiert immer die Wahrheit. Mit Wahl-Indianer Gojko

Mitić im Gespräch“, 2022-08-30, in: <https://maulbeerblatt.com/alles/mit-wahl-indianer-gojko-mitic-im-gespraech/>.

NUOSTABUS XVIII A. DAILININKO GYVENIMO IR EPOCHOS KULTŪROS LIUDIJIMAS

Bernardo Bellotto rankraštis Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekoje

Ewa Manikowska

Vilniaus universiteto teisės ir literatūros profesorius Luigi Cappelli 1819 m. pasibeldė į Perthées šeimos duris. Savo bičiulio ir korespondento Sebastiano Ciampi, tuomet Karališkojo Varšuvos universiteto literatūros profesoriaus ir aistringą lenkų-italų ryšių tyrinėtojo, prašymu Cappelli rinko duomenis apie italų dailininkus ir architektus, dirbusius mieste prie Neris. Bičiulio žiniomis, Perthées namuose turėjo gyventi palikuonys Bernardo Bellotto, dailininko, kuris Vilniuje, tiesą sakant, niekada nesilankė. Tačiau jis ypač domino Ciampi, nes keliolika paskutiniųjų savo gyvenimo metų buvo susijęs su karaliaus Stanislovo Augusto Varšuvos dvaru. Bellotto dukterys – paeiliui vyriausioji Marija Juozapa, o jai mirus jauniausioji Teresė – ištekėjo už dvaro geografo Karolio Hermano de Perthées, kuris po trečiojo Abiejų Tautų Respublikos padalijimo Vilniuje buvo gavęs kartografijos dėstytojo darbą. Taip ilgesniam laikui su Vilniumi susisiejo paskutiniai Bellotto palikuonys, išsaugoję prisiminimus apie 1780 m. mirusį dailininką ir keletą jo paliktų daiktų.

Straipsnis parašytas specialiai žurnalui *Naujas Židinys-Aidai*, siekiant skaitytojams pristatyti Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekoje saugomą retą ir vertingą Europos dailės istorijos šaltinį – Bernardo Bellotto inventorių. Dailės istorikė dr. Ewa Manikowska – viena pagrindinių šio rankraščio (LMAVB, f. 22, b. 26) tyrinėtojų, tyrimų duomenis ji apibendrinė monografijoje *Bernardo Bellotto i jego drezdeński apartament* (Warszawa, 2014). Autorės rekomenduojama bibliografija straipsnio tema: Sebastiano Ciampi, *Bibliografia critica delle antiche reciproche corrispondenze: politiche, ecclesiastiche, etc., dell'Italia colla Russia, colla Polonia, ed altri parti settentrionali*, t. 2, Firenze, 1839; Stefan Kozakiewicz, *Bernardo Bellotto, 2 t.*, Milano, 1973; Alberto Rizzi, *Canaletto w Warszawie*, Warszawa, 2006; *Zauber des Realen Bernardo Bellotto am sächsischen Hof*, hrsg. Stephan Kojas, Iris Yvonne Wagner, Dresden, 2022. Straipsnį iš lenkų kalbos vertė *Giedrė Jankevičiūtė*.

1819 m. surinkti duomenys, paremti vien prisiminimais, nebuvo tikslūs. Maža to, kad tuo metu dailininko anūkai jau buvo brandaus amžiaus, bet ir, pasak Cappelli, apie senelį jie neturėjo nė blankaus supratimo. Taigi vienintelis informacijos šaltinis liko Checco – pagyvenęs tarnas, lydėjęs tapytoją nuo jo karjeros pradžios Venecijoje, buvęs su juo Drezdeno ir Varšuvos dvaruose, o po darbdavio mirties priimtas į jo dukters namus. Žmogaus, kuris nuo pat pradžių buvo nenutrūkstamai susijęs su šeima ir kuri net galima laikyti jos nariu, pasakojimai, nors pilni klaidų, spragų ir tyrėjų paneigtų dalykų, laikytini ypatingu liudijimu apie dailininką. Checco savo trumpame pasakojime tiksliai išvardijo ne konkrečius dailininko kūrinius ir tuometinę jų receptiją, o brangią dovaną ir dvaro privilegijas, liudijančias apie Bellotto sėkmę: Augusto III dovanotą briliantais inkrustuotą aukso tabokinę su 300 luidorų ir įdarbinimo Stanislovo Augusto Varšuvos dvare sąlygas, kurios be geros algos numatė patogų būstą, malkas kurui ir kitus priedus. Be to, jis tiksliai apibūdino dailininko šeimą – paminėjo, kad Bellotto turėjo tris dukras, ir kas būdinga, neužsiminė apie nė dvejų metų nesulaukusias kitas dvi dukras. Vienintelis sūnus mirė aštuoniolikos. Jis taip pat pastebėjo, kad dvi dukros sėkmingai ištekėjo (paeiliui) už dvaro geografo Karolio de Perthéeso. Pabrėžė, kad šeima, kaip ir dailininku, rūpinosi valdovas – po Bellotto mirties Stanislovas Augustas užtikrino jo našlės išlaikymą.

Laimingai išlikusį Bellotto tarno liudijimą tyrinėtojai naudojo tik kaip faktų ir anekdotų apie dailininko gyvenimą šaltinį, o jam skirtose monografijose, straipsniuose ir parodų kataloguose jis pasitelkiamas tik kaip fonas ir papildymas pasakojimui apie tapytojo stilistinę raidą. Bellotto be jokios abejonės yra pagrįstai vertinamas kaip vienas geriausių Venecijos vedutistų¹, kuris įam-

¹ Veduta (it. veduta – vaizdas), peizažo rūšis, dažniausiai tapybos kūrinys, paprastai panoraminis vaizdas, tikroviškai vaizduojantis konkre-

žino ne tik Venecija, Roma, Florencija ar Verona, bet ši tapybos žanrą taip pat išpopuliarino į šiaurę nuo Alpių, palikdamas Drezdeno, Miuncheno, Vienos ir Varšuvos vedutų ciklus. Tuo tarpu tarno pasakojimas liudija, kad kiekvienas pavykęs venecijietišku vedutų „transferis“ reiškė dailininko socialinio statuso pakilimą, sėkmingą karjerą įvairiuose dvaruose, kurių dėka jis užsitikrino turtingą gyvenimą sau ir ateitį gausiai šeimai. Su Vilniumi susijęs liudijimas patvirtina, kad šeimos ir finansiniai reikalai Bellotto ir kitų jo kartos dailininkų gyvenimo pasirinkimams turėjo tiek pat, o gal ir daugiau įtakos nei meniniai dalykai.

Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekoje saugomas ypatingas dokumentas, pavadintas *Catalogo de' danni che ho avuto io, Bernardo Bellotto de Canaletto, l'anno 1760 (nel bombardamento che fece il re di Prussia nel mio alogio nella Salz. Gassen. in casa del sigre [signore] Caesar, del valore di talleri cinquanta mille („Nuostolių katalogas, kuriuos patyriau aš, Bernardo Bellotto de Canaletto 1760 m. (per apšaudymą Prūsijos karaliaus įsakymu) savo bute Salz. Gassen, [pono] Caesario namuose, įvertintų penkiasdešimt tūkstančių talerių“)*. Tai Venecijos dialektu ant geros kokybės popieriaus parašyto dvidešimties puslapių inventoriaus, Bellotto sudaryto 1762 m. pradžioje, įraštas švarraštis. Jame nurodyti materialiniai nuostoliai, kuriuos dailininkas patyrė 1760 m. liepą prūsų kariuomenei apgulus Drezdeną. Tiesa, tuo metu imperatoriškojo dvaro kvietimu Bellotto buvo Vienoje, tačiau tarp daugybės subombarduotų pastatų buvo ir mūriniai namai, kuriuose jis nuomojosi butą ir prieš išvykdamas kaimynams buvo palikęs didžiąją dalį savo turto. Šis dokumentas (toliau – *Catalogo de' danni*) Bellotto ir jo šeimai turėjo būti itin brangus, nes atsirado tarp daiktų, kuriuos de Perthées pasiėmė su savimi į Vilnių. Tai – be gausaus piešinių rinkinio – yra vienintelis iki šiol žinomas dailininkui priklausęs daiktas, kuris palikuonių rūpesčiu išliko iki mūsų dienų. Tiesa, dailininko anūikai, kurie pasak jau cituoto Cappelli, neturėję jokio supratimo apie senelį, netrukus po tėvų mirties visa tai pardavė. Dalį piešinių rinkinio įsigijo Ludwigas Heinrichas Bojanus, Vilniaus universiteto veterinarijos profesorius, domėjęs piešiniais ir grafika. Bojanus tyrinėjo Lietuvos fauną, o savo publikacijas iliustravo pats ir netgi turėjo namuose litografinę presą. Likusią piešinių dalį įsigijo žinomi kolekcininkai Konstantas arba Eustachijus Tiškevičiai iš Lahoisko, kartu į jų biblioteką greičiausiai pateko ir *Catalogo de' danni*. Šiuo metu Bellotto rankraštis yra vienintelis dailininko atminimas, išlikęs Vilniuje. Bojanuso įsigyti piešiniai po jo mirties pateko į neseniai jo gimtajame Darmštate įsteigtą krašto mu-

čią vietovę. Susiklostė XVII a. flamandų ir olandų, suklestėjo XVIII a. Venecijos tapyboje (vert. past.).

N ^o	Libro in Duodecim	Editioni	Price
1	Aminta Favola Buffonesca di Torquato Tasso	Venezia	1755
2	Velas prodigiosa di P. Vincenzo Ferreri	Bologna	1754
3	Officium Beatae Mariae Virginis	Venezia	1718
4	Calmi di David tradotti in lingua volgare da F. Ferrero		1663
5	il Bistracha		
6	Histoire d'Estanville Gonzalez, par M. le Sage	Amst.	1756
7	Tom. 2.		
8	Tom. 3.		
9	Tom. 4.		
10	Lecons de la Cagepe par M. de Donnaire	Paris	1758
11	Tom. 2.		
12	Tom. 3.		
13	Libro del paragone politico di triano Boccacini	Cosmopoli	1740
14	Orlando furioso di M. Lodovico Ariosto	Venezia	1677
15	Canale del sito e forma del Inferno		
16	Maniere de Negocier avec les Souverains par Calliorea. Ryswick		1757
17	Amst.		
18	(La) Melice des Grecs, par M. Bouchaud de Buffij	Paris	1757
19	Tom. 2.		
20	Spectacle des Beaux Arts, par M. la Combe	Paris	1753
21	La Secretaria di Apollo del Boccacini	Amst.	1753
22	Histoire de Pierre I. Surnommé le Grand. en Rigi.	Amst.	1742
23	Ille di Silvio Favola pastorale del conte Guidubaldo Bonarelli Parigi		1678
24	Il Goffredo Roma del Sig. Torquato Tasso	Amst.	1642
25	Observations sur les Antiquités de la Ville d'Heroulanum par le Sr. Paris		1754
26	Ouures de Theatre de Bruyces, et de Palaprat	Paris	1755
27	Tom. 2.		
28	Tom. 3.		
29	Tom. 4.		
30	Tom. 5.		
31	Ouures de M. Voltaire	Geneve	1756
32	Tom. 2.		
33	Tom. 3.		
34	Tom. 4.		
35	Tom. 5.		
36	Tom. 6.		
37	Tom. 7.		
38	Tom. 8.		
39	Relation historique du Tremblement de Terre d'Espagne. Voyage		1756
40	(La) Religion Naturelle, par M. S.	Geneve	1755
41	Spectacle Nocturne, Ouvrage epistolaire	Paris	1755
42	Tom. 2.		

Bernardo Bellotto *Catalogo de' danni* 3 puslapis.
Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka

ziejų (Landesmuseum), o Lahoisko rinkinys dar prieš Pirmąjį pasaulinį karą su dalimi bibliotekos buvo padovanotas Varšuvos Praeities paminklų globos draugijai (*Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości*) ir šiandien saugomas Varšuvos nacionaliniame muziejuje. Tuo tarpu *Catalogo de' danni* atsidūrė Eustachijaus ir Emilijos Vrublevskių įkurtoje bibliotekoje ir iki šiol yra jos turtus paveldėjusios LMAVB rinkinyje.

Vilniaus dokumentas atsirado lemtingu Bellotto gyvenimo momentu – 1760 m. iki tol jį supusi daiktinė aplinka buvo sunaikinta, dailininkas turėjo ją atkurti, kaip ir karjerą, kuri po netikėtos Augusto III mirties atsidūrė kryžkelėje. Lūžio suvokimas atsispindi *Catalogo de' danni* ir būtent tai išskiria jį iš negausių iki mūsų dienų išlikusių to meto dailininkų namų inventorių. Šis katalogas yra ne tik vienas detaliausių XVIII a. dailininko namų aprašymų, jis ne tik perteikia karjeros ir gyvybinio veržlumo (1760 m. Bellotto buvo 39 metai)

Pagrindinė miesto aikštė Drezdene su Karališkosios galerijos vaizdu kairėje. Vario raižinys. 1749. © The Trustees of the British Museum

viršūnę pasiekusio dailininko materialinės aplinkos paveikslą, bet, visų pirma, tai yra liudijimas, surašytas ne daiktų vertintojo, o paties interjero autoriaus ir jam suteiktų prasmų kūrėjo. Tad ką gi mums sako šis dokumentas, – iš šalies žiūrint, tik labai tikslus namų inventorių, – apie daiktinę dailininko aplinką, jo siekius, karjerą, šeimą ir planus?

Catalogo de' danni aprašytas karjeros viršūnėje esančio dailininko būstas: Augustas III jam užsakė eilinių Saksonijos miestų ir tvirtovių vedutų ciklą, užsakymai taip pat plaukė iš kitų anapus Alpių esančių valstybių valdovų ir kunigaikščių. Apie Drezdено dvare Bellotto pasiektą aukštą padėtį bylojo jo buto dydis ir įranga, atitinkantys XVIII a. simetrijos, patogumo ir prabangos kriterijus. Dailininkas nuomojosi erdvų butą naujame mūriniame name Salzgasse, miesto centre. Iš vienuolikos kambarių susidedantis butas buvo padalintas į privačią ir reprezentacinę dalis. Pastarąją sudarė valgomasis, salonas, biblioteka, paveikslinė, ji buvo įrengta prabangiai ir skoningai, kaip ir privačioje dalyje esantis šeimos miegamasis. Nuo venecijietišku veidrožių, aukso tų rėmų ir prabangių dekoratyvinių audinių švytintį interjerą užpildė pinti ir faneruoti baldai. Vyravo žalia spalva: daugumos kambarių užuolaidos, sienų ir baldų apmušalai varijavo jos tonus. Ypatingą dėmesį traukė

matomose vietose išdėlioti brangūs ir simboliškai reikšmingi daiktai: Meiseno porceliano servizas, valdovų ir šeimos narių portretai.

Karališkosios Meiseno manufaktūros porceliano servizai buvo tradicinė ir Europos dvaruose aukštai vertinama Saksonijos dvaro diplomatinė dovana. Prabangūs ir išpūdingi servizai, dažnai puošti apdovanotojo asmens herbu, su pasididžiavimu buvo eksponuojami kaip meno kūriniai ir retai kada naudojami kaip stalo indai. Pagal *Catalogo de' danni*, Bellotto iš Saksonijos dvaro pirmojo ministro grafo Heinricho von Brühlo gavo vieną kuklesnių standartinių servizų (augaliniams motyvais puoštą pietų, kavos ir šokolado indų rinkinį dvylikai asmenų), kuriuos manufaktūra gamino XVIII a. penktame ir šeštame dešimtmetyje. Tokie servizai būdavo dovanojami aristokratams bei diplomatiniam korpusui ir tik retai tekdavo dailininkams. Taigi tai buvo išskirtinė dovana, ką Bellotto puikiai suprato: servizas jo namuose buvo eksponuojamas matomoje vietoje – įstiklintoje valgomosios indaujoje, savo spindesiu ir prestižu gaubdamas ne tik dailininką, bet ir jo šeimą. Valgomasis buvo svarbi simbolinė vieta buto reprezentacinėje dalyje. Šalia valgomosios buvusio salono sienas puošė trys portretai, kataloge apibūdinti kaip šeimos narių atvaizdai. Seniausią jų sukūrė Fortunato Pasquetti, šiandien

mažai žinomas tapytojas, Bellotto laikais buvęs garsus dožų ir Venecijos patricijų portretų autorius. Kitus nutapė Drezdene gyvenęs vienas mėgstamiausių Augusto III portretistų Stefano Torelli.

Vedutistas Bellotto suprato portretų ir tuometinių šio žanro konvencijų socialinę reikšmę. Stafažas, Venecijoje vadintas *macchiette* (dėmelės), buvo svarbus venecijietiškos vedutos elementas. Tiksliai pavaizduotos mažos figūrėlės užpildė Bellotto, jo dėdės Antonio Canaletto ar Francesco Guardi nutapytus Šv. Morkaus aikštės, venecijietišku gatvių ir aikščių, t. y. *rive* ir *campi*, vaizdus. Itin tiksliai buvo perteikti socialinį statusą atspindintys personažų drabužiai. *Macchiette*, kurių apranga perteikė konkrečioje aplinkoje galiojančią socialinę hierarchiją, taip pat buvo svarbus elementas vedutose, kurias Bellotto tapė Drezdene, Vienoje, Miunchene ir Varšuvoje. Tarp personažų paveiksluose, sukurtuose Augusto III, Marijos Teresės ar Stanislovo Augusto užsakymu, amžininkai nesunkiai galėjo atpažinti konkrečius asmenis – svarbius dvaro veikėjus, diplomatus ar netgi dailininkus. Kai kuriuose Bellotto taip pat pavaizdavo save ir savo šeimos narius. Vienas įdomiausių „autoportretų“ atsirado Stanislovo Augusto užsakymu sukurtoje vedutoje, vaizduojančioje 1764 m. valdovo rinkimus. Šios vedutos, nutapytos pagal dvaro literatų ir istorikų nurodymus, pirmajame plane pavaizduoti dviraiškiai, tarp kurių yra ir Bellotto su savo trimis dukromis. Aišku, nei dailininko, nei jo šeimos narių Varšuvoje per rinkimus nebuvo, o tapytojui reikėjo gauti karaliaus leidimą pavaizduoti savo šeimos narius paveiksle, reprezentuojančiame svarbiausius valstybės asmenis. Ši ir kitos Bellotto vedutos liudija apie padėtį dailininko, kuris, pasak amžininkų, buvo dažnas Stanislovo Augusto dvaro svečias, bendravęs su paskutiniu Lenkijos karaliumi.

Bellotto salone kabėjo tradiciniai portretai, tačiau jų reikšmė ir poveikis buvo panašūs kaip oficialiose vedutose esančių tapytojo „autoportretų“. *Catalogo de' danni* nenurodo, ką jie vaizdavo: dailininko žmoną, vaikus, tėvus, o gal net dėdę, garsųjį Canaletto? Kad ir kaip būtų, juos sukūrė valdovus ir elito viršūnę tapę dailininkai. Portretai kabėjo vienoje patalpoje tarsi karalių ar didikų portretų galerijoje.

1758 m., Bellotto išvykimo į Vieną išvakarėse, kol dailininko turtas dar nebuvo supakuotas į dėzes, tarp simbolių valgomojo papuošimų buvo veidrodžių karūnose įtaisyti Marijos Juozapos ir Augusto III portretai. Tie stiklė irėminti nedidelio formato paveikslėliai (turbūt pastelės) neturėjo nei ypatingos meninės, nei materialinės vertės ir tikriausiai buvo pirkti iš antrų rankų. Bellotto net nemini jų autoriaus vardo. Valdančiųjų monarchų atvaizdų egzistavimo dailininko namuose faktas visgi yra ypatingas ir simbolinis. Skleisdami politinę žinią, liudydami savininko padėtį dvare jie buvo būtinas aristokratų ir diplomatų rezidencijų elemen-

tas. Karališkosios poros portretai Bellotto valgomajame sekė dvarų pavyzdžiu ir patvirtino ypatingą dailininko socialinį statusą. Kultūroje, kurioje portretinė miniatiūra arba tabokinė su valdovo atvaizdu priklausė labiausiai trokštamoms ir išaukštinančioms dovanoms, jų reikšmė buvo labai aiški. Jie, žinoma, papildė ir akcentavo toje pačioje patalpoje išstatyto Meiseno porceliano servizo svarbą.

Biblioteka buvo rūpestingai įrengta reprezentacinė buto patalpa. Suprojektuota paties Bellotto, su įstiklintomis faneruotomis lentynomis, pulpitais ir kopėtėlėmis, papuošta aristokratų ir mokslininkų bibliotekoms tipiškais moksliniais instrumentais – dangaus ir žemės gaubliais, teleskopu ir kompasu. Knygų rinkinį sudarė 515 pavadinimų – apie 1100 tomų, įrištų veršio oda, marmuro popieriumi ar pergamentu su Bellotto ekslibrisu (dailininko inicialais B.B.C.). Tikslus sąrašas (didžiausia katalogo dalis) rodo, kad kaip XVIII a. dailininkui rinkinys buvo neįprastai gausus ir įvairus. Tačiau neaišku, ar tai buvo tik patalpa pasirodymui, kurioje knygos, simboliniai daiktai, baldai ir puošmenos teturėjo paliudyti dailininko socialines ambicijas.

Pasirodyti tikriausiai rūpėjo, tačiau vien paviršutiniška bibliotekos analizė patvirtina, kad knygų parinkimas

Bernardo Bellotto. Autoportretas Venecijos ambasadoriaus vaidmenyje. 1765. Nacionalinis muziejus Varšuvoje.
Iš Wikimedia Commons

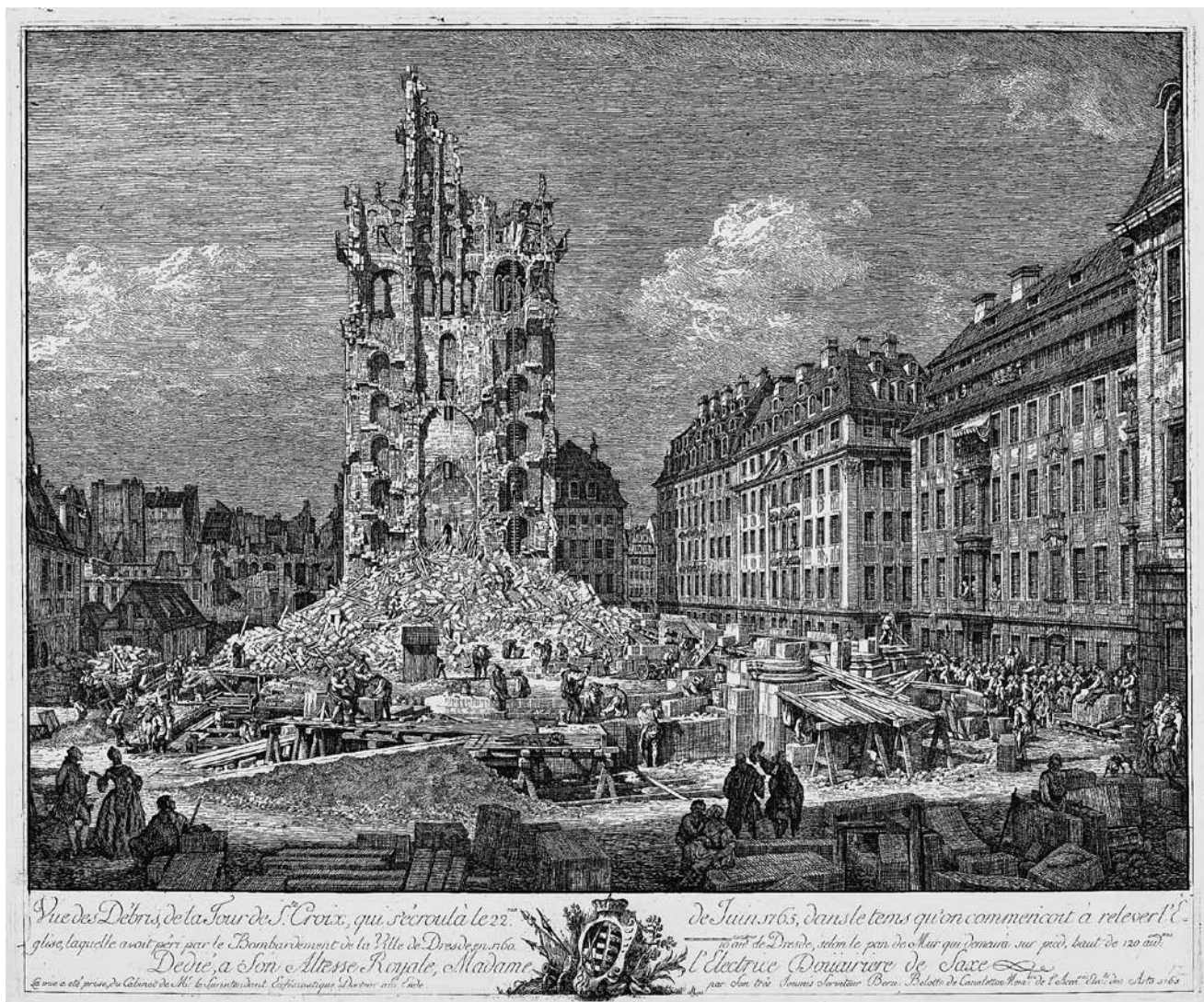
buvo gerai apgalvotas ir jos tikriausiai buvo skaitomos. Rinkinį galima padalyti į dvi dalis: Venecijos, kurioje dominavo knygos italų kalba (ir kelios lotyniškai), išleistos Venecijos Respublikoje, ir Drezdeno, sukomplektuota po Bellotto atvykimo į šį miestą. Joje dominavo knygos prancūzų kalba, tikriausiai išgytos pas Leipciogo ir Drezdeno knygų pardavėjus. Tarp „venecijietišku“ pavadinimų buvo daug tuo metu jau klasikiniai pripažintų venecijiečių ir italų literatūros leidinių, veikalų tokių garsių autorių kaip Dante, Boccaccio, Francesco Petrarca, Ariosto, Torquato Tasso, ir šiandien mažiau žinomų Francesco Loredan arba Girolamo Parabosco. Be to, jame buvo renesansinių dvaro veikalų, mokslinių knygų, Venecijos Respublikos kronikų, istoriografijos tekstų, moralinių traktatų, liudijusių apie platų savininko akiratį ir interesus. Tai buvo Bellotto epochai būdingos knygos. Jis turėjo beveik visą Gregorio Leti veikalų komplektą. Populiarumo neprarandanti šio autoriaus istorinės ir politinės satyros buvo įtrauktos į uždraustų knygų indeksą. Nedidelis venecijietišku knygų rinkinys, kurį sudarė populiarių XVII a. autorių ir veikalų leidimai, Drezdene buvo papildytas knygomis, atspindėjusiomis šioje aplinkoje dominavusias pasaulietiškas Apšvietos madas. Į Bellotto bibliotekos lentynas pateko Voltaire'o, Davido Hume'o, Isaaco Newtono, Gottfriedo Wilhelmo Leibnizto darbai ir tuometinių literatūros bestselerių prancūziški leidimai: *Guliverio kelionės*, *Robinzonas Kruzas*, La Fontaine'o *Pasakėčios*, Samuelio Richardsono *Pamela*, taip pat populiarių dramaturgų ir libretistų, tarp jų Molière'o, Pierre'o Corneille'o, Pietro Metastasio ir Carlo Goldonio, kūriniai. Bellotto buvo įsigijęs ir prancūziškų knygų apie į šiaurę nuo Alpių esančius valdovų dvarus, liudijusių jo susidomėjimą kelionėmis, tolimais kraštais ir to meto gamtos mokslų pažanga.

Kaupdamas savo knygų rinkinį Bellotto galėjo vadovautis Jeano Henri Samuelio Formey'o knygos *Conseils pour former une bibliothèque peu nombreuse mais choisie (Patarimai kaip sudaryti nedidelę, bet rinktinę biblioteką)* rekomendacijomis. Tai buvo vienas populiariausių tos epochos vadovų, patariantis, kaip sukomplektuoti biblioteką, kad ji būtų tobulinti pokalbio meną ir ugdyti kitus susidomėjimus padedantis įrankis, taip pat būtinas išsilavinusių ir kilmingų žmonių namų elementas. Dailininkui priklausiusias knygas galima suskirstyti pagal Formey'o pasiūlytas kategorijas: Šv. Raštas, teologija ir Bažnyčios istorija, filosofija, periodika, istorija, romanai, poezija, retorika, estetika ir etika, karyba ir matematika, geografija ir kelionės, teisė ir medicina. Dailininkas neabejotinai buvo susipažinęs su Formey'aus knyga – jos egzempliorius nurodytas *Catalogo de' danni* sąrašė. Taip pat galima manyti, kad Bellotto sąmoningai taip suformavo biblioteką, jog ji išreikštų tiek jo socialines aspiracijas, tiek interesus.

Bibliotekos lentynose buvo ir knygos, kurias jis skaitė (populiari literatūra, nesudėtingi moksliniai ir diplomatiniai veikalai, libertiniškos knygos), ir tos, kurios turėjo kelti jo prestižą (pavyzdžiui, klasikos autoriai lotynų kalba). Svarbu pabrėžti, kad beveik visos dailininko išgytos knygos buvo tomis kalbomis, kurias jis mokėjo. Italų buvo jo gimtoji kalba, prancūzų kalbą jis tikriausiai mokėjo pakankamai gerai, kad galėtų dalyvauti Drezdeno dvaro gyvenime. Jo bibliotekos lentynose beveik nebuvo knygų vokiečių kalba, nors Drezdene jų pasiūla nebūtų galėjęs skūstis. Nedaug buvo ir knygų lotynų kalba, kurią, kaip liudija klaidos lotyniškoje sentencijoje viename iš jo paveikslų, Bellotto mokėjo ne itin gerai. Tačiau jei jo kontaktuose su dvaru ar kasdiniame gyvenime prireikdavo ką nors išversti arba parašyti vokiškai, dailininkas galėjo pasinaudoti kuriuo nors savo rinkinio žodynu ar gramatika. Tais laikais populiariomis knygomis, tarp kurių buvo išleistų edukaciniais tikslais, tikriausiai naudojosi ir jo vaikai.

Negausiai išlikusiuose šaltiniuose apie Naujųjų laikų dailininkų bibliotekas tyrėjai pirmiausia ieško knygų, kuriomis dailininkai būtų galėję naudotis savo darbe. Bellotto biblioteka šiuo požiūriu reikšminga keliais aspektais. Pirmia, jo rinkinyje buvo daug gausiai iliustruotų knygų. Vertingiausios – jo paties sudaryti foliantai su italų, vokiečių ir prancūzų dailininkų raižiniais. Antra, galima išskirti nedidelį, bet labai vertingą prabangių to meto venecijietišku ir prancūziškų leidinių rinkinį, kuriuos iliustravo vadinamieji *peintres-graveurs* arba garsūs tapytojai, užsiiminėję taip pat ir grafika, kaip kad Jeanas-Baptiste'as Oudry ar Giambattista Piazzetta. Trečia, vedutisto, t. y. tapytojo, privalėjusio meistriškai perteikti perspektyvą ir atvaizduoti architektūrą, bibliotekoje svarbi vieta teko architektūros traktatams ir reprodukcijoms. Mažiau akivaizdūs ir stebinantys buvo dailei skirti leidiniai, dailininkų žodynai (tarp jų 1753 m. išleistas Pellegrino Orlandi *Abeceario pittorico*, kuriame buvo ir trumpa paties Bellotto biografija) ir aukcionų katalogai. Tuometinėje akademinėje hierarchijoje vedutai teko žemiausia vieta. Tačiau Bellotto savo finansinio pasisekimo mastais ir aukšta padėtimi tarp dvaro dailininkų, taip pat dailės žiniomis, apie kurias liudijo biblioteka, tą požiūrį neigė.

Tačiau ryškiausią Bellotto meninį manifestą matome jo paveikslinėje – patalpoje, kurioje rinktinių Drezdeno, Pirnos ir Königsteino vedutų, nutapytų Augusto III užsakymu, replikų ir keletas architektūrinių fantazijų buvo eksponuojamos kartu su labiausiai jo amžininkų vertintų venecijiečių kūriniais (daugiausia tapytais eskizais), kurie specializavosi tauresniuose tapybos žanruose. Taip Bellotto pristatė save kaip Venecijos dailininką, amžininkų aukštai vertintos mokyklos atstovą, o savo vedutas prilygino istorinio žanro meistrų Gaspare Diziani, Giovanni Battista Pittoni, Giovanni Do-

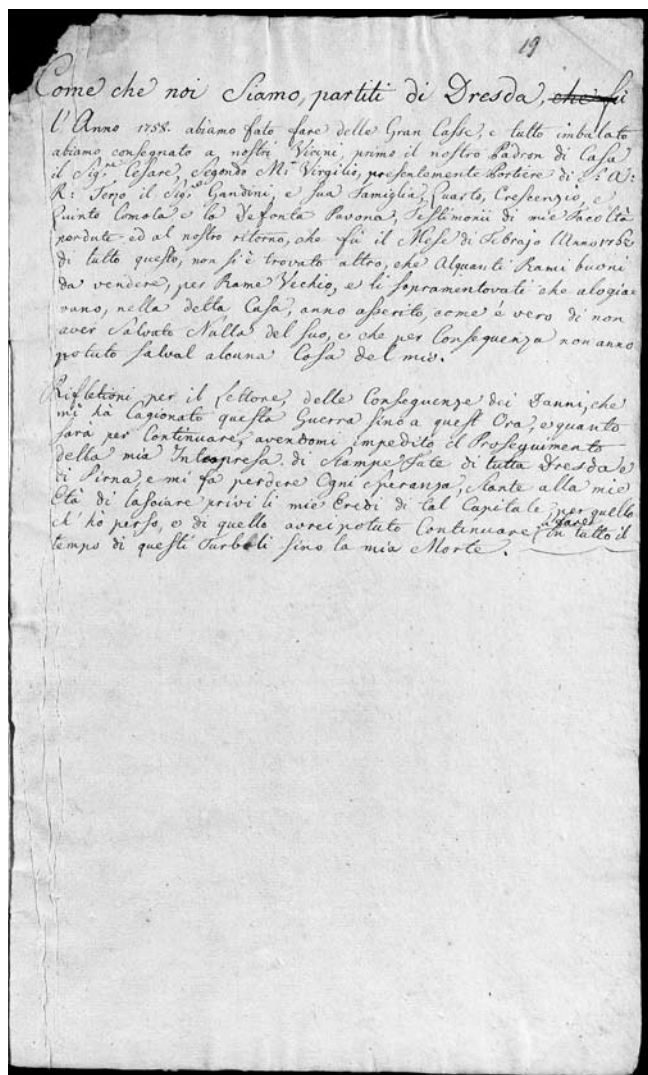
Bombardavimo metu sugriautos Šventojo Kryžiaus bažnyčios Drezdene vaizdas 1760 metais. Vario raizinyš. 1765. © The Trustees of the British Museum

menico Tiepolo, Giovanni Antonio Pellegrino, Giovanni Battista Piazzetta kūriniais.

Galima manyti, kad paveikslinė taip pat atliko salono funkciją – patalpos, kurioje dailininkas pristatinėjo savo pasiūlymus galimiems klientams. Žinoma, pagrindinis Bellotto mecenatas buvo valdovas, tačiau dailininkas tikriausiai stengėsi ieškoti ir kitų uždarbio galimybių. Viena jų – Augustui III sukurtų vedutų ciklą grafinės reprodukcijos, kurias dailininkas valdovui leidus pats kūrė ir platino. Raižinių buvo galima įsigyti tokio tipo produkcija prekyvusiuose knygynuose (ne tik Drezdene, bet ir tokiuose miestuose kaip Amsterdamas) arba tiesiogiai iš dailininko, kuris ant vienos iš valgomojo sienų sukabino visą dvidešimt keturių iki tol užbaigtų vaizdų rinkinį. Bellotto klientai buvo dvariškiečiai, didikai, bankininkai, literatai, menininkai ir kiti, pirkę raizinius skatinami lokalaus patriotizmo, taip pat sekdami valdovo diktuojama

kolekcionavimo mada (Augustas III užsitikrino sau visą komplektą, kuris pateko į Karališkąjį raizinių kabinetą ir tikriausiai buvo skirtas dovanoms).

Iš Vilniuje išlikusio dokumento sužinome, kad dailininkas grafikos ciklą kūrė namuose – specialiai tam skirtoje patalpoje, kurią vadino *Camera per la stamperia* (spausdinimo kambarys). Jame buvo popieriaus ir tušo atsargos, grafikos įrankiai ir du spaudos presai. Ciklo klišės, kataloge vadinamas *impresa di stampe*, Bellotto laikė didžiausiu praradimu per Drezdено apgultį. Nėra abejonų, kad dailininkas turėjo omenyje ne grafikos dirbtuvės įrangą, o turta, kuri sudarė užbaigtos klišės. Pagal trumpą katalogo anotaciją, jos buvo vertinamos kaip garantija, turėjusi šeimai užtikrinti pastovų pajamų šaltinį. Drezdено bombardavimas sugriovė šiuos planus – žuvo daugiau kaip du tūkstančiai neparoduotų atspaudų, o visos klišės buvo sunaikintos.

Bernardo Bellotto *Catalogo de' danni* 19 puslapis.
Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka

Catalogo de' danni neminima tapybos dirbtuvė, kuri greta grafikos dirbtuvės turėjo būti kita darbo patalpa bute. Tai neturėtų stebinti, nes katalogas yra ne inventorius, o patirtų nuostolių sąrašas. Kadangi Drezdno bombardavimo metu dailininkas kūrė Vienos vedutas, galime manyti, kad jis su savimi turėjo pasiėmęs visus darbo įrankius (teptukus, dažus, drobes, *camera obscura*).

Catalogo de' danni taip pat nušviečia Bellotto asmeninį ir šeimos gyvenimą. Sutuoktinių miegamasis buvo įrengtas prabangiai ir skoningai: sienos apmuštos geltonu audeklu su paukščiais ir figūriniais motyvais, iš tos pačios medžiagos buvo ir lovos užtiesalas. Kambaryje taip pat stovėjo dvi spintos ir tualetinis staliukas. Keturi vaikai turėjo vieną kambarį su lovomis, lopšiu, stalu ir kėdžių komplektu, sienas puošė paveikslai, raižiniai ir kompozicija iš pistoletų bei karabino. Vaikai tikriausiai dažnai naudojosi biblioteka, kurioje, kaip jau minėta, kai kurios knygos atsirado galvojant apie edu-

kacija. Nežinoma, ar jie turėjo auklėtoją, galbūt kaimynė sopranas Maria Rosa Pavona juos mokė skambinti klavikordu (šis instrumentas buvo salone). Lorenzo, kuris tėvo prižiūrimas ruošėsi tapti vedutistu, tikriausiai kasdien lankėsi ir grafikos dirbtuvėje. Pagal katalogą, bute taip pat buvo du tarnų kambariai (atskirai vyrams ir moterims) ir virtuvė su visa reikalinga įranga.

Skoningai įrengtas patogus Bellotto butas, ypač jo reprezentacinė dalis, turėjo pulsuoti gyvenimu. Čia tikriausiai vyko priėmimai, vakarėliai ir pietūs, per kuriuos skambėjo italų ir prancūzų kalbos, o italai buvo dažniausi dailininko svečiai. Čia greičiausiai buvo ir vienas iš Drezdno „itališkojo“ gyvenimo centrų: daug šios tautybės dailininkų, muzikų, virejų ir literatų dirbo valdovo dvare. Jie laikėsi kartu, panašiai kaip prancūzai ar vokiečiai. Žinomiausias italų centras buvo vadinamasis „itališkasis kaimas“, t. y. gyvenvietė, pastatyta dailininkams ir amatininkams, dirbantiems romiečio architekto Gaetano Chiaveri suprojektuotos katalikų katedros statyboje. Italai buvo ir Bellotto kaimynai: sopranas Maria Rosa Pavona, miniatiūristas Francesco Gandini ir jo žmona aktorė Teresa, Francesco Comolo, pirklys ir geras tapytojo Stefano Torelli bičiulis. Visi Salzgasse namo gyventojai dirbo dvare ar buvo su juo susiję, visi turėjo bendrų meninių interesų. Galima manyti, kad jie buvo dažni Bellotto svečiai, taip pat kaip ir jų bendri pažįstami bei bičiuliai, tarp jų minėtasis Torelli, pastelės dailininkė Felicità Sartori ir karališkosios pinakotekos inspektorius Pietro Maria Guarienti.

1762 m. Bellotto turėjo viską pradėti iš naujo. Namas Salzgasse buvo sugriautas, turtas sunaikintas, o karjera Augusto III dvare nutrūko: kultūrinis ir socialinis gyvenimas tebuvo tik blyškus atspindys to, kas vyko prieš dailininkui iškeliaujant į Vieną. Turime įsivaizduoti, kad Bellotto *Catalogo de' danni* rašė slegiamas tragiškų ir drastiškų gyvenimo pasikeitimų, o pats dokumentas tapo svarbiu jų liudijimu. Nors katalogas parašytas Venecijos dialektu, gimtąja dailininko kalba, kuria kalbėjo prastuomenė, jį paveikė ir to laiko Apšvietos kultūra. Bellotto galėjo įkvėpti kad ir jo bibliotekoje buvusios knygos ir brošiūros, skirtos 1755 m. Lisabonos žemės drebėjimui. Viena jų, parašyta Ange'o Goudaro, pateikia išsamų nuostolių sąrašą ir išvardija žemės drebėjimo sugriautus pastatus ir sunaikintus vertingus daiktus. Vilniuje išsaugotas dokumentas yra ne tik patirtų nuostolių sąrašas, bet ir unikalus liudijimas apie XVIII a. kultūrą ir nepaprastus Bellotto sugebėjimus prisitaikyti prie įvairių kontekstų ir sąlygų. *Catalogo de' danni* verčia peržiūrėti ne tik venecijiečio vedutisto, bet ir kitų Naujųjų laikų dailininkų tyrimų perspektyvą, pagal kurią studijuojant šeimos, kultūros ir socialinius klausimus, ligi šiol dėmesys sutelkiamas į biografiją ir anekdotus. ■

MENIŠKAI-PILietiŠKAI-KUNIGIŠKA

Juozo Tumo-Vaižganto butas-muziejus

Aistė Paulina Virbickaitė

Man atrodo, Juozas Tumas-Vaižgantas (1869–1933) būtų patenkintas savo asmeniniu muziejumi, įkurdintu trylika jo gyvenimo metų (1920–1932) nuomotame bute. Jis nebuvo smulkmenišką žmogus, tad į detales nekreiptų dėmesio. Svarbu, kad Remigijus ir Gintarė šypsosi, draugiškai sveikina lankytojus atvykus pas Vaižgantą į svečius ir veda per kambarius, kurie nėra autentiški, tačiau atkurti remiantis išlikusiomis buto fotografijomis ir dešimto dešimtmečio pabaigos įsivaizdavimu, kaip galėtų atrodyti butas prabangiame, 1901 m. statytame name.

Mėginu įsivaizduoti, kaip savo namus rodytų pats Juozas Tumas. Įėjus pasitiktų irgi šypsodamasis, sveikintų, kalbėtų greitai, gestikuliuodamas rankomis ir pasakotų, rimtai ir kartais pajuokaudamas, pagirdamas ir prie progos paauklėdamas. Turbūt daug kur su

SVEČIUOSE PAS JUOZĄ TUMĄ-VAIŽGANTĄ

Jam patiko šis butas. Vaižganto gyvenimo metu jame nebuvo nei centrinio šildymo, nei vandens (vandentiekis buvo įvestas tik 1931 m.), tačiau – pats miesto centras, ir mylima Vytauto bažnyčia greta, ir upė. Bute jis gyveno kartu su taksu Kauku ir kambarine Emilija. Kaukas buvo leidžiamas gastroliuoti po Kauną laisvai, tad dažnai grįždavo gatvės kovose nusukiotomis ausimis, o kambarinė „be visų jos teigiamumų – cholerikė ir dažnai šėlsta, kaip šimpanzė“. Vaižgantas tuo tarpu laktė po miestą su įvairiausiais reikalais, arba rašė, rašė labai greitai ir daug.

Baigdamą mokyklą tvirtai žinojau, kad rožėmis klotame suaugusiojo gyvenime man nereikės matematikos, fizikos ir lietuvių klasikų literatūros. Ir štai aš, savo

paauglystės išdavikė, stoviu bibliotekoje prieš 24 Vaižganto *Raštų* tomus. Kita vertus, taip pat aiškiai pamenu įsitikinimą, kad daugiau nei 40 metų gyventi visai neverta, nes tokio amžiaus žmonės pasidaro seni ir keisti. Matyt, šio senatvini keistumo vedama namo grįžtu su Vaižganto laiškais Klimams. Skaitau, vietomis konspektuoju ir net siuntinėju draugėms įdomesnius fragmentus. Bet kaip kalbėti apie visumą – neišmanau. Muziejuje dirbantis Remigijus sako: Vaižgantas – tai vandenynas. Pats Vaižgantas rašė: „Esu ultra liberalas, ultra taučius. [...] ultra arogantas, kuriam „niema

Juozo Tumo-Vaižganto buto-muziejaus ekspozicija. 2020. Arvydo Čiukšio nuotrauka

juo nesutikčiau, bet mandagiai nutylėčiau, nes kas gi ginčijasi su klasikais. Be to, šis žmogus toks charizmatiškas ir šnekus, kad net ir šiame tekste nusprendžiau leisti nemažai kalbėti jam pačiam.

dosta-tecznej powagi, by zmilczal niemachal rękami pod nosem“ [nėra pakankamai rimtumo, kad nutylėtų ir nemostaguotų rankomis palei nosį]; ultra zapaleniec [karštakošis], ultra individualistas, visai nepatai-

somas“. Katalikų kunigas, pasivadinęs pagoniško dievo vardu. Rašytojas, beletristas, organizatorius, veikėjas, kurio buvo pilnas visas Kaunas. Vaižgantas, kurio vardu dar jam gyvam esant pavadinta viena Kauno gatvių. Juozas Tumas, kuris išvargintas 60 metų jubilėjaus iškilmių rašė, kad jam nė karto nesukrutėjo širdis džiaugsmu nuo tų masinių komplimentų, jis tik stovėjo šalia garbinamojo Vaižganto ir stebėjo, kas ir kaip vyksta. Kieno buvo tas butas – Vaižganto ar Juozo Tumo? Gal tilpo abu – vietos buvo pakankamai.

Muziejuje jums greičiausiai pasakys, kad Vaižgantas gyveno labai kukliai. Išties: keturių kambarių apyaujės statybos butas pačiame miesto centre didžiulio gyvenamosios vietos mieste trūkumo metu, atostogos Palangoje, retkarčiais – kelionės į Europą. Nieko nereikalingo, tik tai, ko žmogui labiausiai reikia. Savo kuklumą patvirtina ir pats Vaižgantas: „O gyvenu, pats žinai, labai kukliai, tik vienų „abrozdelių“ turiu už 5–6 tūkstančius ir dvejetą tūkstančių tomų biblioteką“. Pastarieji ir išliko – biblioteka šiuo metu saugoma KTU bibliotekoje ir Maironio muziejuje, o didžioji dalis paveikslų – ant memorialinio buto sienų. Jei butą galėtų aprodyti pats šeimininkas, daugiausiai su juo apie tuos „abrozdelius“ ir kalbėtume.

Juozo Tumo-Vaižganto buto-muziejaus ekspozicija. 2020
Arvydo Čiukšio nuotrauka

VAIŽGANTAS IR MENAS

Turimais paveikslais Vaižgantas irgi buvo patenkintas. Savo butą vadino Kauno pinakoteka, galerija arba „įdomiai dekoruotu butuku“. Ne tiek ir daug tų paveikslų, kelios dešimtys. Negalėtum sakyti, kad labai prabangūs. Kelios šventuosius vaizduojančių Vakarų Europos tapytojų darbų kopijos, originalūs tapybos darbai – nedideli ir nebūtinai to meto didžiųjų Kauno žvaigždžių sukurti. Norėčiau atkreipti dėmesį, kad iš 19 darbų net 3 sukurti moterų – niekaip negalėtum Vaižganto pavadinti feministu, tačiau tai statistškai geresnis vyrų ir moterų procentas nei Tarpukario periodą reprezentuojančiose Nacionalinės galerijos salėse.

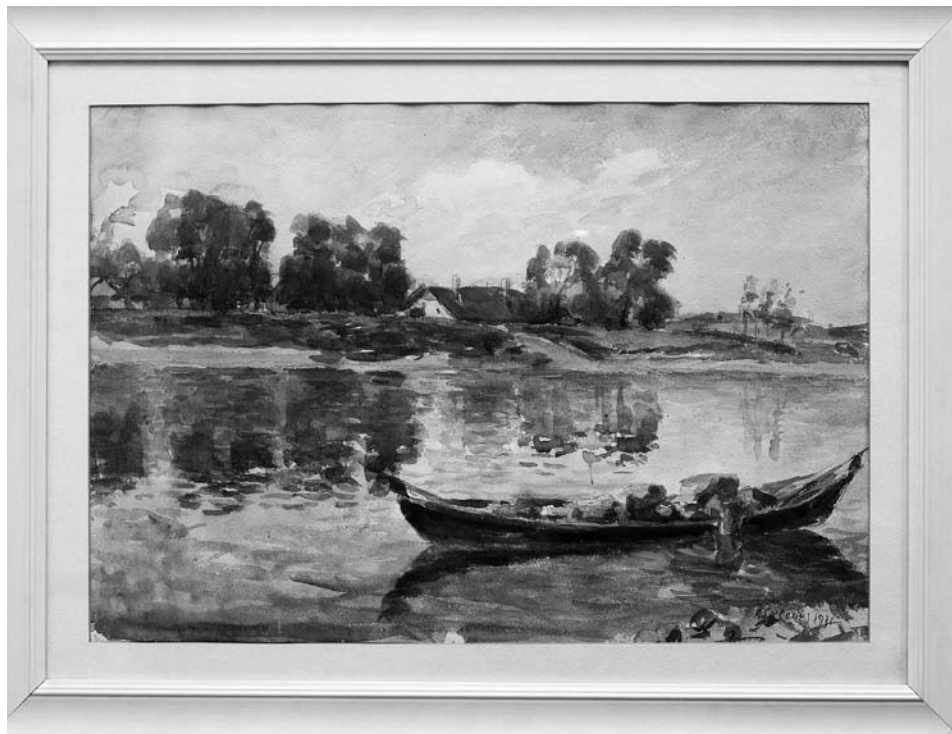
Nors lankytojų tarpe didžiausias muziejaus hitas – prabangūs, Paryžiuje dovanų gauti ir rūpestingai nuokandžių saugoti kailiniai, tačiau muziejuje iš apčiuopiamų objektų būtent Vaižganto „*chef d'oeuvre*ų“ rinkinys yra autentiškoji dalis, papasakojanti apie šeimininką daugiausiai. Sprendžiant iš laiškų, ir pats Tumas mėgo apie juos pakalbėti.

1928 m. pavasaris. Vaižgantas siunčia Petru Klimui vieno savo kambario fotografiją su priedu: „Dabar aš čia gyvenu. Išgrūdau studentus iš didžiojo šviesiojo kambario į manąjį šiaurinį ir pats čia labai patogiai ir simpatiškausiai išitaisiau! Iš vieno pasidariau keturius: kabinetą, biblioteką, gulimąjį ir svečių kambarį. Gulimasis, antai už žydrų širmų, anot Čiurlionienės – nekaltybės; svečiams otomana, rašyti – biuras. Langus užtiesiau geltonai. Pasikabinau keliolika gerų paveikslų: Rubenso – Prikryžiuotąjį, ispano šv. Pranciškų Asizietį, flamando – Janą Komenskį, Tado Daugirdo autoportretą, K. Sklėriaus mano portretą, dvi Čiurlionies reprodukcijas, du K. Šimonies originalu, Matejkos Žalgirio mūšį, Lietuvos Vytį. Galite man pavydėti – autoriškai – meniškai – pilietiškai – kunigiškai“. Negaliu pavydėti tokios sudėtingos savireprezentacijos: būti ir menišku originalu, ir pilietišku žmogumi, ir kunigu. Ar tai apskritai suderinama? Sunkiai, tai rodo ir kolekcijos margumas.

Savotiško margumo galima išvelgti ir rašytuose kritikos straipsniuose. Štai rašydamas apie pirmąją Lietuvos dailės parodą Vilniuje, jis labiausiai džiaugiasi gamta: „Bet niekas dar nepaminėjo ypatingiausios parodos lietuviškumo žymės – padarumo. Taip, tokios „padorios“ parodos neesmi matęs: nė kokių sensacijinių dalykų, tampančių nervus, nė vieno pliko kūno, nes visa paroda – tai gamta, gamta ir gamta“. Tačiau kitame tekste jau teigia, kad gamtos neužtenka: „Menkai teišsilavinę dailės dalykuose žmonės, lankydami paveikslų parodas, ieško pigių ir lengvų išpūdžių. Jei paveikslas akį veria savo varsomis, jei jis tikrai nukopijuotas iš gamtos, kurią visi gerai pažįstame, tai jisai gražus, geras ir giriamas“, ir moko, kad „šių dienų veikianti ant proto, ne

ant nervų; žiūrint reikia galvoti, o ne gėrieties“. Vienur rašo, kad esame jauni, todėl geresni nei Europa, į kurią ir neverta žvalgytis, kitur atsidūsta, kad atotrūkyje nuo Europos žiūrovai neišmano, kas naujo menuose vyksta ir „apyšturkščiau žievę nuo lietuvio nugrandęs, randi – europietį“. Atrodo, kad Tumas su Vaižgantu tvirtai su-

Tik įėjus į butą iš kambario priešais į jus išžiūrės neįprasta Madona su kūdikiu. Ši paveikslą Tumas 1932 m. pamatė reprodukuotą *Naujojoje Romuvoje* ir, susižavėjęs „kompozicija iš bizantikos ir modernizmo“, nusipirko. Pamačius šį darbą, man galvoje iškart suskambo Lanos Del Rey daina „Big Eyes“, dedikuota tapytojai Margaret Keane (1927–2022), kurios paveiksluose dažniausiai buvo vaizdujami vaikai didelėmis, labai didelėmis akimis. Ši madona sukurta taip pat moters. Halina Naruševičiūtė-Žmuidzinienė (1906–1989) Kauno meno mokykloje studijavo tapybą, 1932 m. Kaune surengė personalinę parodą. Karo metais emigravo į Vakarų, apsigyveno Kanadoje, kur kūrė ir dalyvavo parodose. Iš nuotraukos į mus žiūri labai graži stilinga moteris, tačiau daugiau informacijos apie ją ir jos kūrybą man užtikti nepavyko. Kita graži, tiksliau, „labai graži ir meili, nors neriebi, moteriškė“ – Barbora Didžiokienė (Varvara Gorochova, 1896–1976) yra tapiusi Vaižganto su taksu portretą, o kaip namuose atsidūrė jos „Teatro lėlės“ (1923) – nežinia. Taip

Kajetonas Sklėrius. Laivelis upėje. 1931. Popierius, akvarelė. 54 × 71. Maironio lietuvių literatūros muziejus

tarė dėl to, kad estetika yra persipynusi su etika, dailė turi mokyti, auginti savo žiūrovą, o lietuvių dailei pagidautina dar ir skleisti lietuviškumą. Tačiau kitaip nei kitas menu domėjęsis kunigas Adomas Jakštas, Vaižgantas nebuvo išsakmus. Mielai girdavo už tai, ką rasdavo teigiamo ir nutylėdavo tai, kas nepatiko arba buvo nesuprantama. Neradau nė vieno teksto, kuriame jis būtų baręs kokį menininką. Politikai, institucijos, socialinės negerovės gaudavo pylos atsakančiai, o menininkus jis arba gynė nuo kritikos, arba tiesiog nutylėdavo. Žinodamas, kad jiems ir taip nelengva, vadino juos dailės kunigaikščiais, parodų karaliais ir gyrė kaip mokėjo, jei tik galėjo. Tuo metu tai buvo ne tokia ir bloga strategija.

CHEF D'OEUVRE'Ų RINKINYS

Kolekciją sudaro tiek paveikslų namuose mėgstančio turėti Tumo įsigyti darbai, tiek apie meną kartais rašiusiam Vaižgantui dėkingų menininkų padovanoti paveikslai.

pat neaiški ir Sofijos Romerienės (Zofia Romerowa, 1885–1972) „Dviejų bobučių“ (1927) atsiradimo namuose aplinkybės, o dviejų ketvirtosios menininkės – Aldonos Didžiulytės-Kazanavičienės (1888–1968) – peizažų apskritai nelikę.

Tumas rašo įsimylėjęs iš Kajetono Sklėriaus (1876–1932) našlės už vyro palaidojimą gautą akvarelę „Laivelis upėje“ (1931), vaizduojančią „šlapia ir perregimą vandenį“. Svetainėje pakabintas jau beveik visiškai išblukęs, taip pat akvarele Sklėriaus tapytas Vaižganto portretas. Kraštiečio kūrybą Tumas vertino, tvirtai palaikė jį ir intrigų sukuriuose Meno mokykloje. Ten pat svetainėje kabo ir iš parodos pirktas Eugenijaus Kulviečio naturmortas, „neapsakomai „gyvas“ arbatos servizas“, kuriame man labiausiai „gyvas“ pasirodė lyg tuoj iš paveikslu žemėn nukrisiantis arbatos puodelis. Smalsu, kodėl Tumas nusprendė įsigyti šį darbą – nėra jame nei gamtos, nei pasakojimo, gal tiesiog – valgomajam papuošti? Nežinia kaip rinkinyje atsidūrė vienas keičiausių kolekcijos paveikslų – Kazio Šimonio „Kauksmas“ (1928). Kadangi Vaižgantas Šimonio kūrybą labai

vertino ir tekstuose jo darbus gretino su Čiurlionio paveikslais, tikiu, kad sujaudintas menininkas galėjo darbą padovanoti. Bet koks tai paveikslas! Vaizduojama stilizuoto kaukiančio vilko galva: stačios ausys, vešlūs antakiai, o išžiotuose nasruose – dideli žmogaus dan-

socrealizmo fone, kaip sakė beveik prieš 20 metų Kaune surengtos jo parodos pavadinimas. Sudėtingos biografijos įdomus menininkas, apmaudžiai pamirštas, nors ir gyvenimo metu nebuvo žvaigždė. Jo pastele sukurtas Nukryžiuotąjį vaizduojantis paveikslas – dramatiškas

Barbora Didžiokienė (Varvara Gorochova). Teatro lėlės. 1923. Drobė, aliejus. 48 × 63. Maironio lietuvių literatūros muziejus

tys su dvejomis iltimis šonuose. Iš tų nasrų ritmiškai sukdamosis sklinda permatomos juostos – garso bangos, o tolumoje matosi Gedimino pilies bokšto siluetas. Savo metu paveikslas, matyt, atliko patriotinio lozungo funkciją. Šiandien, pakeitus spalvas, puikiai tiktų reklamuoti kokiam nors techno vakarėliui. Ne, man patinka tikrai ne visi Tumo turėti paveikslai. Tiesą pasakius, labai patiko tik vienas iš jų, Balio Macutkevičiaus Nukryžiuotasis.

Minėdamas Balį Macutkevičių (1905–1964) Tumas skliaustuose pažymi – vilnietis. Vytauto Kairiūkščio mokinys! Modernistas-simbolistas, arba modernistas

ir paslaptingas. Elgreikiškai banguojančio silueto, išilginta nukryžiuoto Kristaus figūra patraukta į šoną, centrą paliekant įtampos pilnai tylai. Aiškiai matome prie masyvaus kryžiaus prikalta vieną ranką, likęs kūnas svyra žemyn, tarsi laikytusi tik tame viename taške. Dar daugiau nujaučiamo skausmo ir įtampos. Bet dar įdomiau darosi ant šalimais stovinčio Vaižganto darbo stalo pamačius nedidelę senovinę medinę Nukryžiuotojo statulėlę. Masyvus barokiškai išraižytas kryžius ir prie jo prikalto žmogaus figūra. Viena jos ranka nulūžusi. Ta pati, dešinioji. Ar menininkas-modernistas lankėsi Vaižganto namuose, pamatė ant stalo Nukryžiuotąjį be vienos rankos ir jo įkvėptas sukūrė paveikslą, ar tai tėra keistas sutapimas – nežinia.

Ši intriga ir taip dramatiškam paveikslui suteikia dar daugiau įtampos ir intrigos. Vėlgi nežinome, ar darbas gautas dovanų, ar įsigytas, tačiau jis vienintelis kolekcijoje apima savyje tiek „meniška“, tiek ir „kunigiška“. Taip pat jis stipriai iškrenta iš gerokai tradiciškesnio ir neutraliesnio Vaižganto turimų paveikslų konteksto. Jis tvirtina, kad nors Vaižgantas apie tai ir nerašė, vis dėlto Juozas Tumas gebėjo vertinti ir modernistinės raiškos darbus. Taip jis vėl sujaukia išsivaizdavimą apie Juozą Tumą-Vaižgantą ir jo kolekcijas. Man atrodo, pastarasis tuo būtų labai patenkintas. ❧

Antanas Kazakauskas. [Koliažas Romano Ciešlewicziaus „Horoskopo“ ir žurnalo *Mūsų gamta* temomis]. XX a. septintas dešimtmetis. Fotopopierius, koliažas, cinkografija. 29 × 35. Autoriaus šeimos nuosavybė

Kas griaua imperijas?

Pamokslas Vilniaus Bernardinų bažnyčioje per Antano Terlecko laidotuvių mišias 2023 m. vasario 18 d.

JULIUS SASNAUSKAS OFM

Daug kas galėtų pasakyti, kad Antanas Terleckas buvo vadas. Tikrų tikriausias vadas: drąsus, išmintingas, įkvepiantis, pilnas talentų ir idėjų. Kažkas iš bendražygių anais laikais, gal kiek pavydėdamas, jį taip ir vadindavo – *vadas*. Bet vadų niekada netrūksta. Ir tada juos Lietuvoje matėme, girdėjome, liaupsinome, iškeltus į nepasiekiamas aukštybes. O Antanas vis ant žemės ir visur – labai žmogiškas. Aišku, tas žodis nuvalkiotas, bet jo reikia, nes kitaip nesuprasi, kaip šešiolikos metų paaugliai galėjo draugauti su garsiu disidentu, vyresniu trisdešimčia metų.

Prisimenu, atvažiuoja svečių iš Maskvos ar šiaip kokia svarbi proga, mes lydime Antaną į kirpyklą Gedimino prospekte. Apsivilkęs prašmatnų žieminių palta su bebro apykakle. Išeina iš kirpyklos dailiai apkirptas ir nuskustas, visas kvepiantis, elegantiškas, tarsis ministras. Bet išbūna jis toks tik akimirka, o paskui vėl viskas kaip anksčiau: paleidžia anekdotą, išbaramus dėl rūkymo, pavaro ant *Kronikos* ir kunigų, kad jie bailiai. Labai greitai ir lengvai ėmiau į jį kreiptis *tu*. Galima ginčytis, juokauti, taisyti jo rašinius, nors tau tik šešiolika. Ir taip būdavo nuolat. Beje, labai gaila ano istorinio palto su bebro apykakle. Per paskutinę Antano odisėją, kai jį etapais vežė iš Vilniaus į lagerį, kažkuriame Rusijos kalėjime kriminaliniai kaliniai iš jo tą palta atėmė ir suplėšę sudegino, kad išsivirtų čefyro, juodos kaip smala

arbatos. Tokie buvo kalėjimo papročiai. Mainais į puikų palta jam davė nudrengtą fufaikę. Pats visa tai pasakojo, o gal aprašė laiške. Manau, kad jis netylėjo ir tada, kai palta degino. Kiekvienam jis drėbdavo viską, ką galvoja. Dar turėjo kažkokią nuojautą ar uoslę, ypač ten, kur buvo isipynusi klasta, apgaulė, niekšybė. Pavyzdžiui, be jokių archyvų užuodė, kad keturi komunarai buvo suimti ir sušaudyti Kremliaus pageidavimu, kad tautininkų režimas buvo parankus Stalinui. Arba dėl Molotovo ir Ribbentropo pakto slaptųjų protokolų reikšmės. Kartojo ir kartojo, kad svaresnio argumento savo laisvės ir nepriklausomybės byloje mes neturime. Kad Rusija yra imperialistinė valstybė, o tarybų valdžia tarnauja tam imperializmui, jis rado įrodymų ne kur kitur, o komunistų veikėjo Kapsuko raštuose. Kas dar Lietuvoje be Terlecko yra išstudijavęs visus dešimt Kapsuko raštų tomų? Arba kelias mišiolio dydžio knygas su Lietuvos komunistų partijos atsišaukimais, iš kurių jam buvo aišku, kad ta partija visada vykdė nusikalstamą politiką. Pagaliau jo nuojauta prasidėjus Sąjūdžiui, kad būtina be jokių užuolankų reikalauti svetimos kariuomenės išvedimo. Tada būta visokių pasiūlymų. Maskvos ranką jis užuosdavo. Kapsuko raštai ir LKP atsišaukimai nenuėjo veltui.

Kategoriškas, nepalenkiamas, bet prajuokinti galėjo net rüstų kalėjimo personalą. Atveda jį į KGB izoliatorių,

jis žiūri, kad ten dirba tas pats prižiūrėtojas, kaip prieš dvidešimt metų. Antanas: „Stiopa, tu vėl čia stovi!“ Stiopa juokiasi: „O tu, Terleckai, vėl sėdi!“ Kiek šmaikščių pravardžių jis yra išdalijęs aplinkiniams: Medinė višta, Paršaitis, Cirkininkas, Oblomovas, Manilovas. Mane vadino Stumtraukiu, atseit, reikia nuolat stumti arba traukti, kad kas nors išeitų. Gal tik Vladas Šakalys turėjo panašų humoro jausmą. Ir tai buvo taip pat ginklas. Šiandien humoras yra galingas ukrainiečių ginklas. Antai girdėjau apie kavos pakuotes, išlikusias per raketų apšaudymus, su užrašu „Draši kava“. Tualetinio popieriaus ritinėlis su Putino portretų galerija. Aišku, ne kiekvienas ištvėrdavo Antano humorą ir atvirumą. Bet jis išpeikia, išvadina skambiais vardais ir čia pat rodo tau pasitikėjimą. Kartą kažkur važiuom kartu, ir aš pamiršau ar pamečiau traukinio bilieta. Tai jis sako: „Jau geriau būtum pamiršęs galvą, nes ji vis tiek tau nereikalinga“. Juokiamės abu. Žinau, kad jis draugas. Jis irgi žino.

Prisipažindavo klydęs. Pamėgink šiandien kokiam nors garsiam politikui pasakyti, kad jis yra apsirikęs, susimovęs. Antanui galėjai pasakyti. Niekada nevaicino neklystančio ar bebaimio didvyrio. Bijojau kalėjimo, naujų lagerių, bet noras pasakyti tiesą ir duoti į skudurus tarybų valdžiai buvo didesnis. Ir duodavo. Garsi, jo paties cituota, vieno KGB pulkininko pastaba tardymo metu: „Jums pavyko dviese ar trise sudaryti išpūdį, jog Lietuvoje veikia stiprus pogrindis“.

Neseniai žiūrėjau vėl Sąjūdžio steigiamojo suvažiavimo kroniką. Taip, kaip ten iš tribūnos kalbėjo Antanas Terleckas, kalba patys didžiausi politikai. Laisvės lyga buvo genialus jo sumanymas. Ir 45 pabaltijiečių memorandumas. Ir mitingas prie Adomo Mickevičiaus paminklo. Aukščiausios prabos politinė veikla. Bet profesionaliu politiku jis taip ir netapo. Vadin-

tas politikuoju iš gatvės. Stovi prie centrinio knygyno ir siūlo praeiviams pirkti savo brošiūras.

Kai rusų laikais buvau kariuomenėje, Tichvino mieste Leningrado srity, gaunu Antano siuntinį. Mus veždavo dirbti į statybas provincijoje, taigi į vieno kaimelio pašto skyrių ateina siuntinys su užrašu „iki pareikalavimo“. Į storą rudą popierių suvyniota lašinių paltis. Pasirodo, Antanas vizitavo kažkokį kunigą Aukštaitijoje ir tuos lašinius nusavino. Patriotiniais ar humanitariniais sumetimais. Iš klebonijos su lašiniaus tiesiai į paštą. Žodžiu, visa laimė, kad Antanas Terleckas netapo profesionaliu politiku. Profesionalus politikas nebūtų taip elgęsis. Ir ta didžioji, genialioji jo politinė veikla ėjo iš kažkokio kito pašaukimo.

Rytoj, sekmadienį, per mišių liturgiją bus skaitoma Kalno pamokslo ištrauka. Sunku sugalvoti ką nors labiau netinkama šiuo metu: „Mylėkite savo priešus, melskitės už savo persekiotojus“. Ir jei kas užgavo tave per dešinę skruostą, privalai atsukti jam ir kairįjį. Bjauraus grobiškiško karo kontekste raginimas mylėti priešus skamba absurdiškai. Geriausiu atveju galima tik atsidusti: štai metas ir aplinkybės, kai evangelinė etika suspenduojama. Ji ims galioti kitą kartą. Toks būtų sekmadienio pamokslas. Bet kai dabar prisimenu Antaną, absurdo toje ištraukoje tarsi nelieka. Ir minties, kad reikia atmesti, nesiklausyti, nes tų žodžių šiuo metu neįmanoma laikytis. Nesakau, kad atsiranda papildoma galimybė agituoti už meilę priešams. Tegul ir toliau čia galioja patarimas patylėti. Tačiau ta tylą jau kita. Su slaptu atsakymu.

Prieš porą metų su Andriumi Tučkumi lankėm Antaną globos namuose Valakampiuose. Išėjo ilgas ir ypatingas susitikimas. Buvo jau šilta, graži pavasario diena, pamažu išsivedėme Antaną į lauką, susėdome po pušelėmis palei tvorą, panašiai kaip ten, Terleckų namuose Nemenčinės plente, kur kitados susitikome, kur tiek visko būta per daugybę metų. Antano jau nelabai domino lietuviškos aktualijos,

todėl leidomės į prisiminimus. Kratos, tardymai, areštas Šv. Ignoto bažnyčioje. Paskui iš vienos kameros į kitą. Sakau jam, kaip nustačiau, kurioje kameroje jis sėdi. Ir kaip girdėdavau jį uždainuojant kalėjimo koridoriuje ar pasivaikščiojimų kiemelyje. „Oi litas, litas, litas! Be lito kvailas tu. Pasaulis pastatytas ant lito pamatų.“ Čia, aišku, iš vaikystės, iš gimtojo Krivasalio, mažžemių gyvenimo tikrovė. Tetulė

žadėjusi jam pusę karvės, jeigu eitų į kunigus. O Antanas vis neužmiršta, kokie žmoniški buvo kalėjimo prižiūrėtojai. Kelių jų ir vardus po keturiasdešimties metų prisimena. Senė felčerė elgėsi bjauriai, o prižiūrėtojai nekankino, nesityčiojo, išskyrus gal vieną, kuris liepdavo lipant laiptais į tardymą laikyti rankas už nugaros. Man primena: „Ir tavęs nemušė, neuždare į karcerį, kai šaukei tą rytą prie mano

Antanas Terleckas. Apie 1989. Vytauto Gužausko nuotrauka

kameros durų. Tik raportą parašė kalėjimo viršininkui“. Sakau, kad buvau pasiruošęs, susivilkęs kelis megztnius, jeigu imtų daužyti. Ir pasirinkau tą pamainą, kuri atrodė padoriausia. Ta pati pamaina buvo, kai jį vakare išgabeno etapais į lagerį. Sutiko perduoti jam maisto, nors instrukcijos tai draudė. Pasakoju, kad pats seniausias iš prižiūrėtojų, vardu Iljuša, prieš išvežant į tremtį atidavė man savo pusryčius, porą virtų kiaušinių su duona. Leisdavo melstis, normaliai, atsiklauptus ant kelių. O Antanas apsisukęs vėl kartoja, kokie žmoniški pasitaikė mums prižiūrėtojai. Per pasimatymus su artimaisiais nesikabinėjo, nevertė kalbėti rusiškai, leido parsinešti į kamerą papildomą maisto daavinį. Aš giriuosi, kad imdavau iš kalėjimo bibliotekos tiek knygų, kiek norėjau.

Paskui Antanas staiga ima pasakoti apie vieną garsų KGB operatyvinio skyriaus pulkininką, kuris daug metų buvo priskirtas sekti ir kontroliuoti visus disidentus ir jų artimuosius. Važinėdavo į lagerius ar tremties vietas,

gašdindavo, šantažuodavo, mėgindavo verbuoti. Iš tiesų odiozinė figūra. Apie 1975 m. jo šeimoje buvo įvykusi tragedija – nusižudė jo sūnus, dar visai jaunas. Dalis žmonių, kuriuos tas pulkininkas engė, sakė, kad tai Dievo bausmė, atpildas už piktadarybes. Antanas šoko protestuoti. Girdi, vaikai negali būti atsakingi už tėvų nuodėmes. Ir negražu, nekrikščioniška džiūgauti dėl kito žmogaus nelaimės, net jeigu jis tavo priešas. Ir apskritai sakė nepripažįstąs Dievo, kuris veiktų tokiais metodais. Praėjus beveik pusšimčiui metų, Antanas ištraukė iš atminties tą šalutinę istoriją ir piktinosi, kad žmonės gali būti tokie negailestingi. Jo gyvenimas buvo pilnas drąsos ir šventos kovos už laisvę, nuostabių atsidavusių draugų, kino filmus primenančių nuotykių, o jis kalba ir kalba apie dalykus, kurie mažai ką turi bendra su jo gyvenimo tikslais, programa, idealais. Na, o šviesiai tiesiai sakant, kalba apie priešus. Jie buvo išlikę pirmoje atminties eilutėje. Gal ne meilės objektas, bet tai, ką matyti ir įvertinti labai svarbu.

Po to įsimintino susitikimo ir pokalbio dar kelis kartus lankėme Antaną Valakampiuose, bet jo atmintis jau tylėjo. Lyg viskas būtų buvę sakyta ir sudėliota jau galutinai ir be komentarų.

„Kas lieka iš mūsų, yra tik meilė“ – tai garsi poetinė (ir teologinė) formulė, užrašyta jau pagyvenusio britų poeto, besidairančio po Viduramžių katedrą. Niekada nė iš tolo neįtariau, kad tas sakinytis prilips prie Antano Terlecko istorijos.

„Iškovojo gerą kovą“, – čia jau labiau terleckiška apaštalo Paulius laiško citata. Man dar labai gražu ir brangu, kad ta kova iškovota silpno, riboto žmogaus, kuris nesyk pavargdavo, išsigąsdavo, apsirikdavo. Tokius žmones Jėzus Evangelijoje priskiria mažutėliams, patyrusiems dangaus karalystės paslaptis. Su visa vado išmintimi, drąsa ir nuovoka jis buvo mažasis. Ir ačiū Dievui. Tokie vadai mums labiau reikalingi nei spindintys aukštybėse. ❏

Antanas Terleckas Lietuvos laisvės lygos eisenoje. 1990. Vytauto Gužausko nuotrauka

Keli Vilniaus knygų mugės epizodai

JŪRATĖ ČERŠKUTĖ

2023 m. vasario 23 d. prasidėjusi 23-oji Vilniaus knygų mugė (ačiū pandemijai, kad vienų metų praradimas sulyginu kalendorinius metus su mugės amžiumi) šiemet asmeniškai išsi-slukuosniauvo šiais keliais skirtingais kadrtais, vis dar besiryškinančiais patirčių ekrane.

I. Pernai po pandeminės pertraukos vykusios Vilniaus knygų mugės pirmosios dienos, vasario 24 d., rytą visi atsibudome į naują realybę – Rusijos karą Ukrainoje. Tašyk mugė savaip padėjo išgyventi pirmąsias karo dienas, o per metus buvę įvairiausio plauko spėliojimai apie karo pabaigą virto pirmųjų karo metinių laukimu. Vasario 24-oji šiemet buvo penktadienis, antroji knygų mugės diena. Jos vakare mugės dalyviai dalijosi jaustu nerimu ir konstatavo, kad žmonių tądien buvo mažiau nei įprastai, ko gero, dėl tos pačios baimės. Bet štai, atėjo šeštadienis, ir viskas tradiciškai – kamštis į „Litexpo“, cituojant taksistą, „per pusę miesto“, sklandančios žinios apie vėluojančius renginių moderatorius ir dalyvius, apie nuo tilto per Nerį nešamas knygų dėžes. Per patį piką važiuodama priešinga kamščiui kryptimi į „Litexpo“ galvojau, kiek dar metų reikės, kad vadinamoji „butelio kakliuko“ situacija prie Lietuvos parodų ir kongresų centro pasikeistų? Apskritai, ar kas nors galvoja apie alternatyvų privažiavi-

ma, ar tik džiaugiasi išasfaltuotomis aikštelėmis?

II. Pasibaigus mugei paskelbta statistika liudija, kad jeigu pernai mugėje per visas keturias dienas apsilankė daugiau nei 33 000 žmonių, tai šiemet – 52 700. Tiek, kiek paaugta nuo pernai, tiek pritrūkta iki 2020 m. rekordo – 72 900 lankytojų. Kaip dalyvė šeštadienio „pirtelės pojūtį“ 5 „Litexpo“ salėje ir kamščius ant laiptų leidžiantis iš renginių salių galiu tikrai paliudyti. Kita vertus, ne kartą girdėjau sakant, kad mugė rekordinė, pardavimų prasme.

III. Keletas burbesių. a) Renginių persidengimai ir sutampančios auditorijos: Vilniaus skaitymai ir ukrainiečių poezija; Olgos Tokarczuk *Jokūbo knygos* ir Leonido Donskio *Man skauda*; Stasio Eidrigevičiaus eseistikos ir knygos apie Ireną Veisaitę pristatymai – šie renginiai vyko tą pačią valandą, o jų ta pati auditorija bandė tą valandą beviltingai nepersiplėsti į dvi dalis, o pasirinkti. Kultūrinių renginių programoje visada būdavo dublių, bet šiemet, su kuo tik nekalbėta, daugiau nei įprastai. b) Oro trūkumo salėse ir neveikiančių kondicionierių šiemet, regis, irgi buvo gausiau. (Technikai po septynių vakare telefono nebekelia – tą įsidėmėjau ateičiai.) c) Dingusi prancūziška kepyklėlė Vaikų salėje – kaip gera ten buvo pasislėpti ir nuo-

dėmingai sukirsti kišą ar kruasaną. d) Salėse 5.2 ir 5.3 pastatytos sofas (su etiketėmis!). Apie knygų mugėje buvusius krėslus, kėdes ir fotelius ir jų nekomfortus galėčiau jau net atskirą traktatą parašyti, bet ar kas pagalvoja, kaip nepatogu dalyvėms ant jų sėdėti (nebent pasirenki įkristi, sukristi, išdribti, etc. – ir tada jau nieko nebepasakyti, netgi nebedalyvauti).

IV. Keletas džiugesių. a) Jurgos Ivanauskaitės premija Akvilinai Cicėnaitėi už romaną *Anglų kalbos žodynas* (Alma littera, 2022, 320 p.) – mano manymu, geriausią 2022 m. lietuvišką romaną. Laurų vertę paliudija atsiumant premiją pasakyta laureatės kalba „Kito pasaulio ilgesys“. b) Vėl greta įsikūrę leidyklų *Lapas* ir *Aukso žuvis* stendai. Nors pastarąjį per visą mugę blokavo vienos knygos – Dovydo Pancerovo ir Birutės Davidonytės *Pranešėjas ir Prezidentas* (Laisvės TV, 2023, 295 p.) – pirkėjų eilė. c) *15min.lt* specialiai knygų mugei išleistas nemokamas žurnalas apie knygas *Penkiolika* – 114 puslapių tik apie literatūrą, pokalbiai su rašytojais, rekomendaciniai sąrašai, kryžiažodis ir horoskopas. d) Visi mieli ir pasiilgti veidai, su kuriais dažniausiai it užburtai bendraujama tik per knygų mugę, keistais priešokiais, kurie būna ne tik ekspresyviausi, bet neretai ir egzistenciškai atviriausi. e) Karolinos Jakaitės parengta knyga *Antanas Kazakauskas (1937–2019): viskas užprogramuota* (Vilniaus grafikos meno centras, 2022, 272 p.). Autorė moka rašyti, o jos aistra, deranti su mokslininkės kruopštumu, pavydėtina. Pasakojimas apie paslaptišką Lietuvos grafino dizaino herojų užkabino iškart, kaip ir Tado Karpavičiaus sukurtas knygos dizainas, įvertintas Knygos meno konkurse.

V. Šiemet socialiniuose tinkluose, bent jau mano burbule, buvo mažiau skelbta asmenūkių iš „Litexpo“. Vietoj jų dominavo skulptūrinės knygų kaugių nuotraukos. Jose knygos tvarkingai patogiam autorių ir pavadinimų perskaitymui buvo suguldytos nuga-

rėlėmis prieš objektyvą (tiesa, būta ir priešingą veiksmą fiksavusių) ir palydėtos frazių „žadėjau nieko nepirkti“, „žadėjau nekelti feisbukui“, „dar kelių nenusipirkau“, „kaip dabar sutalpinėti“ ir pan. Žinoma, buvo ir tokių, kurie savo postais pranešė, kad jau tikrai nefotografuos knygų mugėje išsigytųjų, ir apskritai niekaip nepasakos apie tradiciškai paskutinį vasario savaitgalį „Litexpo“ susirenkamą lentyną kita naujų leidinių.

Neslėpsiu, kad mintis nufotografuoti tą sofą kampa, į kurią kas vakarą (pažeisdama nuostatus) keturias dienas sąžiningai guldyčiau parsineštą, buvo kilusi, bet štai ranka taip ir nepakilo. Ne tik dėl to unikalios tik kartą metuose patiriamos nuovargio, bet ir dėl to, kad gerokai įdomiau nefotografuoti, o aprašyti, ir ne tai, ką parsinešė, o tai, ką jau perskaitei besiruošiant pristatymams. Pastarieji, beje, gerąją prasme *priverčia* knygas perskaityti laiku ir vietoj. Taigi manąjį knygų bokštą, susiformavusį maždaug vasario pradžioje, sudaro:

Olga Tokarczuk, *Jokūbo knygos*, iš lenkų kalbos vertė Vyturys Jarutis, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2022, 792 p. Neabejotinai Tokarczuk *magnum opus*, nuo dabarties egocentrizmo ir fragmentiškumo išsiantis ir gaivinantis penkiasdešimtmetį aprėpiantis epas.

Georges Perec, *Žmogus, kuris miega*, iš prancūzų kalbos vertė Aušra Pokvetytė, Vilnius: Lapas, 2023, 112 p. Neatpažinau nė pusės intertekstų, užtat būsenas ir nuotaikas, nuovargį nuo gyvenimo – itin skaudžiai. Labai dabartiškas ir žaidybiškas tekstas, belieka pažiūrėti jo ekranizaciją.

Luigi Pirandello, *Vienas, nė vienas, ir šimtas tūkstančių*, iš italų kalbos vertė Goda Bulybenko, Vilnius: Lapas, 2022, 288 p. Kaip per pristatymą sakė vertėja – italų modernizmo klasika, asmeniškai išiminusi tapatybės klausimo neišsprendžiamumu ir painumo labirintais.

Annie Ernaux, *Ivykis*, iš prancūzų kalbos vertė Violeta Tauragienė, Vilnius: Baltos lankos, 2023, 96 p. Belaukiant Ernaux *Metų*, knyga, atskleidžianti rašytojos aborto istoriją 1963 m. Prancūzijoje. Skaudi, skaidri ir baisiai atvira.

Agnė Žagrakalytė, *Triukšmaujantys: katalikai*, Vilnius: Tyto alba, 2022, 319 p. Instrukcija, kaip parašyti istorinį romaną, faktų ir gandų kortelės, istorijų pakarpymai, kurie autorei pasirodė gražūs ir įdomūs. Žaismingiausias praėjusių metų lietuvių prozos tekstas, nenumanomai gilesnis ir junglesnis, nei gali pasirodyti iš paviršiaus ir fragmentų.

Bruno K. Öijer, *Sidabro juodumo*, iš švedų kalbos vertė Liana Ruokytė-Jonsson ir Gintaras Grajauskas, Vilnius: Apostrofa, 2023, 250 p. Poezija, kurios reikėjo, kad primintų, koks geras yra švedų poetas Bruno K. Öijeris, ir kokios skaudžiai talpios jo eilutės, primenančios, „kaip rimtai į viską žiūri diena / kaip ji sunkiai kaunasi už mus / visa kas atgrasu sulaiikydama atokiau / kaip gražina gyvybę nuotykiui“ (p. 195).

VI. Perkamiausia – pagal parduotą knygų skaičių, kiek viršijanti 3000 egzempliorių – mugės knyga tapo Pancerovo ir Davidonytės žurnalistinis tyrimas. Manąjį feisbuko burbulą ir po jį sklindančius knygų bokštus vienijo seniai laukta ir labai reikėta knyga – Wisławos Szymborskos *33 eilėraščiai* (iš lenkų kalbos vertė Tomas Venclova, Vilnius: Apostrofa, 2023, 140 p.). Knygą, pasirodantią poetės šimtmečio metais – Szymborska gimė 1923 m. liepos 2 d. – išleido *Apostrofa*, liepos 3 d. minėianti 20 metų nišinės ir preciziškos leidybinės veiklos. Paskutinį syk Szymborskos poezija atskira knyga buvo publikuota 1998 m. – *Baltų lankų* išleista *Poezijos rinktinė* jau buvo tapusi nebesurandamu raritetu. Kita matytas knygų stirtas vienijanti knyga – irgi ilgokai lauktas pirmasis

novelistės Danutės Kalinauskaitės romanas *Baltieji prieš juoduosius* (Vilnius: Tyto alba, 2023, 204 p.). Kantriai laukia, kol bus perskaitytas.

VII. Pirmosios dienos po mugės keistos – norisi skaityti viską vienu metu ir galiausiai neišsirenki nieko (nebent detektyvą, padedantį grįžti į kontūrą). Kai nuovargis atlėgs, žinau, kad skaitysiu ne tik Kalinauskaitę, bet ir Virginios Woolf *Bangas* (iš anglų kalbos vertė Emilija Ferdmanaitė, Vilnius: Vaga, 2022, 240 p.), Rachel Cusk *Tranzitą* (iš anglų kalbos vertė Viktorija Uzėlaitė, Vilnius: Tyto alba, 2023, 211 p.), Danielos Hodrovos *Abiem pavidalais* (iš čekų kalbos vertė Kristė Karvelytė, Vilnius: Hubris, 2023, 184 p.), Tomo Wolfe'o *Nuo Bauhauzo iki mūsų* (iš anglų kalbos vertė Marius Burokas, Vilnius: Lapas, 2023, 160 p.).

VIII. Šiomet baigiantis mugei nebuvo paskelbta kitų metų tema. Gal ir gerai, nes juk visi ir taip žinom, kas dabar svarbiausia. Tad mano eilutės laisvei lieka tos pačios nuo 2022 m. vasario 24 d. paryčių: Все буде Україна!

Užsklanda. Sutapimas ar puikus apskaičiavimas, kad pasibaigus Vilniaus knygų mugei, tą nuovargiu guldanti, bet tylą guodžianti sekmadienio vakarą LRT pradėjo rodyti Elenos Ferrantes Neapolio tetralogijos trečiąją sezoną, pagal romaną *Apie tuos, kurie pabėga, ir tuos, kurie lieka* (Ferrantes ekranizacija išskirtinai arti literatūrinio teksto). Jį pažiūrėjusi pamačiau, kad namų kino platformoje „Žmonės Cinema“ pagaliau galima pažiūrėti vieną gražiausių ir išsimintiniausių literatūrinių filmų – Sally Potter *Orlando* su nuostabiaja Tilda Swinton. Suveikia kaip galingiausias estetiškas *restart*.

Ribų tarp etninės ir šiuolaikinės kultūros nėra

INDRĖ URBELYTĘ IR ŽIVILĘ PAIPULAITĘ KALBINA
DEIMA ŽUKLYTĖ-GASPERAITIENĖ

Kazio Varnelio namuose-muziejuje iki 2023 m. balandžio 30 d. vyksta paroda „Etnografinis opartas: tekstilės tradicija“. Kiek gyvybinga ši tradicija, kaip galime ją pritaikyti šiuolaikinėje kultūroje ir kokią įtaką tekstilė turėjo Kazio Varnelio kūrybai kalbinamos parodos „Etnografinis opartas: tekstilės tradicija“ kuratorės: Kazio Varnelio namų-muziejaus menotyrininkė Indrė

Urbelytė ir Lietuvos nacionalinio muziejaus Etninės kultūros ir antropologijos rinkinių skyriaus vyresnioji muziejininkė Živilė Paipulaitė.

Parodą dedikavote Kazio Varnelio mamai, audėjai Teoflei Domarkaitei-Varnelienei, tačiau vis tik įdomu, kaip lietuvių tradicinius audinius nusprendė susieti būtent su opartu?

Živilė Paipulaitė: Idėjos užuomazga man kilo seniai. Į muziejaus tekstilės fondus kartas nuo karto ateina Dailės akademijos studentai. Kadangi reikia juos sudominti etnografinė tekstilė, iš pradžių juokais, pamačiusi eksponatą, kurio raštas turi optinį efektą, sakydavau – kuo jums ne opartas? Paskui pradėjau galvoti rimčiau: iš tikrųjų, kuo gi ne opartas? Ar apie etnografinę tekstilę būtina galvoti tik kaip apie būtini daiktą? Juk į muziejų patekę daiktai išeina iš savo konteksto, į juos galime žiūrėti įvairiais kampais. Taip kilo sumanymas parodyti etnografinę tekstilę tiesiog kaip meno kūrinį, lyg gobelena, be skirstymo į regionus, akcentuojant raštus, kurie turi opartui būdingas iliuzijas.

Galvojome, kurioje erdvėje galėtume parodyti tokią parodą. Etnografinės parodas paprastai rengiame Naujajame Arsenale, bet juk mūsų muziejus turi oparto meistro, dailininko Kazio

Parodos „Etnografinis opartas: tekstilės tradicija“ ekspozicijos fragmentai. Kazio Varnelio namai-muziejus. 2023. Silvestro Samsono nuotraukos

Varnelio namus-muziejų! Tad kodėl gi nesujungus šių dviejų pradų – profesionalaus ir etnografinio? Taip paroda pradėjo rutuliotis kiek kita linkme, buvo sugalvota jungti su pačiu Varneliu. Kadangi dailininko mama buvo audėja, ir jos 145 metų jubilėjus išpuolė pernai, 2022 m., parodą dedikavome Teofilei Domarkaitei-Varnelienei.

Kaip dažnai lietuvių liaudies tekstilėje aptinkami įvairūs iliuziniai elementai?

Živilė Paipulaitė: Esama tikrai nemažai judėjimo, gelmės, mirgėjimo iliuzijos. Apskritai lietuvių tekstilei geometriškumas labai būdingas, nors, aišku, buvo ir kitos mados, audžiamos gėlės, vazonai, briedžiai, drugeliai... Bet geometrija vis sugrįžta – mes, lietuviai, esam tokie abstraktūs, lakoniški, viena linija ar tašku pasakom viską. Taip atsiranda ir nemažai optinių iliuzijų, kadangi toks raštas dėliojamas

Kokiais kriterijais vadovaudamosi iš fonduose saugomos eksponatų gausos atrinkote parodoje rodokus eksponatus? Galbūt bandėte ieškoti skirtingų optinių iliuzijų, skirtingo tipo raštų?

Živilė Paipulaitė: Eksponatus atsirinkome kartu su parodos architektė Ieva Cicėnaite. Atranka vyko keliais etapais. Pačioje pradžioje išėmiau kokius 200 daiktų, kurie turi tą optinę iliuziją – Indrė neleis pameluoti, koridoriai buvo pilni įvairiausių daiktų. Atranka buvo ilga ir sunki, bent jau man, ypač fizine prasme. Ieva kartu su Indre juos apžiūrėjo, nusprendė atsisakyti baltųjų audinių: rankšluosčių, paklodžių, staltiesių, kuriuose raštai ne taip ryškiai matomi. Juk sumanėme audinius pristatyti kaip dailės kūrinį, o dailės parodose svarbu sukurti vientisą erdvę, net jeigu visi daiktai skirtingi.

Indrė Urbelytė: Mūsų su Ieva pagrindinis uždavinys buvo valdyti Ži-

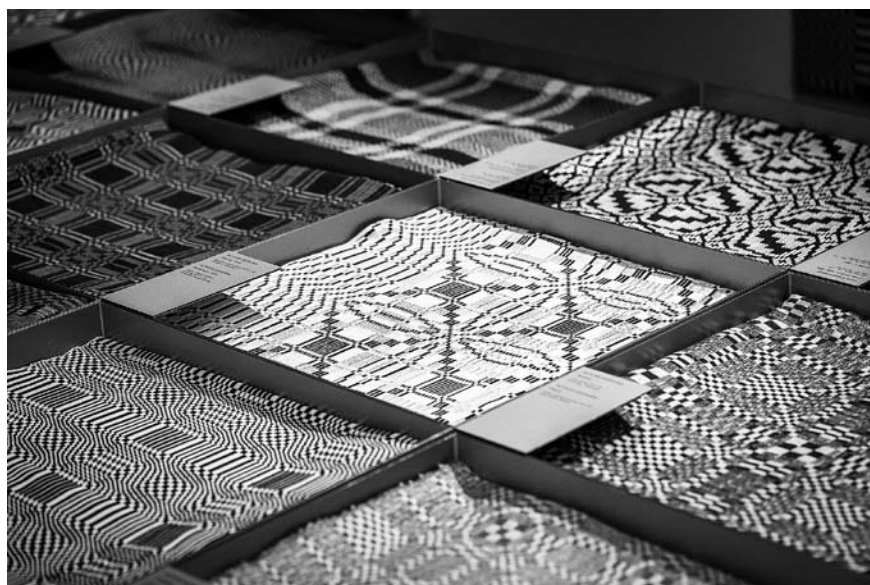
kurie darbai tarpusavyje geriausiai dera, siekėm atskleisti tiek raštų, tiek spalvinę įvairovę. Pirmasis kambarys užsipildė ryškiais audiniais, kurie lyg Varnelio aštunto dešimtmečio tapyba; antrasis – juodai baltais, kuriuose ryškiausiai matosi optinio meno apraiškos, jie lyg klasikinis optinis menas. Į horizontaliai išeksponuotą „tinkliuką“ dėjome viską, kas galėjo papildyti ant sienų eksponuojamas drobes. Atsirinkome ir sidabru žvilgančią pagrabinę lovatiesę, subtilią staltiesę, ir parodos plakate mirgančią gūnelę. Pabaigoje sugretinome ryškiaspalvius audinius ir šiuolaikinius menininkus. Taigi pagrindinis atrankos kriterijus buvo vizualumas.

Kalbėdamas akcentuojate audinių meninę vertę – tokiu atveju, manau, svarbu aptarti jų autorystę. Dalies parodos eksponatų autorės nežinomos, tačiau nurodyta ir konkrečių pavardžių. Kas žinoma apie šias audėjas, galbūt galima išskirti ryškesnes amatininkes, o gal be vardų, daugiau apie jas nieko pasakyti negalime?

Živilė Paipulaitė: Paprastai etnografinės parodose visų pirma bandoma pasakoti aplinką ir kontekstą, kuriame dirbiniai atsirado. Taip darbai nuasmeninami, apibendrinami, generalizuojami. Tačiau šioje parodoje, jeigu žinome, pirmiausia nurodome autorių. Nors bandome daugiau sužinoti apie tuos žmones, deja, turime net mažai pavardžių – tik dalis jų išlikę inventarinėse knygose ar priėmimo aktuose. Daugiau informacijos apie šias moteris (dažniausiai, aišku, ausdavo moteris) praktiškai nėra: nebent, kad tai kažkieno močiutė, kažkieno mama.

Jeigu gerai supratau, paties Varnelio mamos darbų parodoje nėra?

Živilė Paipulaitė: Varnelio mamos darbų mes neturime. Tai buvo tiesiog dedikacija audėjai, kuri užaugino Varnelį savo darbų aplinkoje. Net ir kaimo aplinkoje, liaudies meno aplinkoje galima išauginti profesionalą. O iš profe-

iš didėjančių, mažėjančių linijų, langelių, rombelių. Ar tai buvo kuriama specialiai, ar taip gaudavosi – sunku pasakyti. Aišku, mes galim kalbėti tik apie XIX ir XX a. etnografinę tekstilę, nes senesnių išlikusių eksponatų neturime, negalime pasakyti, kaip seniai tai prasidėjo.

vilės meilę audiniams, norą išeksponuoti visko kuo daugiau. Audinių būtų pakakę užpildyti visus Istorijų namus, bet Varnelio muziejaus erdvė pakankamai ribota, ten turėjome apie 100 kvadratinį metrų. Kai Ieva parengė vizualizaciją, kad viską skirstysime į tris kambarėlius, ėmėm dėlioti,

sionalų mokosi liaudies meistrai, taip sukasi amžinas ratas.

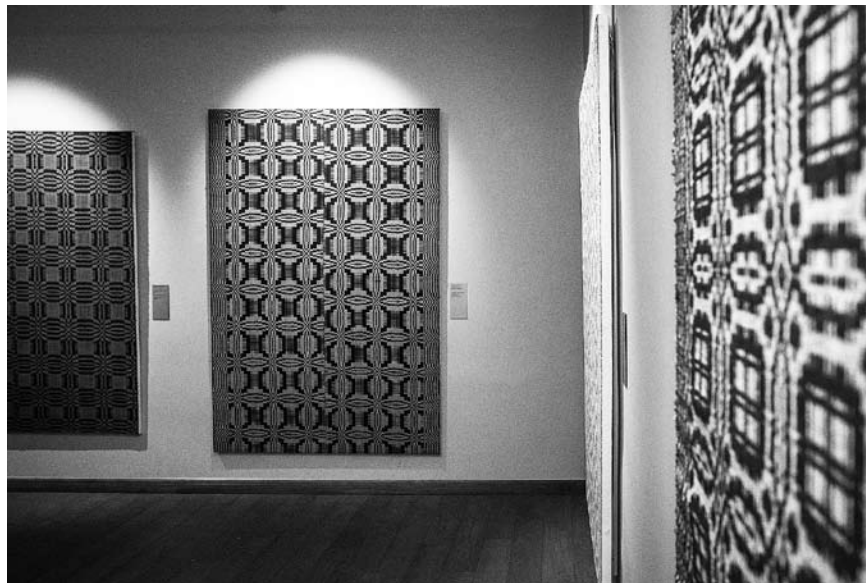
Dažnai esame linkę miesto kultūrą priešinti su kaimo kultūra, miestą laikyti modernumo, progreso lopšiu, o kaimui priskirti tokias savybes kaip susikaustymas, sąstingis, primityvumas. Man rodos, jūsų paroda gerai atskleidžia, kad, bent jau Lietuvoje, tai ne priešpriešos, o papildiniai – juk mūsų miesto kultūra tiesiogiai išaugo iš kaimo kultūros. Varnelis puikus to pavyzdys. Indrė, esi minėjusi, kad jo tėvas buvo ištapęs jų namų interjerą, gal galėtum praplėsti, kaip gimtoji Varnelio aplinka prisidėjo prie jo kaip profesionalaus dailininko braižo formavimosi? Koks buvo jo santykis su etnografinė tekstilė?

Indrė Urbelytė: Pats Varnelis visomet pabrėždavo, kad jam didelę įtaką padarė gimtieji namai. Muziejaus logotipas buvo paveikslas „Oho“, tapytas 1996 m. – jame Varnelis pavaizdavo savo tėvų namų stogą. Varnelis retai sakydavo, kas slepiasi už jo opartinių kompozicijų. Išsitarė tik keletą kartų: vieną kartą būtent apie namų stogą, kitą kartą apie trobos sąramas, suleistus rastus. Tėvas buvo liaudies skulptorius ir tapytojas, dažniausiai dirbdavo dievukus ar šventuosius paveikslus, kartais pasiimdavo sūnų į darbus. Jis užaugo stebuklingoje aplinkoje: pats Varnelis pasakojo, kad namai tėvo buvo ištapyti nuo grindų iki lubų, o juk tais laikais trobos geriausiu atveju buvo išbalinamos kalkėmis. Be to, jis užaugo namuose, kur buvo gerbiama knyga – tėvas vakarais skaitydavo Šv. Raštą. Na, ir žinoma, mamos raštai turėjo daryti didelę įtaką, Varnelio draugai yra minėję, kad jis perėmė mamos estetinį skonį. Beje, vėlesniau laikotarpyje savo paveikslus jis pasirašinėjo kaip Kazys Varnelis-Lituanus arba Kazys Varnelis-Vasiotas (Vasiotas yra piliakalnis jo gimtinėje). Akivaizdu, kad tėvas ir mama padarė stiprią įtaką jo raidai.

Kokią vietą lietuvių kaimo aplinkoje galėjo užimti tokia puošni tekstilė,

ar šie audiniai funkcionuodavo kaip kasdienio naudojimo daiktai, ar buvo labiau šventiniai, traukiami iš spintų prieš atvykstant svečiams?

Živilė Paipulaitė: Tekstilė yra trapi, neilgaamžė. Be to, muziejai renka gražiausius, išeiginius daiktus – kasdieniniai susinaudodavo ir į fondus retai patekdavo. Stalai baltom staltiesėm

užtiesiami, lovos gražiausiom lovatiesėm užklojamos buvo tik švenčių progomis. Aišku, tie, kurie turėjo didelius namus, mažai gyvenamas seklyčias, tai ir kasdieną galėjo laikyti paruoštus, išpuoštus kambarius. Viskas priklausė, kaip ir dabar, nuo žmogaus, nuo šeimininkės. Naminiai audiniai, kaip ir visi audiniai, gyvena su žmogumi kasdieną. Žmogus vos gimė, jau guli lopšy, apsuptas audinių, ir taip iki pat pagrabinės lovatiesės. Tekstilė lyg mūsų antra oda. Galbūt ją pastebim, o gal nepastebim, bet sąmoningai audinys, jo estetika veikia visus. Kai vaikštau po Varnelio muziejaus sales, mąstau, kai jis buvo vaikas ir dar galėjo po staklėmis stacijas stovėti, įvairiai besikryžiuojantys siūlai tikrai įsirėžė į jo sąmonę. Varnelio paveikslai – man tarsi pro padidinamąjį stiklą pavaizduoti audiniai.

Indrė Urbelytė: Kazio Varnelio sūnus prisiminė, kad kai buvo mažas, jų

namuose Čikagoje buvo labai į vieną iš parodoje esančių panaši lovatiesė, ji įsirėžė į jo vaikystės atsiminimus. Tai tų daiktų tikrai buvo Varnelio namuose ir vėliau, tik jie susidėvėjo, neišliko, nes buvo kasdien naudojami.

Audimas turi ne tik vizualinę, bet ir garsinę pusę. Indrė, veikiausiai tavo dėka paroda pasipildė kompozitoriaus

Mato Samulionio kūrinium, paremtu audimo staklių garsais. Tekstilė, regis, vis dar gali įkvėpti šiuolaikinius menininkus – prisiminkim kad ir menininkės Indrės Šerpytės darbus su baltiškėmis juostomis, taip pat pagrištus juostų ritmiką tyrinėjimu. Kokių dar galimybių slėpi šiuolaikinio meno ir etnografijos jungtyse?

Indrė Urbelytė: Matas Samulionis, Lietuvos muzikos ir teatro akademijos doktorantas, įrašinėjo staklių garsus ir verpimo ratelį. Buvo įdomu pasižiūrėti, ar tradicija vis dar gali būti gyvybinga – jeigu Varnelis galėjo įsikvėpti ar sąmoningai per save perleisti lietuvių tautinį paveldą, gal mes irgi galime ką nors su tuo padaryti? Taip pat buvo įdomu, ar įmanoma tekstilę ištransliuoti į kitą mediją. Muzika atėjo dėl jos svarbos Varneliui – jis vienas muzikaliausių lietuvių dailininkų po Čiurlionio. Audimas, kaip ir Varnelio

tapyba, turi labai aiškia ritmiką, vis pasikartojantį motyvą. Kaip galima žiūrėti į tekstilę ir ištransliuoti šį ritmą? Lyg pakišti audinį po patefonu ir jį išskaityti į kitą mediją. Su Matu kartu atėjome pas Živilę į tekstilės saugyklas, jis viską čiupinėjo, ir dar

žiūrėdamas ėmė girdėti muziką. Manau, kad potencialo etnografiniame mene slypi labai daug, tiesiog reikia mokėti jį savaip atrakinti, pasiimti kokį nors elementą. Varnelis yra geras įrodymas, kaip galima tautinį paveldą perleisti per šiuolaikybės prizmę ir sukurti totaliai modernų rezultata.

Živilė Paipulaitė: Reikia nebijoti atsiverti. Kartais patys sau užkertam kelią, nes galvojam, kad etninė kultūra – kažkas pasenusio, padėto į muziejaus lentyną. Bet ši kultūra yra mūsų pašamonė, pamatas, ji gyvena kartu, net jei to nežinom.

Indrė Urbelytė: Galbūt nenorim gręžtis į etninę kultūrą – tekstilę ar skulptūrą – dėl to, kaip ją dažniausiai rodo. Esame ištreniruoti, kad etninis menas būtinai turi būti visuma, lyg atkurta apdulkėjusi troba. Tačiau užtenka pasiimti vieną elementą, ar tai būtų tekstilės ritmika, ar grubus skulptūros drožimas, ir jį permąstyti. Mūsų paroda tokia ir yra – pasiimame

elementą, stengiamės jį rodyti šiuolaikiškai, atsisakyti standartinio žiūrėjimo į etnografiją, paskatinti kitus iš naujo pasižiūrėti į savo paveldą.

Živilė Paipulaitė: Manau, blogiausia, kas gali būti – mechaninis tradi-

cinio elemento perkėlimas į šiuolaikinį – tada gaunasi prastumas. O jeigu ateina žmogus atvira širdim, kaip Matas Samulionis, perleidžia per save – randa, kas jam pačiam gražu. Mes turime tekstilės atkūrimo dirbtuvę, kurioje moterys audžia senovinėmis staklėmis, verpia ratelį, ten jis įrašinėjo šiuos garsus. Kitas menininkas, Collinas Kluchmanas, atvyko iš Paryžiaus filmuoti audinių ir sukūrė filmą, kuriame gali įsivaizduoti ką nori – ir gyvatės odą, ir drugelio sparną. Tarp etninės ir šiuolaikinės kultūros nėra nubrėžtų ribų. Mes gyvename tame pačiame būvyje, tame pačiame pašamonės sraute, tik reikia nepabijoti paieškoti esmės savo kultūroje.

Tarpukariu liaudies menas buvo neatsiejamas nuo modernios šalies savireprezentacijos, tačiau, kaip pastebi jūsų parodą recenzavusi menotyrininkė Rasa Žukienė, kuri laiką po Nepriklausomybės atgavimo „tautodailė, ir jos tradicija lyg ir prarado aktualumą, nugrimzdo muziejų fondų tamsoje. Gal

buvo manoma, kad tautodailė nedera prie modernaus meno ir modernios šalies įvaizdžio“. Kaip manote, ar gali etnografinė tekstilė ir apskritai liaudies kultūra būti vėl aktuali Lietuvos reprezentacijai šiais laikais?

Indrė Urbelytė: Parodoje sakome, kad norime atsisakyti įprastinio skirstymo į profesionalų ir liaudies meną, sugretinti šias sritis, tai turbūt mūsų nuomonė kaip ir aiški. Lietuvą galima reprezentuoti labai įvairiai, tiek liaudies, tiek profesionalių menininkų darbais. Esminis klausimas – kaip.

Živilė Paipulaitė: Reikėtų prisiminti, kad nuo pat pirmos lietuvių dailės parodos, surengtos Vilniuje 1907 m., visada šalia profesionalių dailininkų buvo skirta erdvė ir lietuvių liaudies menui. Tuomet buvo kviečiami siųsti savo darbus audėjai, drožėjai, dabar sakytume, liaudies menininkai, savamoksliai. Nors savamokslis – sąlyginis terminas, nes, tarkime, išmokti austi – yra ką veikti! Pasaulinėse parodose taip pat buvo pristatomi liaudies meistrų darbai, jie kviešti per spaudą.

Tekstilė, kad ir liaudies, nėra uždara, kaip ir mes nesam uždari, negyvename saloje. Tekstilė – kaip pasaulinis vandenynas, mes iš jo pasirenkame, kas mums artima pagal charakterį, pagal savo grožio supratimą. XIX a. liaudies mene atsispindėjo ir profesionalių tekstilininkų, amatininkų įtaka. Turiu omenyje, kad tai, ką mes laikome lietuviška tekstile, nėra vien tik lietuviška, panašių raštų galim rasti nuo Pietų Amerikos iki Filipinų. Skirtumai detalėse. Taigi globalizacija nėra tik šiandienos reikalas, su pasauliu bendravome ir XIX a., ir XVIII a.

Indrė Urbelytė: Kiekvienas laikas turi savo iššūkius, kuriuos atliepia ir profesionalus, ir liaudies menas. Jeigu tarpukariu ar XX a. pradžioje mums reikėjo ieškoti tautinio identiteto, apsisibrėžti save kaip naciją – natūralu, kad tuomet gana stipriai rėmėmės į liaudies meną, dievdirbių, kryždirbystės tradicija. 90-aisiais jau buvo kitoks

poreikis – parodyti save kaip šiuolaikišką tautą. Šiandien turime kitokius iššūkius, kuriems amatininkystės ir liaudies meno kontekstas vėl aktualus kaip tvaresnio, lėtesnio, kokybiškesnio vartojimo pavyzdys. Pats susiverpiu siūlus, išsiaudžiu tekstilę, kuri man tarnauja 30 metų, kurią dar galiu kam nors atiduoti ar persiūti. Taip etninė kultūra gali tapti harmoningesnio santykio su savo aplinka pavyzdžiu šiuolaikiniam dizainui, padėti mokyti suvaldyti procesus, kurie aktualūs šiandienos klimato krizės akivaizdoje.

Živilė Paipulaitė: Gerai pastebėta, kad ir tarpukario tekstilė, ir visas liaudies menas buvo šiek tiek dirbtinas, nes reikėjo susikurti bendrą nacionalinę tapatybę. Buvo kuriamas naujas darinys, kuris ligi tol tradicijoje neegzistavo: viena dalis žemaitiška, kita aukš-

taitiška, trečia suvalkietiška. Buvo kuriama pagal to meto skonį ir madą.

Indrė Urbelytė: Gal dirbtinumas ir yra įdomioji dalis, jei dirbtinumą suprantame kaip savotišką takumą, tapatybės perkonstravimą be prievartos „iš aukščiau“. Nelabai tikiu autentišku būviu. Tradicijos gyvybingumas kyla tada, kai pats nori pertransliuoti, eksperimentuoti su įvairiais elementais ir artefaktais. Matyt, kiekvienas laikas jais žaidžia savaip.

Živilė Paipulaitė: Kalbame apie tą patį. Tarpukaris buvo laikas, kai reikėjo išsivaduoti iš Rusijos imperijos ir susikurti modernią valstybę. Šioje etnografinio oparto parodoje ištraukiame ir iki tarpukario austą tekstilę, ir tarpukario audinius, kurie jau paveikti tautinio pakilimo. Tautinio meno

kūrimas tuo metu buvo reikalingas, jis gražino ir iškėlė audimo amatą, kuris tuo metu jau nyko – industrinės revoliucijos padariniai jau buvo atėję ir į Lietuvą. Žemės ūkio rūmuose buvo kuriami kursai, įvairūs rateliai, leidžiami leidiniai, žmonės tikrai buvo labai tautiška, patriotiškai užangažuoti. Gal dėl to mes ir sovietmečiu išlikom. Tik, jeigu kalbam apie pačius dirbinius, jų estetinę pusę, vėliau, sovietmečiu, buvo daug dirbtinumo, niveliavimo. Mes turime daug įvairesnę tekstilę negu buvo tiražuojama sovietmečiu. Tas tiražavimas nuvertino patį liaudies meną ir suformavo mūsų dabartinį požiūrį. Tad bandome savo parodomis, tokiais kaip etnografinis opartas, gražinti žvilgsnį į kombinatų nesugadintą XIX a. tradicinę kultūrą, paskatinti iš naujo ją atrasti, semtis gyvybės ir kurti jau šiandienos kalba. ❧

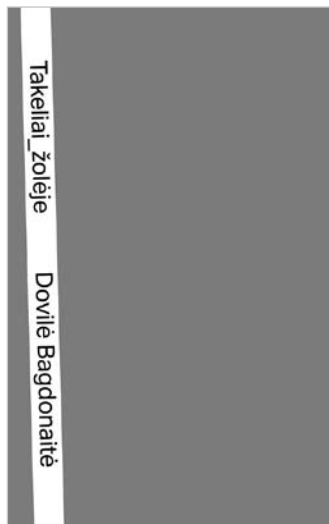

Šviežiai išminti „Takeliai_žolėje“

UGNĖ ŽEMAITYTĖ

Skaitytojus stebinanti *Bazilisko ambasados* leidykla praeitų metų gruodį išleido dar vieną siurprizą – poetės Dovilės Bagdonaitės antrąjį eilėraščių rinkinį *Takeliai_žolėje*, tapusį gaiviu poetiniu pasivaikščiavimu akistatoje su žiemiška rutina. Lauros Varžgalytės sukurtas viršelis ryškia žaluma ir ją perskiriančia, knygos nugarėlę skersai iškreipiančia balta linija-takeliu kreipia žvilgsnį į paprastą kasdienybės grožį, jo netobulumą ir laikinumą. Gal skambės kiek banaliai, bet savo eilėmis autorė siūlo mesti *kelią dėl takelio*: pasipriešinti perfekcionizmui, protestuoti prieš įsisenėjusias visuomenės nuostatas ar vyraujančius sociopolitinius ir poetinius naratyvus.

Atskiro paminėjimo prašosi žaismingas rinktinės „Takelis tarp daugiabučių“, „Upėtakis“, „Dvirtakis“, „Vaizdo takelis“, „Takelis kampui nukirsti“, „Paryžiaus parko takelis“, „Garso takelis“ ir „Žolė“. Taip atrasdama neįprastas raiškos formas, naudodama smulkiusias detales kaip apatinį brūkšnį (mažą takelį tarp žodžių), poetė suteikia rinktinai tematinio vientisumo

Dovilė Bagdonaitė,
TAKELIAI_ŽOLĖJĖ:
Eilėraščiai,
Vilnius: Bazilisko
ambasada, 2022, 106 p.

Dailininkė Laura Varžgalytė

ir išbaigtumo. Pasitelkdama kalbinius žaidimus, kurių gausu ir pačiuose eilėraščiuose, Bagdonaitė maloniai pakutena skaitytojo fantaziją gyvybingais sąmojais ir vaizdinių šviežumu.

Autorė rinktinėje drąsiai ir užtikrintai poetizuoja šnekamąją kalbą, taip anglicizmais ir kasdieniais išsireiškimais subtiliai konstruodama akiai ir ausiai malonius sekretus, kaip *smoke-talkinantys* nusikaltėlis ir detektyvas eilėraštyje „tokie viešbučių barai būna tik filmuose...“ (p. 15). Greta įprastų eilių įkomponuojami grafiniai eilėraščiai, o visa vainikuoja ir *garso takelis* – eilėraštis „Kepamo kiaušinio garsai“. Tad skaitytojui tenka garbė lyg slapčiomis pažvelgti į intelektualaus ir be galo subtilaus *trasho* bei žaismingų eksperimentų pasaulį, kuriame naivumas, kalėdiniai žiburėliai ir kiti buities blizgučiai persipina su ryžtingai smalsiomis, neretai ironiškoms savęs paieškomis ir *kreivu* erotiškumu miesto kasdienybėje.

Šioje eilėraščių rinktinėje karaliauja erdvės, tad tarp takų ir takelių vietomis įsiterpia sentimentalūs ir meilę išpažįstantys posmai, klases žaidžia ir guviai šokinėja autoironija. Vis dėlto ironiškas nuotolis leidžia eilėraščių kalbančiajai reflektuoti tiek savo jausmus, tiek meilės poezijos tradiciją. Tad čia atsiranda ir „dabar jau gana važiuojam iš čia“ eilėraštyje „Eglutės įžiebimas“ (p. 6), nutraukiantis fantazijas ir pasvarstymus apie meilės žaidimus. Tuo tarpu „Išvykoje prie ežero“ (p. 30) sarkastiškas „oho tai bent paplojam“ reziuumuoja prieš tai išreikštą lūkestį aistrai, atsidavimui ir rūpesčiui – tarsi gana čia svaigti ir seilėtis.

Tačiau ši kuriama distancija jokiū būdu nėra atšiauri ar grubi. Netgi priešingai – Bagdonaitės eilės kupinos gyvybės ir šilumos, jos jautrios ir juslios, kartais net hiperrealistiškai naivos, tad čia persipina ir nupjautos žolės, ir lietumi nuplauto asfalto, ir išlieto benzino kvapai – visa, kas papildo jos urbanistinį peizažą. Šioje poezijos rinktinėje kalbančioji nėra tik pasyvi miesto stebėtoja, bet ir aktyvi gyventoja, savo pačios betoninės kasdienybės planuotoja. Tai matoma iš pasikartojančių refleksijų apie architektūrą ir asmeninį santykį su jos diktuojama tvarka, kaip kad eilėraštyje „Komfortas yra spąstai“ (p. 13).

Įdomu tai, kad autorė neapsistoja ties viena žiūra ir dalijasi daugialypėmis dalyvavimo eisme patirtimis. Eilėraščiuose atkuriami miestai – tiek svetimi, tiek gerai pažįstami Vilnius ar Paryžius, tiek gabalėliai Kauno ar gimtosios Marijampolės – išgyvenami pėsčiomis šaligatviais ar takeliais žolėje, minant dviračių takais, komfortabiliai ant automobilio sėdynės ar kolektyviniame viešojo transporto glėbyje. Taip skaitytojui leidžiamos pažinti skirtingos miesto gyventojos tapaty-

bės, ir būtent šios perspektyvos leidžia eilėms kvėpuoti ir neapsiriboti urbanistiniu fetišizavimu.

Bagdonaitė miestą mato nenušlifotą ir nepadailintą – tiek laisvės, tiek suvaržymų – erdvę, kurioje nuolatos už savo būvį kovoja smulki, gyvenimo skuboje pasimetusi gamta. Su didžiuliu atidumu ir rūpesčiu ji skiria dėmesį pro plyteles prasikalusiai pienei, taip rodydama mažo pasaulio kosmogoniją. Vis dėlto pagrindinis motyvas išlieka miestuose vešanti žolė ir jau minėti išmindžioti takeliai, kuriais diktuojamas kitas, ne autoriteto primestas, gyvybingas urbanistinis pulsas. Poetės pasaulyje šie įvaizdžiai tampa metafora savęs, kaip savotiškos nepripitapėlės – *kreivos* menininkės-poetės – pripažinimui. Kartu Bagdonaitė šviežiai mina lietuvių poezijos tradicijoje dar pilnai neištryptą antropoceno trajektoriją.

Poetė be moralizuojančio tono eksperimentuoja su ekologine ironija ir naiviu nuoširdumu: kramtoma guma ji maitina paukščius, šiukšles paverčia žolės skirtukais, prie takelių apgyvendina pamestus raktus, prie jų paguldo niekam nereikalingus žmones. Taip eilėraščiuose po saule ir gatvių žibintais Bagdonaitės kalbančioji suteikia vietos visiems nepripitapėliams. Tarp eismo ženklų, autobusų stotelių, stop ženklų ir juostų, signalinių lempų ir policijos švyturėlių ji įgarsina tikrą, nepadailintą miesto ekosistemą, kur kiekvienas savaip svarbus ir nepakeičiamas. Taip ji keičia nusistovėjusią gamtos ir kultūros takoskyrą.

Autorės kuriamame pasaulyje savo dėsnius diktuoja ir nepriklausomybės kartai gerai pažįstamo perfekcionizmo, greito gyvenimo ir aukštų visuomenės standartų apmąstymas. Perdėm dideli lūkesčiai ir jų kaina (bei kvapas) perteikiami eilėraštyje „Akademinis piešimas“ (p. 9), kuriame vaizduojamas kūrybinis procesas tampa labiau fekalijomis išteptos destrukcijos nei katarsiško įkvėpimo rezultatu. Dvasingumui vietos mene – juolab per prievartą – nėra: „poryt Kalėdos, turėtume karpyti snaiges / tačiau einame deginti savo piešinių“ ir „Tiek vinių sukalta į sieną / kiek vinių dar sukalti reikės, kad tik / pačios nenukristume dabar“.

Perfekcionizmo tematiką kalbančioji tęsia prilyginama save automobilio mechanizmui, užsivedančiam ir riedančiam pagal visuomenės lūkesčius. Šis įvaizdis puikiai atsiskleidžia eilėse „Mano mašina“ (p. 24), kur tobulumo vis negana: „220 žodžių per valandą spaudžiu pedalą iki dugno“. Beprotiškų idealų vaikymasis baigiasi avarija: „oro pagalvė išsiskleidžia apima / saugumo jausmas mėnulio šviesa / krinta pro langą ant tavo kojų / tu sėdi joje tokia graži banalybė“. Automatinizuoto tobulumo tema plėtojama ir eilėraštyje „Rytas“ (p. 26), kuriame pripažįstama: „nesinori pradėti veikti / nesinori užvesti variklio / burgzti“. Taigi kitų ir sau pačiai keliami aukšti lūkesčiai – alinantys ar net destruktivūs, vedantys prie perdegimo.

Rinktinėje natūraliai įsigyvenę, bet dėl to ne mažiau

svarbūs ir klausimai, ką iš tikrųjų reiškia būti savimi, būti *kreiva* kūrėja. Atsiskleidimo savo šeimai ir kitiems temą jautriai ir su ironija plėtoja „Eilėraštis, kurį parašė mano mama, o man teliko ištaisyti klaidas“ (p. 88). Kaip ir sufleruoja pats pavadinimas, šiose eilėse reflektuojami šeimyniniai santykiai ir mamos reakcija į dukros dalyvavimą *Kaunas Pride* eitynėse. Pačios autorės teigimu LRT radijo laidoje „Pirmas sakinyš“, šis tekstas – savotiškas atsakas tuo metu vykusiai šeimamariščių psichozei ir susikaupusiam pykčiui. Kalbančioji pabrėžia socialinę įtampą tarp jos ir vyresnės kartų, tačiau žino – meilė teisinga, nes „piktų moterų / pagrįstai bijančių kad gėjai atims jų vyrus“ mesti kiaušiniai „nepasiekė tikslo buvo aiškiai / ne ten nukreipti“.

Ir vis dėlto, rodos, Bagdonaitė *kreivos* meilės trajektorija klaidžioti drašiasia. Eilėraščiuose „Šnabždesiai prieš miegą apie pasaulio pradžią“ (p. 18), „Vasara“ (p. 43), „Dviratininkė“ (p. 48) susižavėjimas, geismas ir jį lydinčios fantazijos ar net jų išsipildymas įgyja netikėtai natūralų ir ryškų erotikos veidą. Tarp eilių – tarp takelių – kuriamas modernios mylinčios ir geidžiančios, mylimos ir geidžiamos jaunos moters portretas. *Kreivas* žvilgsnis praplečia akiratį, kaip kad geismo kalba praplečia pažinimą eilėraštyje „Sublimacinis“ (p. 51), o žinojimo ribos įsteigiamos „Deklaracijoje“ (p. 87). Poetiniame autorės pasaulyje kiekvienas susižavėjimas ir aistra nuoširdūs bei siekiantys įgalinti *kita* – kitaip turbūt nebūtų egzistenciškai liūdima dėl „skrybos“, o ne „jungimo“ ženklų eilėraštyje „Katakombų naktis“ (p. 98).

Pabaigai norisi pridurti, kad eilėraščių rinktinė *Take-liai žolėje* yra žaismingas įrodymas, jog poezija gali ir turi būti reaktivi bei politiška, kartu nepametanti kūrybiškumo ir asmeniškumo. Rodos, aprašomos tapatybės paieškos ir galiausiai sekęs jos pripažinimas pareikalavo ilgų klajonių – turbūt ne veltui nuolatinio judėjimo temą papildė eilės „Nakties klajokliai“ (p. 20). Kalbančioji yra nuolatos *ant kojų*, nesibaigiančiame procese – sustoti ir nurimti jai neleidžia net moteris autobuse, kuri „pasyviai agresyviai sėdi šalia“ („Senis autobuse“, p. 92), eiti į gatves skatina tiek noras gyventi įprastą, meile įprasmintą gyvenimą, tiek atgyvenę visuomenės lūkesčiai.

Klaidžiojanti, negalinti nurimti, lyg mašina privirsta nuolat riedėti, eilėraščiuose veikiančioji (o gal teisingiau – judančioji), ramybę atranda per kūrybą ir tarpasmeninius santykius, net jei apie šiuos kalbama naiviai ar ironiškai. Panašu, kad autorė išnaudoja nepagražintus išgyvenimus ir kasdienybės smulkmes, įgarsina jaunąją – nepriklausomybės – kartą ir taip auginasi poetinius raumenis. Todėl norėtusi teigti, kad šiomis eilėmis kaip skaitytojai esame kviečiami tapti liudininkais virsmo – kaip prie ilgų distancijų pratusi poetė galiausiai gali judėti savo tempu, savo trajektorija. Tad tvirtai ir ryžtingai, antru eilėraščių rinkiniu Bagdonaitė žengia ir mina savo pačios netobulai žavų takelį šių dienų lietuvių poezijoje. ❧

Poezijos atradimai. Apie Gvido Latako poeziją

AKVILĖ RĖKLAITYTĖ

Dailininko ir poeto Gvido Latako rinkinys *Salos* (2022) – ketvirtoji poeto knyga. Stora, kietais viršeliais – labiau kaip rinktinė nei rinkinys, iliustruota paties autoriaus piešiniais, ekslibrisais. Autorius iš literatūrinio gyvenimo pakraščių nesiveržia į centrą, tad buvau primiršusi, kad prieš kažkiek metų esu skaitinėjusi ir ankstesnį autoriaus rinkinį *Lokenos* (Vilnius: Naujoji romuva, 2015) – keista, anachronistiška, palyginus su mums įprasta šiuolaikine poezija: ten rašyta apie visokius meškinus, čigonus, Adalbertą Brunoną, Petro Repšio freskas – pasakoriškai, žemaitiškai tiesmukai, vietomis su tarme, bet ir lyriškai, su giedra šypsena. Buvo įdomu, nors ir kilo asociacijų su tokia liaudies kūrybos sritimi, kurią atpažįstame kaip kičą.

Atsivertus knygą *Salos*, užkabina jau pirmasis eilėraštis: „Kalnumas žodžių / ir žmonių kalnumas / kalnumas pelkių žiburių / kalnumas vaiko liūdesio / per lietų / kalnai dangaus ir aitvarų [...]“ (p. 9). Kas čia per kalba? Skamba taip, lyg žodžiai, žmonės, pelkės ir kalnai būtų iš tos pačios medžiagos padaryti, sukurti vieni iš kitų. Tikrinu antrą eilėrašį („Kalvė kalne“, p. 10): klasiškai skamba *kalvių, kalvų, kalnų* aliteracijos, bet aptinku žodį *leliumoj* ir truputį nusipurtau – neskoningai persistengta demonstruojant tautosakiškumą. Trečiame eilėraštyje („Gentis“) – vėl hipnotizuojantys

Gvidas Latakas,
SALOS: Eilėraščiai,
piešiniai,
Vilnius: Slinktys,
2022, 175 p.

Dizaineris Rokas Gelažius

savadarbių žodžių sąskambiai („dangaus daigumo / marių dilgumo / dangaus dingumo / marių žvilgumo / dangaus dangumo / marių / marumo [...]“, p. 11), įtraukiantys į keisto vaizduotėje besikuriančio pasaulio sferą, po kurią norisi atidžiau pasižvalgyti.

Latako eilėraščiai šiandieninės poezijos kontekste atrodo neįprasti pirmiausia dėl savo skambesio – autorinės kalbos, sukurtos iš tarmybių, laisvo žodžių bei sintaksinių normų perkūrimo, gyvybingų metaforų. Apie Latako *Salas* rašiusi Viktorija Daujotytė, žemaitė, patikina, kad taip, kaip Latakas kalba savo eilėraščiuose, nei kas kalbėjo kur, nei yra kalbama (Viktorija Daujotytė, „Salos su aštriais iškyšuliais“, in: *Šiaurės Atėnai*, 2022-09-23). Tiesa, jo aktyvi, veiksmožadinė, ištiktukinė (pvz., *vingurkt vingurkt... pastrakt patrakšt*, eil. „Misinginė II“, p. 156), liaudiškos vaizduotės prisodrinta kalba literatūrinėje tradicijoje savaip siejasi su skirtingų laikų ir dialektų „tekstynais“ – Motiejaus Valančiaus *Palangos Juzės* (1869), Kazio Borutos *Jurgio Paketurio klajonių* (1963) kalba, Albino Žukausko (XX a. aštuntasis dešimtmetis) poetinėmis kalbos transformacijomis, Gintauto Dabrišiaus poetine pasaulėjauta.

Latako eilėraščių siužetams būdingi *gavendų* – ATR laikais tarp bajorų ar keliautojų išplitusio istorijų pasakojimo žanro (eilėraščiuose nurodomo ir tiesiogiai – p. 115) – komunikaciniai elementai: laisva kompozicija, šnekamosios kalbos stilius, siužeto nukrypimai, kreipiniai į skaitytoją, humoristiniai intarpai. Pavyzdžiui, eilėraščio pradžia: „nuo mūsų į šiaurę šaunusis veltėdi / nutiko kaip nenutiko tai / apie ką išgirs tavosios ausys [...]“ (eil. „Pasiruošęs“, p. 20) – nelyg klasikinio epo ar renesansinės dramos prologas, nuteikiantis skaitytoją-klausytoją („šauņuj veltėdī“) išgirsti neįtikėtinų istorijų; eilėraščio naratorius toliau kalbėdamas įterpia paaiškinimų, pastabų, tarsi kalbėtų kasdiene šnekamąja kalba (pvz., „nepasakiau – tatgis pas latvius priimta / džiaugtis kad žmogus į dausas išvasnoja / sako – paliko matai pirmesnis šią ašarų / pakalnę [...]“, p. 21). Eilėraščių siužetuose pinasi būtini nutikimai, fantastinės, pseudo-mitinės ir absurdiškos istorijos: pavyzdžiui, redakcijoje prie rankraščių dirba vilkas, arklys ir meškino sūnus (eil. „Dvare“, p. 27); čigonas kas rytą į daugiabučio penktą aukštą parsiveda arklių, kanopas skudurais apmuturiavęs, kad kaimynai negirdėtų kaukšėjimo (eil. „Naktigonė“, p. 103); pasakojama Jūratės ir Kastyčio legendos priešistorė, kaip Kastyčio tėvas jam sukrovęs kapitalą iš sukurtos ir sėkmingai išgarsėjusios dainos, kaip Kastytis žvejojęs, kol kartą jo valtyje atsidūrusi marių mergelė, kuri buvusi „vardu Lalatė (nes r neištarė)“ (eil. „Lalatė ir Kastytis“, p. 24–26); atpasakojamas latvių dūdmaišinkų grupės pasirodymas: persirengėliai muša būgnus, kiti tuo metu gąsdina mergeles, šios bėga, juokiasi, po to įteikia artistams austines juostas atminimui (eil. „Auliai“, p. 16);

salų žuvys gyvena dvigubą gyvenimą: dieną spiriasi per dumblą, „nuogom krutinaitėm“ maitina pamestus kūdikius, o naktį vėl apsiavusios kelnes lenda į vandenį (eil. „Salų žuvys“, p. 86) ir pan. Keistesnių lietuviškų poetinių siužetų po Sigito Gedos ir Marcelijaus Martinaičio „Kukučio“ mažai pasitaikę.

Ne vienas Latako poetinis siužetas turi etnografinį-antropologinį pagrindą – galima spėti, kad eilėraščiuose fiksuojami autoriaus matyti ar nugirsti atsitikimai, pastebėtas neįprastas žmonių galvojimas, jų papročiai (eil. „Piršlybos“, p. 33), sapnai (eil. „Miegas San Mikeleje“, p. 105). Eilėraštyje, atpasakodamas savo bičiulio sapną, naratorius komentuoja: „man belieka / užrašyti juk dalia mana / kaip bitinui ištraukti naudą / iš kiekvieno žiedo“ (p. 105). Panašiais keliais į eilėraščius patekė ir keistesni pasakymai, žodžiai. Išleidęs savo pirmąją knygą (*Kol išsiris varniukai*, Kaunas: Nemunas, 2008) autorius interviu pasakojo: „Aš save vadinu „senoviniu“ žmogumi. Paveikslus tapau seniai klasikinėmis tapusiomis temomis, o eilėraštyje įamžinu žodį, kurį rečiau sutinkame arba visai nesutinkame savo kalboje. Tokiu būdu jį išgelbėju. Išgelbėju žodžius, žodžių formas, jungtis. Nevengiu tarmybių – jos man gražios. Jos turi skonį, spalvą. Dabartiniai mūsų žodžiai susiniveliavo, tapo tarytum sterilūs, o poezijai sterilumas kenkia. Jai reikia šiokios tokios smarvelės“ (Raimonda Adamonytė, „Poezijai reikia šiokios tokios smarvelės“, in: *Vakarų ekspresas*, 2009-07-17, in: <https://ve.lt/naujienos/kultura/kulturos-naujienos/gvidas-latakas-poezijai-reikia-siokios-tokios-smarvelės>). Užfiksuoti ir „išgelbėti“ žodžius – ne šiaip žaidimas, bet ir autoriaus antropologinio sąmoningumo ženklas.

Latakas savo poezijoje kuria primityvistinį pasaulėvaizdį, lyg tai būtų savamokslio liaudies menininko kūryba – iš pažiūros tiesmuka, negrabi, naivi, tačiau per poetiškai išdidintas figūras ir metaforas atskleidžianti universalesnes antropologines reikšmes arba tiesiog gyvenimiškų situacijų komišumą, absurdiškumą:

kai laikas bulves apkaupti
ant smėlio *miesčionys* vartomės
atseit *kas skaito rašo tas duonos neprrašo*
o po teisybei *tuščiaaviduriai žmonės* esam
popieriniai žmoneliai ir tinginių padermė.
(eil. „Skrybėlei“, p. 59)

Metaforos – vizualios, dailininkiškos, įpinamos į eilėraščių tarsi šnekamąją kalbą. Pavyzdžiui, žodis „pinigai“ eilėraščio kalbos sraute lyg niekur nieko pakeičiamas pasakymu „skridiniai su karalių veidais“ (p. 24) – tokios akivaizdžios įmantrybės skaitytojui kelia šypsni; kitame eilėraštyje apie meno studentų būrelį naratorius autoironiškai sako: „Mes – ubagų gildijos žiedas / kreivarankių ir sutraukų padalinys“ (eil. „Suokalbis“, p. 23); žmogaus rankos eilėraštyje pavadinamos „silpnosiomis galūnėmis“ (eil. „Pilininkas“, p. 68); švelni kritika – „kailiuotaisiais supeikimais“ (eil. „Tai buvo prie jūros...“, p. 77). Greta atsidūrę skirtingų registrų žodžiai ir naratoriaus autokomentarai tekste (pvz., „[...] tikro / jo nebe pamenu vardo o ir kam stengtis“), eil. „Puplaiškis“, p. 133) kelia nerimtumo išpūdį, skamba žaidybiškai, šmaikščiai.

Postmodernistiškas autoriaus įsirašymas į kūrinio tekstą – tik vienas iš ženklų, kad Latako poezijos „naujumas“ sąmoningai sukurtas. Jo poezijoje intertekstualiai dalyvauja Vakarų civilizacijos kultūra – nuo graikų mitologijos, Nietzsche's, Maironio, Jurgio Mačiūno *Fluxus* (eil. „Mačiūnas“ – p. 55) iki šiuolaikinės lietuvių poezijos (pvz., Rimvydo Stankevičiaus, Kęstučio Navako, Kornelijaus Platelio) ir popkultūros (Barbės ir Keno, eil. „Pelius“, p. 109; „Adidas“ firmos batų, eil. „Bateliai“, p. 117–118; Bobo Marley regio muzikos, eil. „Kandelabrija“, p. 115–116); šis eklektiškas poetinis pasaulėvaizdis apima prūsų, kuršių, žemaičių, latvių mitologinius ženklus – visokius dangaus *kavolius*, *dundusius*, pasikartojančius meškos, lokio, žuvies vaizdinius, krikščionybės simbolius.

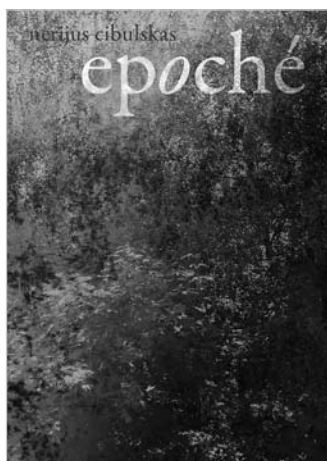
Tirštas, gyvybingas Gvido Latako poezijos pasaulėvaizdis ne visuose eilėraščiuose atsiveria vaizdingiausiais savo rakursais. Kartais norima papasakoti tiek daug ir išsamiai, kad poetinės kalbos tėkmė vietomis kliūva už savo pačios atbrailų; net pats autorius/naratorius viename eilėraščių kelia klausimą: „tik kur šiame tekste poezija?“ (eil. „Bateliai“, p. 118). Nors rinkinio redaktorius Donatas Petrošius, lyg atsakydamas į šį klausimą, anotacijoje šmaikščiai konstatuoja: „Eilėraščių knyga – ne radinių biuras“, aš knygoje atradau daug autentiškos poezijos: žodžių ir siužetų keistenybių, giedro absurdo, kalbos „smarvelės“ – išsiilgtos gyvenant sterilioje šiuolaikybeje. ❧

Juodi trupiniai juodame kelyje

DEIVIDAS VARANIUS

Ketvirtąjį poeto Nerijaus Cibulsko rinkinį *Epoché* paskatino perskaityti jo interviu su Monika Bertašiu-Čiužiene portale *15min.lt*. Jame pabrėžiama, kad terminas *epoché*, pasiskolintas iš fenomenologinės filosofijos, Cibulsko poezijoje reiškia minčių, arba kitaip – pasaulio suskliautimą. Tačiau prie šio didelio, todėl kartu ir naivoko, tikslo išsikėlimo poetas neslepia jaučiaš nerimą, nes nėra įsitikinęs, „kiek yra įmanoma tas mintis suskliauti“¹. Toks poetinis tikslas yra abstraktus, todėl skaitytojui nesukuria lūkesčio, nenusako nei kokio rinkinio turinio, nei kokios tematikos ar pasirinktų raiškos būdų galima tikėtis. Todėl rinkinys man tapo paslaptimi, kurią norėjau išgvildinti ir patikrinti, kaip, iš pirmo žvilgsnio racionaliai neapbrėpiamo, tikslo yra siekiama, ir kartu patikrinti, ar išreiškiamas nerimas riboto minčių suskliautimo galimybių poezijoje yra pagrįstas.

Užmojis suskliauti savo mintis nurodo, kad plėtojamų temų skaičius galėtų plėstis kad ir iki kelių tuzinų, o tekstinė minčių raiška galėtų nuvesti iki grafomanijos ar tiršto sąmonės srauto. Bandydamas išskirti rinkinio tematinės linijas pastebėjau, kad didžiajai daliai eilėraščių tiktų laiko tematika – bandoma suskliauti ne tik būtąjį, esamąjį, bet ir būsimąjį laikus. Būtais laikas, praeitis švysteli rinkinio pradžioje. Eilėraštyje „Arbata“ minimas pasaulis, kuris „matuojasi / jam

Nerijus Cibulskas,
EPOCHÉ: Eilėraščiai,
Vilnius: Lietuvos rašytojų
sąjungos leidykla,
2022, 56 p.

Dailininkė Deimantė
Rybakovienė

netinkančią karūną“ (p. 9), kol tuo tarpu eilėraščio žmogus, jį palikdamas, grįžta „į tamsią močiutės virtuvę mėtų“. Tai žymi praeities kaip darnaus pasaulio simboliką, grįžimą į saugią erdvę, kur „širdis gali gyvent / nepasaldinta neprisirūšusi“ (p. 9). Apie esamąjį laiką kalbama eilėraščiuose „Pirmų bendrų namų jausmas“ ir „Lavos lempa“. Jais parodoma šeimos įsikūrimo ir bendro gyvenimo pradžia, kuri piešiama jaukiomis spalvomis: eilėraštyje „Pirmų bendrų namų jausmas“ buvimas kartu naujuose namuose yra nuskomas kaip „laimė kristi žinant / po tavimi nėra jokio tinklo“ (p. 16); „Lavos lempoje“ pateikiamas šiltas epizodas iš buvimo kartu: „prieš miegą skaitau jai eilėraš- tį / sena lavos lempa nušviečia / juodo kambario kraterius“ (p. 17). Eilėraščiai koncentruoti į praeitį ir dabartį yra kaip malonus arbatgėris šeštadienio vakarą, veik niekuo nesiskiriantis nuo ankstesnių šeštadienių.

Laiko paradigmos išskyrimas, kalbant apie šį rinkinį, tampa svarbus ne dėl praeities ir dabarties aprašų, o dėl išskirtinės Cibulsko poetinės ateities raiškos. Tekstai apie būsimąjį laiką pasirodo ryškūs ir turintys nemažai poetinės ambicijos. Dėmesį traukia tai, kad būsimasis laikas eilėraščiuose veikia ne kaip individo būties kismo anticipacija, kaip būtų galima tikėtis, tačiau jais yra kuriamas pasaulio, neretai net ir distopinės, ateities naratyvas. Pagrindinė ateities matymo programa projektuojama per dabarties *matumuosius*: „jau greitai pasaulis taps oro uostu“ (p. 8; čia ir toliau kursyvas mano, – D. V.); „jeigu bus ateitis tai tokia / kaip *kultūrnaktis halės turguj*“ (p. 23). Distopinė vaizdinija išryškėja naudojant baigties ir išnykimo sėmantiką: „ateitis atrodys taip // žmogus-švieslentė su krūva skrajučių / partrenktas elektromobilio“ (p. 23). Ne tik tokio pobūdžio eilėraščių, bet ir viso rinkinio kontekste ryškiausiai sužiba „Vienatvė“. Šiame eilėraštyje sumaniai sužaidžiama lyrinio subjekto balsu, kuris skamba iš hipotetinės ateities pasaulio: „viduramžiais manyta kad vienatvė yra kaulas / [...] / šiandien biologijos klasėje kabo detalus skeleto modelis / bet dėl mokslinių duomenų trūkumo / vientulystė pašalinta“ (p. 27).

Vėliau rinkinio tematinis laukas yra ir toliau plečiamas, neapsisotant ir nekuriant vientisos linijos. Po „Vienatvės“ pasirodo trumpa serija eilėraščių, kuriuose gvildinama jausmų tema. Į juos žvelgiama tarsi pasitelkiant metaforinę prieigą – jausmas nebėra tik subjekto išgyvenimų visuma, o virsta erdvėje veikiančiu objektu, turinčiu savų bruožų: „Ramybė visada benamė. / Stovi pilkam perone ir pasitinka tuščius tarpvietinius traukinius“ (p. 30), „Kai reikia išmatuoti abejonę,

¹„Pasaulio chaosą suskliauti į eilutę? Poetas Nerijus Cibulskas tiki, kad tai yra įmanoma“: Nerijū Cibulską kalbina Monika Bertašiu-Čiužienė: <https://www.15min.lt/kultura/naujiena/literatura/poetas-nerijus-cibulskas-mano-pirmieji-nedrasus-eilerasciai-darniai-ejo-greta-repomuzikos-286-1972344>.

galvoju / apie jos rankovių ilgį“ (p. 25). Toliau seka eilėraščiai, kuriuose nagrinėjama daiktų būtis ir gyvenimas. Kaip ir jausmai, daiktai personifikuojami ir turi savo balsą. Daiktai apmąsto savo praeitį („Akmuo“, p. 32), ateitį ir viltis („Vynuogė“: „žinau kad senstu / todėl tampu vertinga / svaigulio pasaka laukiu / savęs vertę lūpų“, p. 33). Tačiau kai kurie šios serijos eilėraščiai rodo neišbaigti ir skylėti. Antai keturių eilučių eilėraštis „Vieno kardo istorija“ yra tarsi be centro ir labiau primena būsimo eilėraščio juodrašį: „pusnim apsisiautęs vis laukiu / kol mano aštrumą įrodys / katės sulaukėjusios plauku / vasariškas gruodis“ (p. 36).

Apie praeitį ir naujus namus buvo kalbėta rinkinio pradžioje, vėliau pereinama prie jausmų, o link pabaigos – prie daiktų. Rinkinys struktūriškai vientisesnis tik temų sekos atžvilgiu. Vis dėlto temų pasirinkimas ir nuoseklumas neatrodo užtektinai pagrįstas, bet tai ir galėtų atitikti šiame kontekste naudojamą *epoché* terminą – minties šuolių, gausumo suskliautimą. Tačiau kiek iš tiesų suskliautimas pavyko, galėtų atsakyti tik minčių savininkas, tuo tarpu skaitytojui lieka tik rinkinys be tvirto stuburo.

Kalbėjimas apie rinkinio struktūrą negali apsieiti be jame esančių tekstų, apsuktų 270 laipsnių kampu. Pirmasis jų – „Opera“ – yra vienintelis nesuskliautas vertikalus tekstas, ir galima teigti, kad vienintelis veikiantis kaip savarankiškas eilėraštis. Tuo tarpu kiti vertikalios parašyti tekstai, kadangi nėra išskirti ir turinyje, savarankiškumo neturi ir rodo priklausomumą prieš tai buvusiam eilėraščiui. Tačiau tekstų turinio atžvilgiu, sąsajos tarp eilėraščių ir po jų einančių tekstų yra neryškios, tad imi galvoti apie visišką jų nebuvimą. Kas šeštą eilėraščių pasirodantis vertikalus tekstas primena neaiškiomis asociacijomis paremtą sąmonės srauto liejyklą. Šie sunkiai paskaitomi inkliuzai tarp eilėraščių savo forma turi panašumų į Dainiaus Gintalo poezijos rinkinio *Vienos vasaros giesmė* tekstus. Tiesa, žinodamas poeto užmojų suskliauti savo mintis, galiu daryti prielaidą, kad apskliausti vertikalūs tekstai ir yra tiesioginis bandymas suskliauti savo minčių srautą. Tokiu atveju poeto nerimas dėl galimos nesėkmės yra pagrindžiamas, nes šiuose tekstuose dėl stiprios fragmentacijos, struktūros nebuvimo trūksta loginių jungčių. Tad ar sąmonės srautas savaime gali virsti poezija? Nemanau. Skaitant rinkinį, šiuos tekstus tikrai norėjosi praleisti, įdomūs vaizdiniai virsta įkyriais, kai juos regi asociatyviame tekste, galimai aiškiam tik pa-

čiam autoriui, o ne skaitytojui: „po kojom miega grynakraujis saulėtekis ir mano akys iki viršaus prisipildo juodos naftos iš žėrinčios statoil kolonėlės“ (p. 35). Tačiau nesinorėtų praleisti paskutinio apskliausto vertikalios teksto, esančio po eilėraščiu „Balso studija“. Jis ne tik lengvai susiejamas su prieš tai esančiu eilėraščiu, bet yra ir vientisesnis: „norėjau laikinos tylos ir gavau jos perviršį norėjau nuotolio ir gavau atstumą“ (p. 45). Deja, asociatyvumas ir fragmentacija yra būdinga ne tik vertikaliesiems rinkinio tekstams.

Trikdančių inkliuzų įterpimas lydi visą rinkinio skaitymo procesą. *Epoché* dažnai pasirodo nepagrindžiamų vaizdinių, kurie prisideda prie bendros vaizdinijos kūrimo, bet ne prie prasmės išlaikymo. Kuriant alternatyvaus pasaulio konstrukcijas, atsiranda vaizdinių, kurių paskirtis tik dekoracinė: „Prakaštas maistas atauga, / sraigė išspjaudo nereikalingus dantis“ (p. 11). Darną trikdantys inkliuzai turi savito žavesio, jie kuria išskirtines vaizdų kompozicijas, bet, atrodo, kad nėra jokios ambicijos fragmentus apjungti loginiais ryšiais: „pilkojo genio kaukolėję gyvenu / aš jo bręstančių spalvų protas / [...] / pilkojo genio mėnulyje gyvenu / esu jo baimės kraterių suma“ (p. 39). Šią rinkinio problemą geriausiai įrėmina eilėraštis „Trupmenos“. Jame, kaip ir nemažoje dalyje kitų rinkinio eilėraščių, vaizdiniai pabirę, išskaidyti ir sunkiai susiejami: „akmenys / kanalai / ultragarsas // ultramarinas / vaikiškai juoda // žalio kraujo pastelės / [...] / trupiniai // takui iš girios“ (p. 46). Šiuo eilėraščiu bandoma pateisinti fragmentacijos procesą – pasirodantys fragmentai yra pabirę kaip mintys, kaip trupiniai, ir jų pagalba norima išeiti iš girios. Bet išėjimo šviesos nematyti – priešingai, ji skandinama tamsių ir tirštų šešėlių, kuriuos meta jokios krypties nerodantys medžiai. Tad rinkinio eilėraščiai, bent jau užsibrėžto tikslo atžvilgiu, yra juodi trupiniai juodame kelyje.

Naujasis Nerijaus Cibulsko rinkinys sudarytas iš eilėraščių-trupinių. Kai kurie iš jų susijungia į tematinės salas, tačiau tai vienišos salos – būdamas vienoje iš jų, negali matyti ar net nutuokti apie kitos egzistavimą. Minčių, matyt, nesuskliausi – ši tiesa galėtų būti aiški ir be eksperimentų, virstančių poezijos knygomis. Tačiau nors *Epoché* ir nėra sėkmingiausias Cibulsko kūrybos vaisius, jis toli gražu nėra nuobodus. Trupiniai nepadedą išeiti iš girios, juodas kelias netampa trumpesnis, bet kartais didžios ambicijos būtinos, norint atrasti mažesnių. ❧

Lietuviškai prabilę slapti žodžiai

NAGLIS KARDELIS

Krikščionybės ištakos ir besiformuojančios krikščioniškosios minties poleminės sankirtos su iš pirmo žvilgsnio į ją labai panašiomis, bet, nepaisant paviršinio panašumo, jai nuožmiai oponavusiomis filosofinėmis ir teologinėmis sistemomis yra vienas įdomiausių ir drauge problemiškesnių krikščionybės istorijos, visuotinės religijų istorijos ir vėlyvosios antikinės kultūros tyrimo laukų. Nors daugumai tikinčių krikščionių yra visiškai aišku, kas sudaro dvasinį ir doktrininį krikščionybės branduolį, – ir kad šis net iš principo negalės būti kitoks, sekuliariai nusiteikę krikščionybės ištakų tyrėjai nuolat ieško empirinių faktų ir teorinių argumentų, kuriais remdamiesi galėtų pagrįsti požiūrį, kad, jei kontingentiškos istorinės aplinkybės būtų susiklosčiusios kiek kitaip, krikščionybė, tam tikru metu pasukusi kuria nors kita raidos kryptimi, galėjusi tapti visiškai kitokia nei yra dabar. Šiuolaikiniam žmogui yra apskritai būdingas domėjimasis gnostinėmis ir ezoterinėmis žinių formomis, tad nederėtų stebėtis tuo, kad vėlyvojoje Antikoje paplitusios sinkretinio religingumo ir ezoterinio dvasingumo formos neretai suvokiamos kaip tariamai rimta alternatyva ortodoksinei krikščionybei ir kanoniniais tekstais grįstam jos mokymui. Dažnai susiduriame su nuostata, ypač gaja tarp laicistiškai nusiteikusių

religijotyrininkų ir net ankstyvosios krikščioniškosios minties tyrėjų, kad bet kuris iš daugybės vėlyvojoje Antikoje egzistavusių gnostinės krikščionybės pavidalų, jei tik nebūtų buvęs išstumtas konkurencinėje kovoje nugalėjusios ortodoksinės krikščionybės, būtų geriau atitikęs dvasinius šiuolaikinio žmogaus lūkesčius. Ironiška tai, kad juo mažiau gilaus ir išsamaus pažinimo – tiek išmanymo apskritai, tiek ir pačios gnostinės minties pažinimo, sakytume, *paties gnosticizmo gnozės* (tik suvokiamos toli gražu ne gnostine prasme), juo didesnė gnosticizmo, kaip realios alternatyvos ortodoksinei krikščionybei, pagunda.

Nors mokslininkai iki šiol nesutaria dėl gnosticizmo sąvokos turinio, taigi ir dėl adekvačios gnosticizmo apibrėžties, šis terminas plačiai vartojamas įvairiuose, neretai labai skirtinguose teoriniuose kontekstuose, pradedant teologija ir baigiant politine filosofija. Vis dėlto bet koks kalbėjimas apie gnosticizmą pasilieka perdėm abstraktus, neapibrėžtas ir paviršutiniškas tol, kol nėra susipažįstama su konkrečiais religiniais ir filosofiniais tekstais, kurių interpretavimo tradicija ir davė pradžią pačiam gnosticizmo terminui. Gnosticizmo, kaip tam tikro idėjų istorijai aktualaus fenomeno, apraiškų neįmanoma suvokti nesusidūrus su konkrečiais apokrifiniais tekstais, kuriuose ir atrandame pirmuosius gnostinio mąstymo provaizdžius.

Nors apokrifinių tekstų antologijų ir gnosticizmo fenomenui skirtų mokslinių veikalų pasaulyje publikuota jau nemažai, Lietuvoje tokios antologijos iki šiol neturėjome, tad Vilniaus universiteto profesorius Vytautas Ališausko ir talentingos jo doktorantės Gražinos Kelmelytės-Ratniece parengta Nag Hammadi apokrifų rinktinė, išleista *Naujojo Židinio-Aidų* leidyklos, gali būti vertinama kaip išskirtinis lietuviškosios humanitarikos ir visos nacionalinės kultūros įvykis, o kartu – ir kaip dovana visiems, kurie savo akademinėje veikloje yra vienaip ar kitaip susidūrę su gnosticizmo fenomenu ir būtinybe apmąstyti jo prigimtį. Šis solidžiai parengtas leidinys – tai pirmasis lietuvių skaitytojui skirtas apokrifinių tekstų rinkinys ir kartu pirmasis lietuviškas tekstų, susijusių su gnosticizmu, rinkinys. Į antologiją įtraukti apokrifiniai II–III a. tekstai yra parašyti autorių, laikusių save krikščionimis. Be abejo, jei šiuos tekstus vertintume pagal ortodoksines krikščionybės kriterijus, jie galėtų būti laikomi krikščioniškais – atitinkančiais autentišką krikščionybės dvasią – tik su tam tikromis išlygomis, tačiau jie puikiai atskleidžia tai, kas vyko krikščionybės periferijoje, šią suvokiant ne tiek geografiniu, kiek tikėjimo, religinės vaizduotės, teologinio bei filosofinio mąstymo ir apskritai dvasinio santykio su tikrove požiūriu. Lietuviškai prakalbintų Nag Hammadi apokrifų rinktinę sudaro „Evangelija pagal Tomą“, „Evangelija pagal Pilypą“, „Petro laiškas, kurį jis pasiuntė Pilypui“, „Evangelija pagal Mariją“ ir „Sielos išaiškinimas“.

ŠIE YRA SLAPTI
ŽODŽIAI...: NAG
HAMMADI APOKRIFAI,
sudarė Vytautas Ališauskas,
Gražina Kelmelytė-Ratniece,
iš koptų kalbos vertė ir
paaiškinimus parengė
Gražina Kelmelytė-Ratniece,
Vilnius: Naujasis Židiny-
Aidai, 2022, 224 p.

Dizaineris Tomas Riklius

Dėmesio vertas pats antologijos leidėjų sprendimas įtraukti būtent šiuos tekstus, nes jie, kaip tam tikra konceptuali visuma, labai gerai perteikia tiek bendruosius „periferinės“ krikščionybės (kuria, beje, tik su išlygomis galėtume pavadinti gnostine krikščionyste), bruožus, tiek ir tam tikrą filosofinių bei teologinių nuostatų įvairovę, kitaip tariant, konceptualiąsias variacijas pačios „periferinės“ krikščionybės viduje. Meistriška reprezentatyvių tekstų atranka lėmė tai, kad publikuoti Nag Hammadi apokrifai prieš skaitytojų akis išskyla kaip priklausantys iš esmės tai pačiai religinio mąstymo, vaizduotės, jausenos ir praktikos tradicijai, bet kartu apibrėžia ir palyginti platų varijuojančių požiūrių spektrą sąlygiškai vieningos tradicijos rėmuose, o pats variantų egzistavimas ir jų įvairovė bet kurioje religinėje ar kultūrinėje tradicijoje visada liudija jos gyvastingumą. Taip rinktinės leidėjai paliudija, koki turtingą dvasinį gyvenimą gyveno ir kokias herojiškas dvasines kovas kovojo antologiją sudarančius tekstus rašę autoriai bei jų atstovaujamos tikėjimo bendruomenės, ir drauge sugriauna įvairius išgalėjusius stereotipinius požiūrius į neortodoksinę krikščionybę: antai požiūrį, kad „periferinė“ krikščionybė egzistavusi kaip tam tikras griežtai fiksuotų religinių nuostatų monolitas, savo ideologine esme inherentiškai priešiškas tam krikščionybės pavidalui, kuris ilgainiui susiformavo kaip ortodoksinis krikščionybės variantas, taip pat požiūrį, kad „periferinė“ krikščionybė dėl bet kuriai gnostinio mąstymo formai būdingos rutinos, vienodo, veik algoritmiškai pasikartojančio naratyvų konstravimo, nesuderinamo su mėginimu pamąstyti kokią nors iš tiesų naują mintį, buvusi dvasiniu požiūriu visiškai nevaisinga nuo pat jos atsiradimo.

Įvadiniame sudarytojų straipsnyje atskleidžiama, koks komplikotas ir nevienareikšmis yra apokrifikos ir gnosticizmo santykis. Kaip įtikinamai parodo įvado autoriai, toli gražu ne kiekvienas Nag Hammadi apokrifinių tekstų korpuso veikalas yra gnostinis. Kai kurie iš tų tekstų, taip pat ir publikuotų lietuviškojoje rinktinėje, liudija gyvos filosofinės ir teologinės minties pastangą, neretai atsiskleisdami kaip tam tikri filosofinės ir teologinės minties eksperimentai, ir būtent šis minties bei vaizduotės gyvybingumas būtų sunkiai suderinamas su lengvai nuspėjama, beveik algoritmiškai stereotipiniais gnostiniais naratyvais, jei užsispyrę tuos tekstus vis tiek norėtume laikyti būtent gnostiniais. Net jei virš visų Nag Hammadi apokrifų norėtume išskleisti teorinį gnosticizmo, kaip formalaus operatyvinio termino, skėtį, vis tiek turėtume pripažinti, kad šie tekstai laikytini gnostiniais labai skirtingu laipsniu: vienuose tekstuose gnostinė nuostata išreikšta akivaizdžiai, kituose vos juntama. Tą patį, beje, galima pasakyti apie apokrifikos ir krikščioniškumo santykį: nors, formaliai žvelgiant, visi antologijoje skelbiami tekstai

yra krikščioniški, nes parašyti krikščionimis save laikusių autorių, vis dėlto krikščioniškumas, formaliai atitinkantis ortodoksijos kriterijams neprieštaraujantią krikščionybės sampratą, juose išreikštas tokiu pat skirtingu laipsniu, kaip ir gnostiškumas, gnostiškoji nuostata. Bene svarbiausia žinia, kurią skaitytojui siekia perteikti įvado autoriai, yra tai, kad kiekvieną rinktinės tekstą būtina skaityti atidžiai, ne vienam apokrifui iš anksto neklijuojant kokio nors *-izmo* etiketės, ir tikintis, kad skaitomo teksto autorius pasakys šį tą iš tiesų įdomaus, o ne tai, ko tikėtusi skaitytojas pagal išankstinių tekstų užklijuoto *-izmo* lūkestį. Ališauskas ir Kelmelytė-Ratniece, pasiremdami naujausiais pasauliniais gnosticizmo ir apokrifinių tekstų tradicijos tyrimais, taip pat pateikdami meistriškų metodologinių savo pačių išvalgų, parodo, kaip sunku adekvačiai apibrėžti patį gnosticizmo terminą, ir drauge suteikia progą stebėtis, kokie naivūs buvo tyrėjai, kadaise šaukę mokslinius simpoziumus vien tam, kad forsuotos *think tank* pastangos būdu vieną kartą visiems laikams vienos absoliučiai tikslios apibrėžties kontūru sučiuoptų gnosticizmo esmę. Neįmanoma nepritari įvado autorių išvadai, kad gnosticizmo terminas šiulaikiniuose apokrifinių tekstų tyrimuose įmanomas tik kaip darbinis (operatyvinis) terminas, o ne kaip, sakytume, teorinio piktnaudžiavimo įrankis, kuriuo siekiama esencializuoti tekstinius ir religinius fenomenus.

Apokrifinių tekstų panašumams ir skirtumams apibūdinti labai tiktų dar Ludwigo Wittgensteino pasiūlyta šeimyninių panašumų sąvoka: nors nė vienas tam tikros didelės aibės elementas nėra panašus į bet kurią kitą tos aibės elementą pagal absoliučiai visus požymius, aibės elementai gali būti suskirstyti į daugybę skirtingų poaibių pagal tam tikrą dalį tiems elementams būdingų bendrų požymių. Turint reikalą su tokia aibe, jokia bendra apibrėžtis, tinkanti visiems jos elementams, nebūtų įmanoma, bet būtų įmanoma pateikti daugybę dalinių, „lokalinių“ apibrėžčių, tinkamų apibrėžti paskiriems aibės poaibiams. Būtent tokios aibės atvejį ir turime kalbėdami tiek apie gnostinių, tiek apie apokrifinių tekstų aibę. Jokia visiems apokrifiniams (ar gnostiniams) tekstams galiojanti universali apibrėžtis nėra įmanoma. Tuo net nederėtų stebėtis – juk teoriškai išgalvojus kokią nors nebūtą žvėrį, taip pat būtų naivu stebėtis, kad jo nepavyksta surasti jokiam realiame miške.

Įvado poskyriuose išsamiai aptardami konkrečius į antologiją įtrauktus tekstus, autoriai atskleidžia filosofinę ir teologinę jų vertę, išryškina būdinguosius jų bruožus, skirtinguose apokrifuose dėstomų koncepcijų panašumus ir skirtumus. Tolimos epochos žmonių mąstymas, jų pasaulėvaizdis ir tikėjimas tiek pačiais apokrifinių tekstų vertimais, tiek įvadu bei tekstų komentarais atkuriami taip raiškiai ir stereometriškai,

kad, nepaisant kultūrinių skirtumų ir laiko bei vietos nuotolio, „periferinių“ krikščionių dvasiniuose ieškojimuose atpažįstame save pačius, savo pačių dvasinius lūkesčius, dvasinius ieškojimus ir dvasines kovas. Toks požiūris į publikuojamus tekstus yra ne tik etiškai pagarbus, bet ir vienintelis tinkamas hermeneutiniu požiūriu: tolimos epochos tekstus verta skaityti tik pripažįstant tam tikrą inherentinę – galbūt net nelygstamą – jų vertę ir tikintis juose surasti tai, kas įdomu ir aktualu mums patiems, o ne skaitymo judesiu „sumedžioti“ tekstą kaip entomologo gaudomą drugelį, kuris būtinai privalo būti priskirtas tam tikrai rūšiai ir taip patvirtinti teoriškai prognozuotos tapatybės lūkestį, – ir to priskyrimo tyrėjui visiškai pakanka, nes gaudomas padaras įdomus ne pats savaime, o tik dėl medžioklės keliamo mokslinio ar sportinio azarto.

Abu rinktinės sudarytojai, sakytume, remiasi nuostata, kad gnosticizmo tyrimai neturėtų remtis gnostinėmis, kitaip tariant, tam tikromis išankstinėmis dogminėmis nuostatomis, absoliutaus ir neklaidingo žinojimo prezumpcija, panašiai kaip ir ezoterizmo tyrimai neturėtų virsti savitos rūšies ezoterika. Juk kai kurių mokslininkų įsitikinimas, kad jie neklaidamai žino, kas yra gnosticizmas, taip pat žino, kas sudaro gnosticizmo prigimtį ir esmę, juos pačius apreiškia kaip vėlyvųjų dienų gnostikus, nepaisant to, kad jų tikėjimas susijęs su tekstais, o ne su užtekstine tikrove. Bet kurie perdėm platūs apibendrinimai gnosticizmo ir apokrifikos tyrimų srityje – apibendrinimai, tarsi numanantys galutinį ir neklaidingą žinojimą, anksčiau ar vėliau bus nuvainikuoti kaip teorinės tuštybės pasireiškimas, o paskiros taiklios tyrėjų išvalgos, bylojančios apie konkrečių tekstų vertę ir aktualumą mums patiems, tikėtina, išlaikys gerokai ilgesnio laiko išbandymą.

Rinktinės tekstai išversti iš koptų kalbos – savita idiomatika pasižyminčios kalbos, laikomos paskutinė senosios egiptiečių kalbos raidos stadija. Gražina Kelmelytė-Ratniece šiuos tekstus išvertė taip, kad net perteikti lietuviškai slaptieji apokrifų žodžiai išlaiko tam tikrą „koptišką“ prieskonį ir atspalvį. Specifiniai asketiškos koptų kalbos sintaksės bruožai, vertėjos neįkyriai ir labai organiškai perkelti į lietuviškąjį vertimą, leidžia pajusti mūsų ausiai kiek neįprastą, archajišką ir egzotišką monotonišką frazės bangavimą. Tai vertimams suteikia sunkiai paaiškinamo žavesio. Daugelis įdomių filologinių detalių, susijusių su indoeuropiečių ir afroazijiečių kalbų raiškos skirtumais, atsisipindi ir vertėjos pateiktuose komentaruose. Antai

vertėja ne vieną kartą atkreipia dėmesį į subtilius to paties dalyko, pasakyto koptų kalba ir senąja graikų kalba, skirtumus, ypač išryškėjančius sintaksės lygmeniu. Didžiausio pagyrimo nusipelnė ir realiniai vertėjos komentarai.

Pabaigoje norėčiau tarti keletą žodžių apie savią reikšmių žaismo dialektiką, pasirodančią pačiuose apokrifikos ir apokaliptikos terminuose (konceptualių skirtumą tarp apokrifinės ir apokaliptinės literatūros, beje, aptaria ir įvado autoriai).

Graikiški veiksmažodžiai *apokryptein* ir *apokalyp-tein* panašūs tuo, kad padaryti su tuo pačiu priešdėliu *apo-* „nuo (atskyrimo, nutolinimo, ištakų prasme)“, o pirminiai veiksmažodžiai *kryptein* ir *kalyptein*, paimti be minėto priešdėlio, gali būti vartojami kaip sinonimai (jų abiejų reikšmė – „slėpti“). Nors su priešdėliu *apo-* padarytų veiksmažodžių *apokryptein* ir *apokalyp-tein* priešdėlis tas pats, o šakninių morfemų reikšmės sinoniminės, priešdėlio ir šakninės morfemos junginys, kaip atskleidžia abiejų šių veiksmažodžių reikšmių palyginimas, abiem atvejais perteikia net ne šiaip skirtingą, o priešingą (enantioseminę) reikšmę: *apokryptein* reiškia „paslėpti“, o *apokalyp-tein*, priešingai, – „išslaptinti, atskleisti“. Ši su priešdėliu *apo-* susijusių reikšmės dviprasmiškumą reikia visada turėti galvoje maštant apie apokrifinės ir apokaliptinės literatūros santykį. Panaši dviprasmybė, kurią aptaria ir abu įvado autoriai, būdinga ir pačiai apokrifos sampratai, nors jos šaknys jau ne kalbinės, o veikiau konceptualios: tai, kas slepiama *apokryptein* būdu, kaip apokrifas, gali būti slepiama arba dėl to, kad tai neverta mūsų (ar kieno nors) žvilgsnio, arba todėl, kad pats mūsų (arba kieno nors) žvilgsnis nėra vertas to, kas slepiama.

Ironiška tai, kad Nag Hammadi tekstai, kadaise jau ne tik figūratyvine, bet tiesiogine fizine „paslėpimo“ – būtent užkasimo smėlyje – prasme palaidoti Egipto smėlynuose, 1945 m. buvo atrasti, sakytume, kvapą gniaužiančios apokrifinių tekstų *apokalipsės* – „išslaptinimo“, „atvėrimo“ ir „apreiškimo“ tyrėjų bendruomenei būdu.

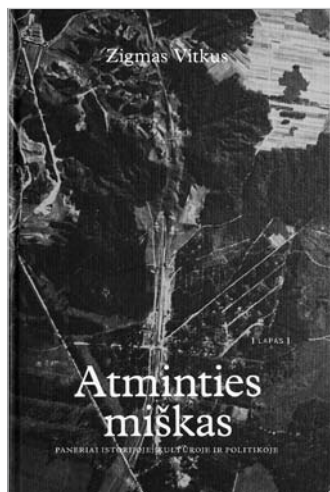
Pirmąjį lietuviškąjį Nag Hammadi tekstų leidimą taip pat galėtume laikyti įstabia apokrifinės literatūros *apokalipse* – išslaptinimu, atvėrimu ir apreiškimu – visiems, kurie domisi krikščionybės ištakomis, dvasinėmis ir kultūrinėmis krikščionybės periferijomis, krikščionybės sąsajomis su kitomis senosiomis Artimųjų Rytų religijomis, pagaliau visa vėlyvosios Antikos kultūra. ❏

Panerių atminties ir užmaršties trajektorijos

AKVILĖ NAUDŽIŪNIENĖ

Pagavaus pavadinimo Zigmo Vitkaus mokslinė monografija *Atminties miškas* pasakoja apie Panerių mišką ir labai simboliškai (kartu – metodiškai, net skrupulingai) veda skaitytoją per tamsų Antrojo pasaulinio karo aukų Lietuvoje atminčių mišką. Nors viešumoje populiariau Vilniaus istoriją linkstama pabrėžti miesto daugiakultūriškumą, tačiau kai skirtingų etninių ar kultūrinių grupių kančios atmintys susiduria vienoje erdvėje – tai virsta ne romantika, o įtampomis, kurias autorius sėkmingai atskleidžia pasakodamas apie Vilnijos žydų ir lenkų, taip pat lietuvių ir romų, dargi sovietų karo belaisvių žudynių Paneriuose atminčių (per)kūrimus nuo žudynių pabaigos 1944 iki 2022 m. Daugiasluoksnis Vitkaus tekstas atitinka daugiasluoksnės Panerių patirtis – makabrišką kurorto virsmą masinių žudynių vieta, ideologizuotą ir klaidinančią memorializaciją sovietmečiu bei politinį angažavimą (iš visų įmanomų pusių – Lietuvos, Lenkijos, Izraelio ir Rusijos) Lietuvai atkūrus nepriklausomybę.

Paneriai Vitkui nėra tik memorialas (ar juolab politinių žaidimų laukas), jam rūpi pačios vietovės istorija. Kartais atrodo, kad ši erdvė tyrime netgi šiek tiek personalizuojama, Panerių gamta romantizuojama, jai priskiriamas savotiškas aukos statusas. Skaitant knygą, šalia istorijos ir atminties analizės, nuolat jaučia-

Zigmą Vitkus,
ATMINTIES MIŠKAS:
PANERIAI ISTORIJOJE,
KULTŪROJE IR
POLITIKOJE,
Vilnius: Lapas,
2022, 463 p., 1000 egz.

Dizaineris Jurgis Griškevičius

mas savotiškas antropologinis tyrimo dėmuo, esmingai keičiantis tyrėjo santykį su tiriamu objektu. Autorius jo ir nebando slėpti – iš karto deklaruoja, kad kurį laiką dirbo Panerių memoriale, dalyvavo su memorialu susijusių sprendimų priėmimo, stebėjo memoriale besilankančiuosius ir t. t. Nepaisant artimo santykio su vieta ir tema, Vitkus išlieka objektyvus, pavyzdžiui, vertindamas kai kuriuos nekonvencinius sprendimus Paneriuose (pokarinį leidimą Panerių teritorijoje ganyti karves), primena besupykstančiam skaitytojui, kad žmogaus būtį ir santykį su aplinka sąlygoja ne tik ideologija, bet ir pragmatiniai išgyvenimo poreikiai.

Panerių atvejis knygoje universalizuojamas, Paneriai pristatomi kaip „atminimo vieta, atskleidžiančia, be kita ko, svarbiausius XX–XXI a. Lietuvos atminimo politikos pokyčius“ (p. 15). Siekiant platesnio atminties politikos suvokimo, nuolat lyginamos memorializacijos praktikos Kauno IX forte, Pirčiupiuose, kitose Holokausto vietose Lietuvoje ir visoje SSRS. Pirmojoje knygos dalyje pateikiama Panerių vietovės istorija, tačiau vėlesnė memorializavimo perspektyva nedingsta – autorius neapsimeta nežinaš, kas nutiks Paneriuose Antrojo pasaulinio karo metais. Antrojo pasaulinio karo realybė – tiek sovietinė, tiek nacistinė okupacijos ir jų padariniai Paneriuose – aprašoma gana glaustai, nesileidžiant į detalesnę istorinę analizę. Daugiausia dėmesio tyrime susilaukė būtent su antrąja sovietine Lietuvos okupacija prasidėjęs Panerių memorializavimo procesas ir jo iššūkiai sovietinėje Lietuvoje. O iššūkių būta daug – didžioji dalis jų siejosi su bendresnio pobūdžio sovietinės biurokratijos, kvailių institucijų ir valdininkėlių tarpusavio varžybų problemomis, bet dalis atliepė tam tikrus ideologinius nusistatymus – pavyzdžiui, požiūrį į gedulą kaip neproduktyvų reiškinį visuomenėje; vadinamojo „Didžiojo Tėvynės karo“ kontekste – tik kritusių herojų, bet ne aukų naratyvo akcentavimą.

Kalbant apie Panerių kaip vietas, kuriose buvo įgyvendintas blogis, istoriją ir Panerių kaip vėlesnės šio blogio atminties vietos istoriją, susidaro išpūdis, kad tiek pasakojimų dalyviams, tiek pačiam tyrėjui lengviau susitaikyti su atviru ir pripažintu blogiu – nacių vykdytomis žudynėmis. Šis blogis baudžiamas, visi sveiko proto žmonės dėl to sutaria, tačiau sunkesnis atvejis su „mažesniu blogiu“, veikusiu po tariamos tiesos ir gėrovės priedanga – sovietmečiu vykusiu žudynių slėpimu, aukų negerbimu ir niveliavimu, skaičių iškraipymu ir t. t. Vitkus tyrime atveria uždangą, už kurios pasimato sovietinių įstaigų neveiknumas, skurdas, ir, žinoma, abejingumas žmogaus skausmui. Per visą sovietinį laikotarpį stagnavęs Panerių memorialas ir jo muziejaus „amžino laikinumo“ istorija iškelia šiuos skaudulius. Kuo patogus šis daugiau nei pusę amžiaus besitęsiantis Panerių (ne)sutvarkymo klausimas? Vitkus primena,

kad ir šiandien tebesprendžiamas Panerių memorialo ir muziejaus klausimas, perėjimas iš laikino memorialo į... nuolatinį? Tyrime kritiškai žvelgiama ir į nepriklausomybę atkūrusios Lietuvos politiką Paneriuose – nors neabejotinai gerbiama laisvė minėti įvairių tautybių aukas, tačiau ir šiandien dalis memorialinių užrašų Paneriuose tebėra iš 1984 m., praėję visą tuometę komunistinės cenzūros ir propagandos mašiną. Tad greita oficialios, pozityvios Panerių atminimo politikos iškeliami sovietinį letargą menantys praktinio Panerių tvarkymo klausimai dabartinėje Lietuvoje.

Atskiro pagyrimo ir pastebėjimo vertas tyrėjo apibrėžtas „kolektyvinės vaizduotės“ terminas (p. 35), kai kalbama apie atmintis ar prisiminimus tų, kurie tiesiog fiziškai tokių prisiminimų negali turėti dėl gyvenamojo laiko nepersidengimo su istoriniu įvykiu. Nors šį terminą Vitkus vėliau prilygina Mariannes Hirsch ir Leo Spitzerio „poatminties“ (*postmemory*) sąvokai, kuri nusako situaciją, kai tie, kurie neišgyveno skaudžių, traumuojančių įvykių, dėl vėlesnio gilaus ir jautraus santykio, manosi (jaučiasi?) juos išgyvenę, manyčiau, kad Vitkaus „kolektyvinė vaizduotė“ turi kiek platesnę panaudą – juk ir neturintys jautraus santykio su tam tikru trauminės patirties istoriniu įvykiu, bet dėl vienkovių ar kitokių priežasčių besigilinantys į tą reiškinį, gali su(siformuoti) specifinę „kolektyvinę vaizduotę“. Tokios vaizduotės apie Panerius kūrimas prasidėjo dar egzistuojant ir realiai atminčiais. Sovietinėje Lietuvoje šią atmintį siekta performuoti į kolektyvinį įsivaizdavimą, kad Paneriuose, kaip ir visose kitose masinių žudynių vietose SSRS teritorijoje, buvo žudomi „tarybiniai piliečiai“, kurių likusios tapatybės detalės buvo menkai svarbios. Tokios propagandos neatitikimą tikrovei aiškiai parodė pirmasis sovietmečiu Paneriuose pastatytas žydų atminimo paminklas – jame pateikti užrašai jidiš, hebrajų ir rusų kalbomis, tačiau jo greitai neliko – menamai dėl religinės simbolikos, bet, tikėtina, ir dėl nesuderinamumo su naujai kuriamu Panerių pasakojimu. Nejauku, bet tai šiek tiek primena ir dabar populiarizuojančiame žydų istorijos diskurse egzistuojantį „Lietuvos piliečių žydų tarpukariu“ naratyvą, akylai prijungiantį ir Vilnijos žydus. Kaip atskleidžia Vitkaus tyrimas, Vilnijos žydai, t. y. Lenkijos piliečiai, tampa Lietuvos piliečiais *post mortem* būtent sovietų viešajame diskurse apie Panerių žudynes (p. 85–88). Kartais ir pats autorius patenka į sąmoningai perkuriamų Vilniaus žydų tapatybių spąstus – antai besiremdamas Samueliu Barnai jis teigia, kad Vilniuje po karo buvo aukštas gyvenusių žydų tautinės savivokos lygis, ir nuo savęs pridėda, kad tai skatino ir dvi dešim-

tys gyvenimo nepriklausomoje Lietuvoje metų (p. 187). Būtinai svarstyti: galbūt omenyje turimi po karo į Vilnių suvažiuavę išgyvenę žydai, tarpukariu gyvenę Lietuvos miestuose? Tačiau kaip tada vertintina išgyvenusių Vilniaus žydų tautinė savivoka?

Autorius įvairiai svarsto, kodėl 1985 m. naujai atidarytas Panerių memorialas nesusilaukė dėmesio LSSR spaudoje: atkreipia dėmesį ir į ekonominę situaciją, ir kitų įvykių konkurencingumą, tačiau atsakymo neranda ir pats abejoja iškeltomis prielaidomis (p. 211–212). Tiesa, vienos prielaidos autorius nesvarsto – racionaliai nepaaiškinamo antisemitizmo visuomenėje. Ją svarstyti leidžia ir pačiame tyrime išryškinti žydų jausenų sovietmečiu etiudai, pavyzdžiui, 1988 m. organizuotas „gyvųjų maršas“ iki Panerių, pasak vieno iš organizatorių, siekė „suteikti galimybę žydams išgyventi tautinio orumo jausmą, neslepiant savo priklausymo žydų tautai“ (p. 239). Čia mes susiduriame su neretai atpažįstamu sovietinės realybės paradoksu, kurį itin sunku tirti (jei iš viso įmanoma) – už formalių įsakų, kalbų, cenzūrotų tekstų egzistuojančio žinojimo, tikrovės užčiuopimu. Apskritai antisemitizmas sovietmečiu tiek minėtuose svarstymuose, tiek kituose Panerių memorializacijos nesėkmių sovietmečiu pasakojimuose lieka savotišku „drambliu kambaryje“, kurį autorius vėliau apeina.

Aizėjant sovietiniam pasauliui, Paneriai labai greitai virto išimtinai žydų kančios atminties vieta (vėliau ją papildė kitos – lenkų, lietuvių, romų, rusų belaisvių – atmintys, tačiau jos nesiekia tapti dominuojančiomis). Žinoma, vien dėl gausiausio žydų masinių žudynių aukų skaičiaus tai yra visiškai logiška, tačiau kas nulėmė tai, kad šis pokytis buvo toks sklandus ir, rodos, priimtinas visoms pusėms? Vitkus monografijoje užima atsargią akademinę (nеспeliojančiojo) poziciją, tačiau recenzijos žanras tokiam solidumui neįpareigoja, tad kelčiau prielaidą, kad žydų atminties Paneriuose reabilitavimo sėkmė taip pat glūdėjo tame ne visada istorikų instrumentais apčiuopiamame sovietiniame tiesos žinojime, *virtuvės istorijoje*, kai bent pokalbių virtuvėje metu žmonės nepaisė primetamo Panerių aukas nužmoginančio, tapatybę atimančio naratyvo.

Istorikas, kalbedamas apie Panerių atminties su(s)grąžinimą po sovietmečio, įvardija jį kaip tam tikrą „normalybės atstatymo aktą“ (p. 262). Toks „normalybės atstatymo aktas“ yra ir šis Vitkaus tyrimas – pirmą kartą nuosekliai apžvelgiantis Panerių atminimo politiką ir parodantis, kad įtartinimas kaip tęstinis procesas yra nuolat aktualus ir naujai problemiškas. ❧

Brautigan, Richard, *Tabletė veršus katastrofa Springhilo šachtoje*, iš anglų kalbos vertė Dominykas Norkūnas ir Julius Keleras, Vilnius: Bazilisko ambasada, 2022, 225 p., 500 egz.

Nors nesitapatino nei su vadinamaisiais bytnikais, nei su hipiais, amerikietis Brautiganas visada matytas kaip pirmųjų idėjų tęsėjas ir viena svarbiausių literatūros figūrų antriešiams, bent jau septintame dešimtmetyje. Autorius, kilęs iš socialinio paribio, net ir sulaukęs didelės sėkmės po romano *Upėtakių žvejyba Amerikoje* pasirodymo, iš esmės visą gyvenimą praleido savotiškose paraštėse, jo kūrybą irgi galime matyti kaip esančią kanono paraštėse – dėl jos literatūrinės vertės vis pasiginčijama – esą per paprasta, per tiesmuka, per naivi, kad ją laikytume svarbia literatūros istorijai. Pati rinktinė – sudaryta paties autoriaus, kadaise papildžius ankstesnę kūrybą 38-iais anksčiau nepublikuotais tekstais, lietuviškai išleista kartu su originaliu anglišku tekstu. Šiandien Brautigano poezija, nors turbūt mažiau baugina savo atvirumu, nei turėjo bauginti kai buvo parašyta, vis viena atrodo pavojingai balansuojanti ant ribos – tarp atviros erotikos ir paprasčiausio gašlumo, tarp literatūrinės provokacijos (akademiškos poezijos atžvilgiu) paprasčiausiai imant ir be ornamentų užrašant kasdinius vaizdinius bei aplankiusias jausenas ir tiesiog naivaus, neliteratūriško paprastumo. Rinkinyje kažkur tarp eilučių, o gal ir jose pačiose, matomas sąmoningas kalbėtojo noras konstruoti savo kaip visuomenės pakraščių ir kontrkultūros dendžio įvaizdį. Šiaip ar taip, nors pati poezija yra antiakademiška, ji šiandien sėkmingai bei naujai provokuoja permaštyti kultūros ribas ir reiškinius. Ne visiems pasirodys priimtina.

Mykolas Paberža

Fischerová, Sylva, *Kruvinas kelis*, iš čekų kalbos vertė ir sudarė Almis Grybauskas, Vilnius: Bazilisko ambasada, 2022, 88 p., 400 egz.

Rinktinėje patiekta gera postmoderni mišrainė „iš sapnų, iš garstyčių, dar iš ašarų“. Šiurkšti poezija, prisodrinta avangardinės žaismės, intertekstų, metaliteratūriškumo, vaikystės atminties. Šiaip gardu, bet kartais ima panašėti į lingvistinius eksperimentus be rimtesnio turinio. Knygoje šmėzuojantis Platonas turi padėti šaipantis iš gyvenimo maskarado, sudaiktėjimo, bet eilėraščiuose ne visada prieinama prie to, kas už olos. Gamta ir žmonės tiek sukultūrinti (neatsitiktiniai fontano, statulos įvaizdžiai), kad sunku prasibrauti iki ko nors natūralaus, net paprasčiausio jausmo. Taigi toli gražu ne Szyborska. Vertimas sklandus, žodingas, nors tokie leidimai galėtų būtų dvikalbiai. Viršelis klaidinamai (dėl spalvos?) nukreipia į senstelėjusių sentimentalių romanų lentyną. *Bazilisko ambasada* už verstinių poezijos knygų gausinimą – triskart valio! O dėl *Kruvino kelio* tebūnie vienas valio.

Aistė Kučinskienė

Klumbys, Valdemaras, Tomas Vaiseta, *Mažasis o: Seksualumo kultūra sovietų Lietuvoje*, Vilnius: Baltos lankos, 2022, 400 p., 2000 egz.

Klumbio ir Vaisetos monografiją galime laikyti ne tik pirmąja nagrinėjančia sovietinės Lietuvos seksualumo kultūrą, bet ir apskritai pirmąja, skirta seksualumo istorijos tyrimams. Tai, kas iki šiol funkcionavo kaip nišinė, egzotiška, siaurai sociologinė ar išskirtinai pramoginė tema, šis tyrimas pagaliau paverčia rimtojo mokslo objektu Lietuvoje. Į seksualumą kaip istorinį, kultūrinį ir socialinį fenomeną autoriai pažvelgia plačiau, žengdami ir anapus įprastinių šeimos bei santuo-

kos rėmų. Autoriai plėtoja tris esmines temas: vizualinė seksualumo kultūra, žodiniai diskursai ir pačių žmonių elgsena. Kaip seksualumo kultūra sovietmečiu formavosi ir buvo formuojama? Kaip ji buvo (ne)aktualizuojama viešojoje erdvėje ir kokią prasmę ir įtaką turėjo kultūrai ir žmonių gyvenimams? Tyrime analizuojamos įvairios kultūros sferos – nuo erotinės fotografijos spaudoje, lytinio švietimo klausimų, nevedybinių seksualinių santykių ir požiūrio į juos kaitos iki homoseksualumo, abortų, neištikimybės ir smurto prieš moteris klausimų. Nors autoriai atsiriboja nuo įprastai tokiuose tyrimuose taikomų socialinių teorijų, platesnio fenomenų konceptualizavimo, patriarchalinės sistemos analizės, jie vykdo grynąjį istoriko darbą atskleiddami esminius lūžius, ir kaip patys sako, seksualumo kultūros potvynius ir atoslūgius. *Sraide pažymėta* ir į galimybes smalsauti knygyne apribojantį celofaną pagal įstatymą suvyniota mokslinė monografija leidžia kelti klausimus ir apie šiandienės seksualumo kultūros priimtį, jos laisves ir nelaisves.

Kotryna Bėčiūtė

Mieliauskas, Simonas, *The Dirty Diary of Post-Sov Kids. Mano ir mano kartos istorija*, Kaunas, 2023, [elektroninė knyga].

Kas tai? Atsiminimai? Gatvės literatūra? Neapribotas jokiais kanonais ir leidybinėmis sutartimis (elektroninė knyga platinama *Contribee* platformoje) autorius sukuria savo gyvenimo laikotarpio ir didelės dalies dabartinių trisdešimtmečių kolektyvinius atsiminimus. Su miesto problemomis, staigiu praturtėjimu, skolomis ar krepšiniu (autorius pravardė – Tanoka). Skaitant suskamba ir 2000-ųjų hitai ar net pripažįstama, kad Aivaras 2002 m. „Eurovizijoje“ nebuvo jau taip

blogai. Ši XXI a. savilaida netiesiogiai kalba apie nostalgiją, kismą ir atkreipia dėmesį į greitus amžiaus sandūroje vykusių pokyčius. Staigus kismas iš gatvinės rytietiškos kultūros stačia galva Vakarų link su logotipais, kioskus pakeičiančiais prekybos centrais ir kitais atributais, kuriuos rečiau reflektuojame kaip atminties vietas. Skirta 90-ųjų kartai, pritaikoma istorikams, bet gali būti per sudėtinga į ateitį bėgantiems. Skaitymą apsunkina nuolatiniai pasikartojimai ir perdėti filosofiniai virazai, palengvina – ironijos persūdytas žvilgsnis ir gatvės išminties pasazai.

Romas Marcinkevičius

Milašius, Oskaras, *Laiškai*, iš prancūzų kalbos vertė [ir sudarė] Genovaitė Dručkutė, [1-]2 knygos, Vilnius: Žara, 2020, 2023, 280 + 200 p.

Kas prasibraus pro vertėjos gerai perteiktus manieringumus, superliatyvus ir reveransus, šiuose tekstuose atras ne tik prancūzų mistinį poetą, Klaipėdos reikalais besirūpinantį lietuvių diplomata, negalavimais nuolat besiskundžiantį niurgzlį, bet ir paukštelių mylėtoją, kuriam Fontenblo sparnuočiai į gyvenimo pabaigą rūpėjo labiau nei literatūra. Oskaro Milašiaus asmenybės ir jo ryšių įvairovė kuriuo nors aspektu gali sudominti labai skirtingas auditorijas. Antai iš dešimčių laiškų, adresuotų rašytojui ir leidėjui Armand'ui Godoy, įmanu ne tik rekonstruoti *Migelio Manjaros* publikavimo istoriją, bet ir suvokti, kokio didelio masto savireklamos kampaniją Milašius užkūrė. Svarbioms institucijoms ir asmenims išdalinta 250 egzempliorių, ieškota priėjimo

prie įtakingų žurnalistų ir redakcijų vadovų, specialiai fotografuoti reklamai knygynų languose. Vieni nustebė, antri pasakys, kad savaime suprantama – išgarsėti Paryžiuje vien įdomaus veikalo toli gražu nepakanka. Esama tomeliuose ir kitų įdomybių. Antai, ar nebus tik Milašius pirmuoju lietuviu, kaišiojusių į laiškelius bei žinutes angliškus intarpus, visokius „Ever yrs“, nors rašė prancūziškai. Vertėjos manymu, todėl, kad labai didžiavosi po kontinentinės Europos didžiųjų kalbų išmokę dar ir Albiono liežuvį.

Paulius Subačius

Šepetys, Nerijus, *Holokausto postsekuliarumas: Tarp kritikos ir supratimo*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2022, 388 p., 350 egz.

Holokausto diskursas Lietuvoje šiandien yra dvejopas – arba pozityvistinis (kas, kiek, kur, kada), arba moralistinis (kas kiek kodėl ne/kaltas). Abi perspektyvos yra beveik išsisėmę – faktai daugmaž sutelkti ir pasverti, argumentai išsakyti ir kartojasi. Ši knyga suka visai kita kryptimi, kurią galėtume vadinti Holokausto hermeneutika. Istorinis įvykis tampa – kiek metaforiškai sakant – *ding an sich* net jo dalyviams (aukoms, vykdytojams, stebėtojams) ir vertintojams mėginant fiksuoti jį kaip asmeniškai išgyvenamą arba asmenų išgyventą. Istorikui prieinamos tik įvairios Holokausto tekstinės reprezentacijos. Tų reprezentacijų hermeneutika nėra pajėgi atverti tikrovės *an sich*, bet leidžia mums suvokti įvykio dalyvių ir vertintojų santykį su pačiu įvykiu. Reprezentacijų masyvo (ir jo refleksijos) hermeneutika brėžia Holokausto kaip

radikaliam sekuliaraus įvykio, neturintio tiesioginio ryšio su (post ir net kvazi) religišku, kontūrą. Katastrofos keliamas siaubas nėra susitikimo su *mysterium tremendum* versija, o mėginimas (anti/para)religiškai interpretuoti žydų naikinimą virsta esmiškai niekingo dalyko sukilnimu.

Vytautas Ališauskas

Yishai-Levi, Sarit, *Jeruzalės grožio karalienė*, iš hebrajų kalbos vertė Olga Lempert, Vilnius: Sofoklis 2022, 478 p., 2000 egz.

Tai debiutinis romanas, parašytas žydų kilmės žurnalistės ir kelių negrožinių knygų autorės. Izraelyje jis pasirodė 2014 m. ir jau spėjo virsti filmu. Knyga įdomi jau tuo, kad pasakoja apie žydų sefardų, iš kurių kilusi ir pati rašytoja, gyvenimą. Romane ji vaizduoja, kaip Jeruzalėje gyveno sefardų bendruomenė ir kokių reikalavimų ji laikėsi, norėdama atsiriboti nuo žydų aškenazių. Tai it magiškas realizmas srūvanti keturių kartų Jeruzalės sefardų šeimos saga. Pasakodama apie Ermožų šeimos vyrų ir moterų gyvenimą, jų meiles ir nemeiles, rašytoja kartu perteikia ir XX a. skirtingų dešimtmečių Jeruzalės atmosferą: turkų okupacija, iš jų jungo išlaisvinti atėję britai, pagrindinės žydų organizacijos, 1947 m. sukurta Izraelio valstybė, karas su arabais, aštunto dešimtmečio laisvės. Čia pasakojama, kaip visi šie istoriniai įvykiai palietė vienos šeimos gyvenimus. Knygoje apstu sefardų vartotos spanjolų kalbos žodžių ir posakių, kuriuos išsiaiškinti paliekama pačiam skaitytojui.

Dalia Zabielaite

NAUJASIS ŽIDINYS-AIDAI

RELIGIJOS, KULTŪROS IR VISUOMENĖS GYVENIMO ŽURNALAS

Trisdešimt antri metai. 2023, Nr. 2 (357)

Išėina aštuonis kartus per metus.

VšĮ „NAUJASIS ŽIDINYS-AIDAI“

Pilies g. 8, 01403 Vilnius, Lietuva / Lithuania

Įmonės kodas 124626686, PVM kodas LT246266811

A/S LT60 7044 0600 0131 0361, AB SEB BANKAS

Direktorius Mantas TAMOŠAITIS

Mob. tel.: +370 643 47069

El. paštas: nzidiny@nzidiny.lt

<http://www.nzidiny.lt>

<http://www.knygynas.nzidiny.lt>

REDAKCIJA

Antanas TERLECKAS (vyriausiasis redaktorius)

Rūta TUMĖNAITĖ (vyr. redaktoriaus pavaduotoja)

Mikas VAICEKAUSKAS (atsakomasis redaktorius)

Nerijus ŠEPETYS (specialusis redaktorius)

Violeta BOSKAITĖ (maketuotoja)

Ieva NOVICKIENĖ (ikonografė)

REDAKCIJINĖ KOLEGIJA

Arūnas STREIKUS (pirmininkas), Mantas ADOMĖNAS,

Vytautas ALIŠAUSKAS, Guoda AZGURIDIENĖ,

Alfredas BUMBLAUSKAS, Antanas GAILIUS,

Kęstutis K. GIRNIUS, Giedrė JANKEVIČIŪTĖ,

arkivysk. Kęstutis KĖVALAS, Paulius SUBAČIUS

Irena VAIŠVILAITĖ

BENDRADARbiai

Vilius BARTNINKAS, Lina BUIVIDAVIČIŪTĖ,

Simas ČELUTKA, Norbertas ČERNIAUSKAS,

Jūratė ČERŠKUTĖ, Audrius DAMBRAUSKAS,

Mikas DANILEVIČIUS, Tomas DAUGIRDAS,

Marija DRĖMAITĖ, Marius ĖMUŽIS, Liudas JOVAIŠA,

Mingailė JURKUTĖ, Monika KARENIAUSKAITĖ,

Katarzyna KORZENIEWSKA, Jonas MALINAUSKAS,

Simona MERKINAITĖ, Živilė NEDZINSKAITĖ,

Laurynas PELURITIS, Kazys PREIKŠAS, Nerija

PUTINAITĖ, Eligijus RAILA, Kęstutis SKRUPSKELIS,

Monika ŠIPELYTĖ, Eleonora TERLECKIENĖ, Mantas

TOLOČKA, Tomas VAISETA, Tomas VAITELĖ,

Aistė Paulina VIRBICKAITĖ, Manfredas ŽVIRGŽDAS

PARTNERIAI, RĖMĖJAI IR GLOBĖJAI

ATEITININKŲ FEDERACIJA, www.bernardinai.lt,

GAILIŲ klanas, LIETUVIŲ KATALIKŲ MOKSLO

AKADEMIJA, Katalikų radijo „MAŽOJI STUDIJA“,
žurnalas „ARTUMA“

ŠIO ŽURNALO NUMERIO RENGIMĄ IR
SPAUSDINIMĄ REMIA

SPAUDOS,
RADIJO IR
TELEVIZIJOS
RĖMIMO
FONDAS

remia rubrikas LAIŠKAS

REDAKTORIUI, KRITIKA, NUSTEBIMAI,

ESĖ, ISTORIJA, SIMO ČELUTKOS,

JULIAUS SASNAUSKO, POVILO

ALEKSANDRAVIČIAUS ir DEIMOS

ŽUKLYTĖS-GASPERAITIENĖS

publikacijas

Projektas „Puikus naujas pasaulis: krizių įveika ir Lietuvos
kultūros perspektyvos“ (60 000 Eur)

LIETUVOS
KULTŪROS
TARYBA

remia AISTĖS PAULINOS

VIRBICKAITĖS, JŪRATĖS ČERŠKUTĖS,

UGNĖS ŽEMAITYTĖS, AKVILĖS

RĖKLAITYTĖS ir DEIVIDO VARANIAUS

publikacijas

Lietuvos
mokslo
taryba

remia rubrikas KONVERSATORIUMAS,

KULTŪROS ISTORIJA, NAGLIO

KARDELIO ir AKVILĖS

NAUDŽIŪNIENĖS publikacijas

Lietuvių katalikų mokslo akademijos projektas „Lituanistiką
apmąstant: naujų mokslo tyrimų sklaida ir refleksija žurnale
„Naujasis Židiny-Aidai“, finansuojamas Lietuvos mokslo tarybos
pagal Valstybinės lituanistinių tyrimų ir sklaidos 2016–2024 metų
programą (Sut. Nr. S-LIP-22-42)

Popierius: viršelių – 170 g Munken Pure,

vidaus lankų – 80 g Munken Pure

Spausdina UAB „Petro ofsetas“,

Naujoji Riovonių g. 25 C, 03153 Vilnius

Tiražas 1200 egz. Kaina 5,00 €

SL Nr. 366. Indeksas 5063. ISSN 1392-6845

Redakcijos ir autorių nuomonės nebūtinai sutampa.

Nė vienas straipsnis nelaikomas nediskusiniu.

Mokslo straipsniai recenzuojami redakcijos nustatyta tvarka.

Už reklamos turinį ir kalbą redakcija neatsako.

© Maketas – „Naujasis Židiny-Aidai“, M. Gedminas, 2000

INDEKSAS 5063

KAINA 5,00 €

Naujasis ŽIDINYS

— AIDAI

PILIES G. 8, LT-01403 VILNIUS
LIETUVA / LITHUANIA, EUROPE

www.nzidiny.lt

9 771932 684002 2 0232